

I.X. Davletov

QURILISH IQTISODIYOTI

**·O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT ARHITEKTURA – QURILISH INSTITUTI**

Davletov Islambek Xalikovich

QURILISH IQTISODIYOTI

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan oliy ta‘limning 5111000 – “Kasb ta‘limi (5610100 – Xizmatlar sohasi (uy-joy kommunal va maishiy xizmatlar)”, 5340700 – “Gidrotexnika qurilishi(daryo inshootlari va gidroelektrostantsiyalar qurilishi)”, 5340900 – “Ko‘chmas mulk ekspertizasi va uni boshqarish” va 5341100 – “Qiymat injiniringi” ta‘lim yo‘nalishlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan.

**Toshkent
«Ijod-Press»
2019**

UO‘K: 338.45:69075.8)

KBK: 65.31ya73

D 13-12

D 13 Davletov I.X.

Qurilish iqtisodiyoti. [Matn] / Davletov I.X. –T.: «Ihod-Press» nashriyoti, 2019-yil, – 256 bet.

Taqrizchilar:

M.K. Ziyayev – TAQI “Iqtisodiyot va ko‘chmas mulkni boshqarish” kafedrası professori, i.f.d.;

M.Yu. Isakov – TDIU “Sanoat qtisodiyoti” kafedrası dotsenti, i.f.n.

Ushbu o‘quv qo‘llanmada mamlakat milliy iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lgan kapital qurilishda olib borilayotgan keng ko‘lamli iqtisodiy islohotlarning mazmun-mohiyati, asosiy vazifalar va ustuvor yo‘nalishlari, shuningdek tarmoqda investitsiya siyosatining olib borilishi, investitsion-qurilish faoliyati, qurilish ishlab chiqarishini rejalashtirish va tashkil etish, qurilishda loyihalash iqtisodiyoti va uni tashkil etish, qurilishning moddiy-texnika bazasi va uni takomillashtirish yo‘nalishlari, mehnat resurslari va mehnat unumdorligi hamda qurilish ishlab chiqarishini diversifikatsiyalash kabi muhim mavzular o‘rin olgan.

Mazkuro‘quv qo‘llanmadannafaqat 5111000–“Kasbta’limi(5610100 – Xizmatlar sohasi (uy-joy kommunal va maishiy xiz-matlar)”, 5340700 – “Gidrotexnika qurilishi(daryo inshootlari va gidroelektrostantsiyalar qurilishi)”, 5340900 – “Ko‘chmas mulk ekspertizasi va uni boshqarish” va 5341100 – “Qiymat injiniringi” ta’lim yo‘nalishlari talabalari, balki iqtisod, arxitektura va qurilish hamda muhandislik ishi ta’lim sohalarining tegishli ta’lim yo‘nalishlari hamda magistratura mutaxassisliklari talabalari, shuning-dek tarmoq malaka oshirish va qayta tayyorlash markazlari ting-lovchilari ham foydalanishlari tavsiya etiladi.

ISBN: 978-9943-5815-9-3

© “Ijod-Press” nashriyoti, 2019

© I.X. Davletov

KIRISH

Mamlakatimizda kapital qurilish tarmog‘iga qaratilayotgan yuksak e‘tibor natijasida tarmoqda sezilarli yutuqlar qo‘lga kiritilmoqda. Shu boisdan, shaharlar va qishloq aholi punktlarining me‘moriy qiyofasini tubdan yangilash, ularni zamonaviy shaharsozlik talablari asosida rivojlantirish hamda aholining uy-joy va ijtimoiy-maishiy sharoitini yanada yaxshilashga qaratilgan ko‘plab chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Qurilish sohasining ustuvor vazifalariga, aholining jadal sur‘atlar bilan o‘shishini inobatga olgan holda ularni arzon, har tomonlama qulay va shinam uy-joylar hamda aholi punktlarida ijtimoiy va bozor infratuzilma obyektlarini qurish, shuningdek sohada investitsiya dasturlari doirasida amalga oshirilayotgan qurilish ishlariga ajratilgan mablag‘lardan samarali foydalanish kabilar kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yilda 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son farmonining qabul qilinishi islohotlarni mutlaq yangi bosqichga olib chiqdi.¹ Mazkur farmonga muvofiq “2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” qabul qilinib, unga binoan aholi turmush darajasini oshirish, ularning farovon hayot kechirishini ta‘minlash, shuningdek aholini arzon, shinam va har tomonlama qulay uy-joy bilan ta‘minlash, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiyalash, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, xususan kapital qurilish sohasini yanada rivojlantirish kabi muhim vazifalarning amalga oshirilishi yuzasidan kompleks chora-tadbirlar hamda sohaga oid bir qancha Yo‘l xaritalari ishlab chiqilgan.

Shuni ta‘kidlash joizki, “... xalqning talab va istaklarini inobatga olgan holda, joriy yilning o‘zida imtiyozli ipote-

---

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son farmoni //«Xalq so‘zi» gazetasi, 2017-yil 8-fevral, 28(6722)-son.

ka kreditlari asosida arzon uy-joylar qurish loyihasini amalga oshirishga kirishilganligi hamda shahar va qishloqlarda jami 3,5 mln. kv.dan ziyod namunaviy uylar va ko‘p qavatli uy-joylar barpo etilganligi, shuningdek ushbu raqamni avvalgi yillardagilar bilan taqqoslaganda, 2007-yilga nisbatan 20 barobar, namunaviy uy-joylar qurish dasturi boshlangan 2010-yilga nisbatan 3,5 barobar, 2014-yilga nisbatan esa 2 barobar ko‘p uy-joy qurilganligi, shuningdek keyingi 25 yil davomida birinchi marta aholi uchun arzon, barcha qulayliklarga ega bo‘lgan ko‘p qavatli uy-joylarni qurish boshlanganligi, 2017-yilning o‘zida 800 ming kv.m. dan ziyod ana shunday uy-joylar qurib foydalanishga topshirilganligi hamda birgina Toshkent shahrining o‘zida joriy yilda 420 ming kv.m. dan ko‘p qavatli uy-joy fondi foydalanishga topshirilib, bu o‘tgan yilga nisbatan qariyb 3 barobarga ko‘pligi alohida ta’kidlab o‘tildi.²

2017-yilda respublika bo‘yicha barcha manbalar hisobidan jami 37,5 trln. so‘m hajmda qurilish ishlari bajarilib, o‘tgan yilga nisbatan 120,5 foizga o‘sish kuzatildi. Natijada joriy yilda jami 15 mingta arzon namunaviy uylar, 191 ta arzon ko‘p qavatli uylar va 2,5 mingta ijtimoiy soha obyektlari foydalanishga topshirildi.³

Iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, xususan qurilish tarmog‘idagi tarkibiy islohotlarni yanada jadallashtirish, qurilish ishlab chiqarish ko‘lamini kengaytirish va qurilish mahsulotlari sifatini zamon talablari darajasiga yetkazish bilan bog‘liq masalalarini hal etishga yo‘naltirilgan dasturlarni amalga oshirishda qurilish ishlab chiqarishi iqtisodiyoti, tashkil etish va boshqaruviga oid fanlar yutuqlarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Davlat va xo‘jalik subyektlari miqyosida amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatini, uning ustuvor yo‘nalishlarini yaxshi

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy majlisga Murojaatnomasi. 2017-yil 22-dekabr. <https://www.xabar.uz/>

³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasi qurilish sohasi xodimlari kunini nishonlash to‘g‘risida” gi PF-5136-son farmoni //«Xalq so‘zi» gazetasi, 2017-yil 8-avgust, 155 (6849)-son.

tushunish, investitsiyalarni yangi qurilishga sarflash variantlarini, amaldagi ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va rekonstruktsiya qilishni, fan-texnika taraqqiyotining eng yangi yutuqlari asosidagi texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy qilishni bilish bugungi kundagi mutaxassislar uchun juda muhim hisoblanadi.

Mamlakat iqtisodiyoti tamoqlari qatorida kapital qurilishi tarmog'ining o'rni beqiyosdir. Shu boisdan mamlakat qurilish tarmog'ining muammoli masalalarini nazariy va amaliy jihatdan chuqur o'rganish, ularni hal etish yo'llarini topish va hayotga tatbiq etishda mazkur "Qurilish iqtisodiyoti" nomli o'quv qo'llanmasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Qurilish sohasida iqtisodiy islohotlarning asosiy yo'nalishlari va muammolarini mukammal bilishlarida, xususan qurilish iqtisodiyotiga oid muammolarni hal etishda, shuningdek sohada puxta investitsiya siyosatini yurgizish va chet el investitsiyalarini yanada ko'proq jalb qilish kabi masalalarda talabalarning chuqur bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishlarida qurilish iqtisodiyoti sohasidagi barcha adabiyotlar qatorida mazkur o'quv qo'llanma ham o'z samarasini beradi degan umiddamiz.

Mazkur o'quv qo'llanma bakalavriatning 5111000 – "Kasb ta'limi(5610100 – izmatlar sohasi (uy-joy kommunal va maishiy xizmatlar))", 5340700 – "Gidrotexnika qurilishi (daryo inshootlari va gidroelektrstantsiyalar qurilishi)", 5340900 – "Ko'chmas mulk ekspertizasi va uni boshqarish" va 5341100 – "Qiymat injiniringi" ta'lim yo'nalishlarida o'qitiladigan "Qurilish iqtisodiyoti" fani dasturiga muvofiq tayyorlandi. Ushbu o'quv qo'llanmadan nafaqat yuqorida qayd etilgan ta'lim yo'nalishlari balki arxitektura va qurilish ta'lim sohasining boshqa ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari talabalari, shuningdek tarmoq malaka oshirish va qayta tayyorlash markazlari tinglovchilari hamda qurilish sohasi iqtisodiyotiga qiziquvchilar ham foydalanishlari mumkin.

I BOB. “QURILISH IQTISODIYOTI” FANINING MAZMUNI, PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. “Qurilish iqtisodiyoti” fanining mazmuni va mohiyati

Milliy iqtisodiyotda qurilish sohasi muhim o‘rin tutadi, chunki investitsion-qurilish jarayonlarining samaradorligi asosan qurilish xarajatlari, muddati va sifatiga bog‘liq.

Qurilish faoliyatida ham davlat, ham xo‘jalik yurituvchi subyektlar darajasida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida bozor islohotlarining ajralmas qismi va muhim sharti sifatida qurilish sur‘atlari, shuningdek, ushbu tarmoqning miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlarining o‘sishi ro‘y bermoqda.

Mulkning turli shakllarini rivojlantirish va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning rolini oshirish asosida investitsion-qurilish jarayonlarini nomarkazsizlashtirish tamoyili kapital qo‘yilmalarning tarkibini sezilarli darajada o‘zgartirdi. Davlat investitsiyalarining yuqori darajasi korxonalar va aholi, shirkatning faolligini oshirishga yordam berdi. Hozirgi kunda investitsiyalarning umumiy hajmida byudjet mablag‘lari ulushi uchdan bir qismdan kam, qolgan qismi korxonalar mablag‘lari, bank kreditlari, aholi mablag‘lari, xorijiy va boshqa investorlar hisobiga to‘g‘ri keladi.

Iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni faqat jalb qilish strategiyasi emas, balki ularni qo‘llash taktikasi ham diqqatga sazovordir. Bugungi kunda ular asosan yirik va ustuvor sohalarga va sanoat tarmoqlariga investitsiya kiritmoqda. Shu bilan birga, ularning ilovalari geografiyasi kengaymoqda.

Qurilish faoliyatini tiklash va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda uning rolini oshirish uchun, bu yerda to‘plangan ilg‘or qurilish tajribasi va iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmini qo‘llash orqali xususiy sektorning investitsion imkoniyatlarini

safarbar qilish istiqbolli yo‘li hisoblanadi. Bu mamlakatda nafaqat barqaror iqtisodiy o‘rinish strategiyasi aniqlanganligi, balki tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashning noyob tizimi, bozor iqtisodiyoti infratuzilmasi yaratilgani, tashabbuskorlik va mustaqil iqtisodiy qarorlar qabul qilish uchun keng imkoniyatlar mavjudligidan ham dalolat beradi.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, iqtisodiy faoliyatning turli yo‘nalishlari turli darajalardagi investitsion jozibadorlikka ega. Bundan tashqari, qurilish loyihalarida mavjud resurslarning cheklanganligi, ular qanchalik jozibali va rag‘batlantiruvchi bo‘lishidan qat’iy nazar teng ravishda ishtirok etish imkoninini bermaydi.

Vazifa shundan iboratki, investitsiya loyihalari va qurilish dasturlarining haqiqiyliigi va ularning amalga oshirilishida nafaqat buyurtmachi nuqtai nazaridan, balki butun iqtisodiyotning rivojlanishini ta’minlash nuqtai nazaridan ham iqtisodiy foyda, ham texnik muvaffaqiyatlarga erishishdir .

Mazkur vazifalarni muvaffaqiyatli hal etish uchun avvalambor, ma’lum bir ishlab chiqarish tarmog‘i yoki aniq bir obyektga qo‘yilgan investitsiyalarning ustuvorligi asosida lokal muhim investitsiyalar va boshqa unga tenglashtirilgan investitsion loyihalarni davlat investitsiya dasturi bilan birlashtirishi lozim.

Ushu munosabat bilan tashkil etishning bunday shakllari keng tarqalgan qurilishning xorijiy amaliyotlari (Germaniya, Fransiya va boshqa mamlakatlar tajribasi) alohida qiziqish uyg‘otadi, masalan, noishlab chiqarish binolari – uy-joy, ofis, mehmonxona, savdo shaxobchalari va boshqalarda sotuvchi – quruvchilar bo‘lib, kompaniya va jismoniy shaxslar hisoblanadi. Keyinchalik investitsiya maqsadlarini bajarish jarayoni tartibi juda oddiy. Sotuvchi-quruvchilar bankdan kredit olishadi (agar o‘z mablag‘lari bo‘lmasa yoki ular yetishmagan taqdirda), yerni sotib oladi, arxitektorni yollaydi, loyihani hukumat bilan kelishadi, qurilish firmasi bilan shartnoma tuzadi va obyektни qura-

di. Qurilish jarayoni bilan paralell ravishda qurilayotgan obyektning reklamasi ham olib boriladi.

Obyektlarni investitsiyalash va ularning qurilishi asoslari hamda dasturlarida muayyan mezonlar tizimi orqali ifodalangan ustuvor yoʻnalishlar belgilab beriladi.

Xususan, ularning tarkibi quyidagi parametrlar boʻyicha tuzilgan:

- tarmoq va ishlab chiqarish turi;
- ishlatiladigan texnika va texnologiyalar darajasi;
- hududiy joylashish va mintaqaviy iqtisodiyotga taʼsirlar tavsifi;
- ishlab chiqarishning eksportga yoʻnaltirilganligi darajasi
- investitsiyalar hajmi va ularning qoplanish muddati va boshqalar.

Qurilish faoliyatini faol davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi mamlakatda mavjud boʻlgan real shart-sharoitlar bilan belgilanadi.

Belgilangan vazifalarni hal etish va qurilish sohasining milliy iqtisodiyotni yuksaltirishdagi roli sezilarli darajada boshqaruv tizimiga bogʻliq boʻlib, u muayyan natijalarga erishish uchun boshqaruv obyektining boshqaruv subyektiga boʻlgan maqsadli taʼsirini ifodalaydi. Bu amaliyotda allaqachon tasdiqlangan, boshqaruv tizimi yanada mukammal, iqtisodiy mexanizm va ilmiy-texnika taraqqiyotining talablariga yanada koʻproq javob beradigan boʻlsa, shunchalik ishlab chiqarishning miqdoriy va sifat natijalari koʻrsatkichlari yuqori boʻladi hamda ishlab chiqarishga jalb qilingan resurslarning qaytishi(unumi) shunchalik jadallashadi.

Shuning uchun ham kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning davlat tomonidan belgilangan chora-tadbirlari, respublikada monopoliyadan chiqarish va qurilish faoliyatini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish muhim oʻrin tutishi tasodif emas.

Qurilish, boshqa tarmoqlardan nafaqat belgilangan xususiyatlar bilan emas, balki o'zining beqaror boshqarish tizimi bilan ham farq qiladi. Bunda qurilish sanoati korxonalarini hamda tashkilotlarining idoraviy tarqoqligi, jarayonlarda bir xillik, takrorlanishlar mavjudligi, qurilish dasturlari ehtiyojlaridan moddiy-texnik baza rivojlanishining surunkali ortda qolishi, tarmoqda yangi bozor mexanizmlari tadbiriqining susutligi va boshqa shu kabilar muhim ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi globallasuv jarayoni mamlakatda iqtisodiy vaziyatni tubdan o'zgartirdi, shu bilan birga moddiy ishlab chiqarish sohasida ham, innovatsion va boshqa yetakchi sohalarni investitsiyalashda ham iqtisodiy ustuvorliklarning yangi siyosatini shakllantirdi. Shuningdek, u ishlab chiqarishni boshqarishda sobiq idoraviy yondashuv o'rniga, ularga tenglashtirilgan korxonalar, tashkilotlar va boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning birinchi darajali rolini kuchaytirishga qaratilgan yangi institutsional tuzilmalar yaratishga hissa qo'shdi.

Milliy iqtisodiyotda bozor munosabatlarining eng katta ta'siri mulkdorlar sinfining shakllanishi bilan bo'g'lik bo'lib, ular bozor mexanizmining faol elementlariga aylandi. Shu bilan birgalikda ular quyi ishlab chiqarish bo'g'inni boshqarish tizimini ehtiyoj va manfaatlar, ishlab chiqarishni boshqarish va olingan natijalarni amalga oshirishda aksionerlashtirish va aksiyadorlarning ishtirokiga asoslangan holda yaratishga imkon berdi.

Bozor va bozor munosabatlarining iqtisodiyotni boshqarishda ijobiy ta'sirini tavsiflovchi makro darajadagi va iqtisodiyotning barcha tarmoqlari korxonalarini darajasida bozor mexanizmining asosiy elementi sifatida narxlar mexanizmi to'g'risida gapirmasdan o'tish mumkin emas. Dunyo amaliyoti shuni ko'rsatadiki, erkin bozor narxlari hamda talab va taklif mutanosibligidan foydalanmasdan bo'layotgan iqtisodiy jarayonlar, investitsion siljishlar va tarkibiy o'zgarishlar to'g'risida obyekt-

tiv ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin emas. Shu boisdan, boshqaruv muayyan maqsad va vazifalarni bajarish va o'zaro ta'sirlarni amalga oshirish jarayoni sifatida nafaqat bozorning avtomatik "qudratli kuchi" ga, balki bozor mexanizmining tarkibiy qism(komponent)lari va talablariga asoslangan bo'lishi kerak.

1.2. "Qurilish iqtisodiyoti" fanining predmeti, maqsadi va vazifalari

Zamonaviy mutaxassis ham davlat, ham xo'jalik yurituvchi subyektlar darajasida qurilish va investitsiya siyosati sohasidagi ustuvor yo'nalishlarni to'g'ri tushunishi va bilishi ilmiy-texnik taraqqiyot, resurslardan oqilona foydalanish, menejment, tadbirkorlik va biznesning zamonaviy yutuqlari bilan bog'liq holda yangi qurilishga kapitalni investitsiyalash, mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish, rekonstruksiya qilish, yangi turdagi texnika va texnologiyalarni yaratish va ularni ishlab chiqarishga joriy etish uchun juda muhimdir. Shuningdek, iqtisodiyotni boshqaruvning turli darajalarida ishlab chiqilgan turli xil qurilish variantlari, investitsion qarorlar va iqtisodiy loyihalar samaradorligini tanlash, tahlil qilish va baholash usullarini ham bilishi muhim hisoblanadi.

Fanning pedmeti bo'lib, qurilish ishlab chiqarishining rivojlanish qonuniyati va tendentsiyalari hamda qurilishda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va bozor mexanizmlarini takomillashtirish vazifalari bilan bevosita bog'liq holda qurilish korxonalarini iqtisodiyoti masalalari hisoblanadi.

Fanning obyekti – milliy iqtisodiyotning tarmog'i sifatida qurilish va uning ishlab chiqarish bo'g'inlari – turli mulk shaklidagi qurilish va qurilish sanoati korxonalarini, boshqarmalar, loyiha muassasalari va ularga tenglashtirilgan boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar hisoblanadi.

Fanning asosiy maqsadi – talabalarning qurilish iqtisodiyoti, ayniqsa qurilishning takror ishlab chiqarish jarayoni va ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishidagi roli, investitsiyalashning strategiya va taktikasi, qurilish ishlab chiqarishini rejalashtirish va boshqarish sohasidagi bilimlarga hamda ularni xo‘jalik amaliyotida, xususan iqtisodiyotning boshqa soha va tarmoqlarida faoliyat yuritgan taqdirda ham ulardan oqilona foydalana olish ko‘nikmalariga ega bo‘lishini ta’minlashdan iborat.

Fanning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

Talabalarning:

- qurilishning iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlar va ishlab chiqarish rivojlanishidagi ro‘li va o‘rnini chuqur o‘zlashtirishi;
- qurilish ishlab chiqarishini boshqarishning zamonaviy tizimi va qurilish jarayoni ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlarini bilishi;
- investitsion loyihalar va qarorlarni tahlil qilish va baholash, shuningdek ularning iqtisodiy samaradorligini hisoblash usullaridan amalda foydalana olishi;
- qurilish sanoatining resurs salohiyatini o‘rganishi hamda resurslar cheklanganligi va vaqt omili sharoitida ulardan oqilona foydalanish yo‘llarini aniqlay olish qobiliyatiga ega bo‘lishi;
- qurilishda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo‘nalishlari va vazifalarini bilishi;
- qurilishni rejalashtirish, prognozlash, moliyalashtirish va kreditlash hamda iqtisodiyotni boshqaruvning turli darajalarida investitsiyalarni maqsadli rejalashtirish asoslarini o‘zlashtirishi.

Nazorat uchun savollar

1. “Qurilish iqtisodiyoti” fanining mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.
2. Investitsion-qurilish jarayonini tushuntirib bering.
3. Investitsion-qurilish jarayonlarining samaradorligi asosan nimalarga bog‘liq?

4. Qurilish faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi nima bilan belgilanadi?

5. Obyektlarni investitsiyalashning ustuvor yoʻnalishlari va uning tarkibiga kiruvchi parametrlar aytib bering.

6. Qurilish jarayonini boshqarish koʻproq nimalarga bogʻliq boʻlish kerak?

7. “Qurilish iqtisodiyoti” fanining asosiy maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?

8. “Qurilish iqtisodiyoti” fanining predmeti va obyekti boʻlib nimalar hisoblanadi?

II BOB. QURILISH – MILLIY IQTISODIYOTNING MUHIM TARMOG‘I SIFATIDA

2.1. Qurilishning milliy iqtisodiyotda tutgan o‘rni va ahamiyati

O‘zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyoti tarmoqlari qatorida qurilish tarmog‘i nafaqat iqtisodiyotning asosiy fondlarini yaratuvchi uchastkasi sifatida, balki mamlakat iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan tarkibiy o‘zgarishlarni hamda turli xususiyatlarga ega bo‘lgan ijtimoiy sohadagi dolzarb vazifalarni amalga oshirishda muhim o‘rin va ahamiyatga egadir (demografik tuzilma va uning o‘zgaruvchanligi, qishloq aholisining yuqori darajadali hamda uy-joy va ijtimoiy-madaniy-maishiy obyektlar bilan kam ta‘minlanganligi, ichki infratuzilma, transport va kommunikatsiya qurilishlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi va boshqalar).

Mamlakat milliy iqtisodiyoti moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari va bozor xizmat ko‘rsatish sohalaridan tarkib topadi. Qurilish moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari qatorida (sanoat va qishloq xo‘jaligidan keyin) uchinchi o‘rinda turadi.

Qurilish tarmog‘i mahsuloti bo‘lib, mamlakatning xo‘jalik majmuasi asosiy fondlarini tashkil qiluvchi qurilishi tugallangan va ekspluatatsiyaga topshirilgan zavod va fabrikalar, temir va avtomobil yo‘llari, elektr stantsiyalar, irrigatsiya kanallari, portlar, uy-joylar va boshqa obyektlar hisoblanadi.

Qurilish milliy iqtisodiyotning muhim tarmog‘i sifatida milliy xo‘jalikning barcha tarmoqlari uchun asosiy fondlarni yaratishda ishtirok etadi. Ishga tushirilgan va o‘rnatilgan tartibda qabul qilingan ishlab chiqarish quvvatlari va noishlab chiqarish obyektlari kapital qurilishning mahsuloti hisoblanadi hamda ular o‘zlashtirilib borishi bilan asosiy fondlarga aylanib boradi. Ularning yaratilishida boshqa tarmoqlar ham qatnashadi

(qurilish materiallari sanoati, metallurgiya, mashinasozlik, ximiya sanoati va boshqalar). Asosiy ishlab chiqarish fondlari mazmuniga ko'ra texnik, energetik va boshqa uskunalardan iboratdir.

Shunday qilib, kapital qurilish ishlab chiqarish vositalarining faoliyat yurgizishi uchun moddiy shart-sharoit imkoniyatlarini ham yaratadi.

Qurilish tarmog'i umum va maxsus qurilish, loyiha-qidiruv va ilmiy-tadqiqot tashkilotlarini, qurilish birlashmalariga kiruvchi qurilish sanoati korxonalarini, shuningdek qurilish-montaj ishlari (QMI)ni bajaruvchi barcha tashkilotlar faoliyatini birlashtiradi. Qurilish tashkilotlariga ro'yxatdan o'tkazilgan va qurilishi faoliyati uchun litsenziyaga ega bo'lgan, shuningdek buyurtmachilar bilan shartnoma asosida ishlarni bajaruvchi barcha mulk shakllaridagi yuridik shaxslar kiradi. Kapital qurilish sohasiga, o'z mablag'lari, qarz hamda davlat byudjeti mablag'lari manbalari asosidagi kapital qo'yimalarga egalik qiluvchi buyurtmachilar faoliyati ham kiradi.

Qurilishning rivojlanishi va uning samaradorligini oshirish industrializatsiya asosida amalga oshiriladi. Uning asosiy yo'nalishlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: quriladigan bino va inshootlarning yig'maliligini oshirish maqsadida texnologik jarayonlarning bir qismini qurilish maydonlaridan zavodlarga ko'chirish; bino va inshootlarning texnologik loyiha yechimlarini yaxshilash, ularni keyinchalik ularni bir shaklga keltirish va unifikatsiyalashtirish; mexanizatsiyalashtirilgan tarzda zavodlarda yoki qurilish tashkilotining yordamchi sexlarida qurilish konstruktsiyalari, buyumlari, detallari va materiallarini yuqori darajada qurilish jarayoniga tayyorgarlik holatida ishlab chiqarish; qurilish ishlab chiqarishi ishlarining uzluksizligini ta'minlash maqsadida bino va inshootlarni qurish, qurilish materiallari va konstruktsiyalarini yetkazishning texnologik operatsiyalari va jarayonlarini mexanizatsiyalashtirgan tarzda bajarish.

Asosiy fondlarni yaratishdan tashqari, kapital qurilish funksiyalariga mavjud asosiy fondlarni kengaytirish, qayta qurish va texnik qayta jihozlashlar ham kiradi. Shuning uchun mamlakat iqtisodiyoti barcha tarmoqlari asosiy fondlarini kengaytirilgan tarzda qayta ishlab chiqarish va sifat jihatdan yangilash kapital qurilishning asosiy vazifalari hisoblanadi.

Kapital qurilish sohasida qurilish ishlarini metallolom va metall konstruktsiyalar, sement, yog‘och materiallari, qurilish mashinalari, transport vositalari, yoqilg‘i va energetika resurs-lari bilan ta‘minlovchi milliy iqtisodiyot tarmoqlari bevosita hamda bilvosita qatnashadi. Qurilish materiallari, konstruktsiyalari va texnikalarini tashishda amalda barcha transport turlaridan foydalaniladi (avtomobil, temir yo‘l, daryo, dengiz va havo transportlari).

Mamlakat qurilish majmuasi tarkibiga turli mulk shakllaridagi pudrat tashkilotlari, qurilish materiallari sanoati korxonalarini, mexanizatsiya, transport, loyiha va ilmiy-tadqiqot institutlari, lizing firmalari, o‘quv muassasalari va boshqa korxonalar hamda tashkilotlar kiradi.

Ushbu tashkilotlar tomonidan yaratilayotgan mahsulotlar hajmining milliy iqtisodiyot yalpi daromadidagi ulushi doimiy ravishda ortib bormoqda. Shuni qayd etish kerakki, qurilish tarmog‘i barcha tadbirkorlik tuzilmasining ko‘pchilik qismi to‘g‘ri keladigan xususiy korxonalar sonining o‘sish tendentsiyasi kuzatilmoqda.

2.2. Milliy iqtisodiyotning mustaqil tarmog‘i sifatida qurilishning shakllanishi va texnik-iqtisodiy xususiyatlari

Qurilish milliy iqtisodiyotning mustaqil alohida tarmog‘i bo‘lib, yangi asosiy fondlarni yaratish hamda faoliyat yurgizayotgan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish obyektlarini qayta qurish, kengaytirish, ta‘mirlash va texnik qayta jihozlash uchun mo‘ljallangan. Qurilish tarmog‘ining ahamiyati shunda-

ki, mamlakat milliy iqtisodiyoti rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratib beradi.

Qurilish tashkilotlarining mahsuloti sifatida yaratilayotgan asosiy fondlarni yaratish jarayonida ishchi xodimlar band bo'ladi hamda mehnat vositalari (texnika) va mehnat predmetlari (materiallar) ishlatiladi. Qurilish jarayoni asosiy elementlarining o'zaro harakati natijasida esa natural (bino, inshoot va obyektlar) va qiymat (pul mablag'lari) ko'rinishidagi pirovard qurilish mahsuloti yaratiladi.

Qurilish jarayoni uchta asosiy bosqichga ajratiladi: 1) qurilishga tayyorgarlik ishlari; 2) qurilish jarayonining o'zi; 3) tayyor holdagi qurilish obyektini ekspluatatsiyaga topshirish.

Qurilishga tayyorgarlik ishlari quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi: qurilish obyektining maqsadga muvofiqligi yuzasidan texnik-iqtisodiy tadqiqotlarni olib borish, obyektning loyihalashtirish va qurilishga muxandislik-texnik jihatdan tayyorgarlik ko'rish. Texnik-iqtisodiy tadqiqotlar jarayonida barpo etilayotgan obyektning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari va uni qurishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi baholanadi. Loyihalashtirish bosqichida obyektning konstruktiv-joylashtirish yechimi, uni qurishni tashkil etish usullari va ishlarni bajarish texnologiyasi ishlab chiqiladi hamda qurilishning smeta qiymati aniqlanadi. Undan keyin qurilishga muxandislik-texnik tayyorgarlik ko'rish amalga oshiriladi (tayanch geodezik va qurilish to'r(set)larini ishlab chiqish; qurilish maydoni hududi va transport kommunikatsiyalari yo'lakchalarini tayyorlash bo'yicha ishlarni olib borish).

Qurilish maydonida bevosita qurilish jarayonining o'zi amalga oshirilishida barcha texnologik elementlarning birlashishi sodir bo'ladi, buning natijasida esa qurilish mahsuloti yaratiladi hamda qurilish jarayonining amaldagi jami xarajatlari, bino va inshootlarning moddiy-ashyoviy elementlari, ularning arxitekturaviy-qurilish ifodasi va sifati shakllanadi.

Obyektlar qurilishining tugallanishi, ularni tayyor holda ekspluatatsiyaga hamda buyurtmachilarga asosiy fondlar sifatida topshirishdan iboratdir.

Qurilish ishlab chiqarishi jarayoniga kapital qo'yilmalar doiraviy aylanishining quyidagi uchta bosqichlari to'g'ri keladi: 1) ishlab chiqarish – asosiy fondlarni yaratishning mahsulot shakli sifatida; 2) amalga oshirish (realizatsiya) – qurilish mahsulotining asosiy fondlarga aylanishi shakli sifatida; 3) pul mablag'larini kelgusi mahsulotga aylantirish maqsadida takror ishlab chiqarishning navbatdagi davri(tsikli)ni tayyorlash.

Vaqt va makon bo'yicha takror ishlab chiqarish jarayoni barcha elementlarining o'zaro harakat darajasi qanchalik katta bo'lsa, qurilish iqtisodiy samaradorligi ham shuncha yuqori bo'ladi.

Qurilish jarayonining iqtisodiy mohiyati, uni amalga oshirish bilan bog'liq sarf-xarajalar bilan ifodalanadi. Obyektlar barpo etish borasida qurilish korxonalarining ishlab chiqarish xo'jalik faoliyati bilan bog'liq xarajatlari bir vaqtning o'zida sodir bo'ladigan va joriy xarajatlarga bo'linadi.

Bir vaqtning o'zida sodir bo'ladigan xarajatlarga qurilish tashkilotlarining asosiy fondlarni yaratish yoki sotib olish xarajatlari hamda tugallanmagan qurilish aylanma mablag'laridagi moddiy zaxiralar qiymati kiradi. Joriy xarajalar, bu qurilish korxonasining obyektlarni yaratish bilan bog'liq bevosita va bilvosita barcha xarajatlari hisoblanadi: ish haqi, qurilish materiallari, amortizatsion ajratmalar va boshqa xarajalar. Joriy xarajatlarning umumiy yig'indisi qurilish-montaj ishlarining tannarxini tashkil qiladi.

Qurilish tarmog'ining turli mahsulotlarni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda xizmatlar ko'rsatish bo'yicha milliy iqtisodiyotning boshqa tarmoq va sohalari bilan iqtisodiy aloqalari tarmoqlararo aloqalar hisoblanadi.

Qurilish moddiy ishlab chiqarish tarmog'i sifatida boshqa tarmoqlardan farqli ravishda qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Tarmoq xususiyatlari, uning pirovard mahsuloti, mehnat sharoitining o'ziga xosligi, qo'llanilayotgan texnika va texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil etish, boshqarish va moddiy-texnika ta'minotlar xarakteri bilan izohlanadi. Ko'rsatilgan xususiyatlar umumiy va maxsus turlarga bo'linadi.

Qurilishning umumiy xususiyatlari quyidagicha:

1) Qurilish ishlab chiqarishi va pirovard mahsulot xarakteriga ko'ra noturg'un va vaqtinchalik bo'lib, ularning bir tipda emasligi.

Obyektlar ekspluatatsiyaga topshirilishi bilan qurilish-montaj ishlari hamda ishlab chiqarish vositalari yangi o'zlashtirilgan qurilish joyiga ko'chiriladi. Qurilishda ish joylari, mashina-mexanizmlar, asbob-uskunalar, mehnatning texnik va texnologik jihatdan ta'minlanganligi – ko'chma, qurilish mahsuloti esa – ko'chmas hisoblanadi. Shuningdek, qurilish tarmog'i mahsulotlari jamiyatga uzoq davrlarga, ya'ni bir necha o'n yillar xizmat qilishga mo'ljallangan.

2) Qurilish jarayoni tarkibiga kiruvchi barcha operatsiyalarning texnologik jihatdan bir-biriga bog'liqligi.

Qurilishda qurilish-montaj ishlari boshlanishiga qadar vaqtinchalik ishlab chiqarish-maishiy va ma'muriy-xo'jalik binolari barpo etiladi hamda muxandislik kommunikatsiyalari, yo'l, elektruzatish liniyalari va boshqalar o'tkaziladi. Ushbu ishlar o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan tashkiliy va qo'shimcha xarjatlarni talab qiladi. Shu bilan birgalikda qurilish muddatining uzoq davomiyligi xo'jalik faoliyatidagi aylanma mablag'larni tugallanmagan qurilishga sarflanishiga olib keladi. Qurilishning me'yordan ortiq davom etishi va keyinchalik texnologik jarayonning takomillashuvi yangi texnika va texnologiyalarni hisobga olgan holda qurilishning borishi to'g'risida oldin qabul qilingan qarorlarni qayta ko'rib chiqishga olib keladi. Qurilish

ishlab chiqarish texnologiyasi, uning alohida jarayonlarining qat'iy ketma-ketlikda bajarilishini talab qiladi: bitta ish jarayonining tugallanishi boshqa jarayonning boshlanishidan oldin bo'lishi kerak. Shu bilan birgalikda qurilish jarayonini fazoviy jihatdan joylashtirish mumkin emas, shuningdek ishchi xodimlardan ularning ixtisosligi va malakalariga muvofiq ravishda bir vaqtning o'zida foydalanish tegishli qiyinchiliklarni tug'diradi.

3) Qurilish-montaj ishlari murakkabligi va turlari bo'yicha ular o'rtasidagi nisbatning noturg'unligi.

4) Pirovard qurilish mahsulotini yaratishda turli tashkilotlarning qatnashuvi.

Sanoatda kooperatsiyaning istalgan darajasida pirovard mahsulotni bitta bajaruvchi ishlab chiqaradi va sotadi. Obyektlar qurilishida esa bir vaqtning o'zida bir necha qurilish-montaj tashkilotlari qatnashadi (bosh pudratchi, subpudratchilar). Ushbu tashkilotlarning har biri qurilish mahsulotining ma'lum bir qismlarini bajaradi.

Qurilish milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari, ayniqsa sanoat bilan chambarchas bog'langan. Qurilish hajmining oshishi, bir tomondan uni texnik va texnologik jihatdan ta'minlovchi sanoat tarmoqlari rivojlanishiga, ikkinchi tomondan esa milliy iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari uchun pudrat shartnomasi asosida qurilish-montaj ishlarining bajarilishiga bog'liqdir. Qurilish tashkilotlari buyurtmachilar faoliyati bilan mustahkam bog'langan. Bir qancha tarmoqlar qurilishga nisbatan ham ta'minlovchisi, ham qurilish mahsulotining iste'molchisi sifatida faoliyat yurgizadi. Qurilish material jihatdan ko'p talab qiladigan tarmoq hisoblanadi. Pirovard qurilish mahsulotini olish uchun mazkur tarmoqqa 70 tadan ortiq milliy iqtisodiyot tarmoqlari qurilish materiallarini yetkazib beradi.

5) Qurilish ishlarida iqlim va mahalliy shart-sharoitning roli.

Qurilishda mavsumiylikning yo'qotilishiga qaramasdan, qish mavsumida ham obyektlar qurilishi bo'yicha tadbirlarning bajarilishi talab qilinadi. Bir xil tipdagi binolarning turli hududlarda qurilishi har xil moddiy resurs xarajatlarni talab qiladi. Qurilish sharoiti ko'pincha hududning seysmik holati, yer reliefi, gruntlar geologik tuzilishi, yer osti suvlari mavjudligi, qurilish maydoniga konstruktsiya va materiallarni yetkazish uslublari orqali aniqlanadi.

Qurilish ishchilari sanoatning boshqa tarmoqlaridagi ishchilariga nisbatan ko'pincha iqlim sharoiti ta'siriga duch keladi. Ushbu xususiyat yilning eng qulay davrlariga katta kuchlar sarflanishini talab qiladi. Shu sababdan asosiy qurilish, montaj va ta'mirlash-qurilish ishlariga mehnatning me'yoriy shart-sharoitidan chetga chiqishlarni hisobga oluvchi tuzatish koeffitsientlari kiritiladi.

Qurilishning maxsus xususiyatlari qurilayotgan obyektlarning turli-tumanligi bilan bog'liqdir. Ular quyidagilardan iborat: sanoat, uy-joy, ijtimoiy-maishiy, transport, qishloq xo'jaligi, melioratsiya va suv xo'jaligi, magistral quvurlar, elektruzatish liniyalari.

Sanoat binolari qurilishi ularning ajratilgan joyga to'planishi va obyektlarning murakkabligi bilan xarakterlanadi. Bitta joydagi ishlar bir yildan ortiq olib boriladi. Nisbatan uzoq muddatli sanoat obyektlarini qurish bilan band bo'lgan tashkilotlarda ishlab chiqarish vositalarining ko'chib yurishi kam ta'sir ko'rsatadi. Ushbu qurilish korxonalarida kadrlar tarkibi esa bir muncha barqaror hisoblanadi.

Transport, qishloq xo'jaligi, melioratsiya va suv xo'jaligi, magistral quvurlar va elektruzatish liniyalari obyektlarini qurish esa quyidagi xususiyatlarga ega: bitta joydagi ishlar hajmining unchalik katta emasligi, bir-biridan har xil masofalarda joylashgan turli obyektlarda ishlarni olib borish zaruriyati, shuningdek yangi o'zlashtirilgan maydonlarda u yoki bu obyekt va inshootlar qurilishida ishchi xodimlarning ko'chib yurishi.

Uy-joy va ijtimoiy-maishiy obyektlarni qurish esa kompleks qurilishlar ketma-ketligi va navbatiga qat'iy rioya qilinganlik bilan xarakterlanadi. Shuningdek, uy-joy massivlari bilan bir qatorda yo'l, suv ta'minoti tizimi, elektr ta'minoti, issiqlik tarmog'i, maktab va maktabgacha tarbiya muassasalari, savdo-sotiq, madaniyat va maishiy xizmat ko'rsatish obyektlari ham qurilishi kerak. Ushbu obyektlarni qurish talablariga amal qilmaslik sanitariya hamda shahar normalari va qoidalarining buzilishiga olib keladi. Ijtimoiy ahamiyatga molik obyektlarni barpo etish qurilish korxonasi texnikasi, asbob-uskunalar, brigada va qurilish ishtirokchilarining doimiy ravishda ko'chib yurishi bilan xarakterlanadi. Qo'shimcha vaqt, moliya va moddiy xarajatlar esa qurilish tashkilotlari faoliyati samaradorligining pasayishiga olib keladi.

2.3. Qurilishning tashkiliy shakllari, moddiy-texnika bazasi va uning rivojlanish istiqbollari

Kapital qurilishda investitsiya jarayonining asosiy ishtirokchilari sifatida odatda bajaradigan vazifalariga ko'ra investor, buyurtmachi, quruvchi, pudratchi va loyihalovchilar ishtirok etadilar.

Sarmoyador(investor) – obyekt qurilishini moliyalashtirishni xususiy yoki qarz mablag'lar hisobiga amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati subyekti. Investor investitsiya natijalarini tasarruf qilishga to'liq yuridik huquqlarga ega.

Shuningdek, u investitsiyalarni (kapital qo'yilmalarni) jalb qilish shaklini belgilaydi, qurilish kontraktlarining shartlarini ishlab chiqadi, investitsiya jarayoni ishtirokchilari bilan bo'ladigan moliyaviy-kredit munosabatlarni amalga oshiradi. Investor qurilish mahsulotining buyurtmachisi, kreditori, haridori bo'lishi, shuningdek, bevosita quruvchi funksiyasini bajaradi.

Buyurtmachi – texnik-iqtisodiy asoslarni ishlab chiqishdan boshlab obyektning foydalanishga topshirish yoki obyektning ish-

lab chiqarish quvvatiga chiqishigacha bo‘lgan muddatda obyekt qurilishining tashkilotchisi va boshqaruvchisi funksiyalarini qabul qilgan huquqiy yoki jismoniy shaxs.

Qurilish egasi – qurilish bo‘layotgan yyer maydoniga egalik qilish huquqiga ega bo‘lgan huquqiy yoki jismoniy shaxs. U buyurtmachidan farqli ravishda qurilish uchun ajratilgan yer maydonidan uzoq muddatli ijara shartlari asosida foydalanadi.

Pudratchi (bosh pudratchi) – pudrat shartnomasi yoki kontrakti asosida obyekt qurilishini amalga oshirayotgan qurilish firmasi. Bosh pudratchi qurilish natijalari uchun shartnoma shartlariga muvofiq ravishda buyurtmachi oldida to‘liq javobgar bo‘ladi. U zarur hollarda ayrim turdagi ishlarni bajarish uchun quyi pudrat tashkilotlarini jalb qilishi mumkin

Loyihalovchi – buyurtmachi bilan tuzilgan shartnoma asosida u yoki bu obyektning kelgusidagi qurilishini loyihalovchi loyihalash tashkiloti yoki shunga o‘xshash boshqa muassasa. Loyihalovchi loyihaning va uning asosidagi texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlarning sifati uchun to‘liq javobgar bo‘ladi. Buyurtmachi loyihada ko‘zda tutilgan yechimlarga rioya qilinishini nazorat qilish uchun mualliflik nazorati o‘rnatadi.

Qurilish ishlab chiqarishi jarayoni turli shakl va usullarda tashkil qilinishi mumkin bo‘lib, pudrat usuli, xo‘jalik usuli va obyektlarni “tayyor holda topshirish” (“под ключ”) va sotish shular jumlasidandir.

Pudrat usulida qurilish muntazam ishlab turuvchi qurilish tashkilotlari (firmalari) tomonidan buyurtmachilar bilan tuzilgan shartnomalar asosida amalga oshiriladi. Bu qurilishning asosiy va eng keng tarqalgan usulidir. Bugungi kunda kapital qurilish sohasidagi barcha pudrat ishlarning taxminan 80 foizdan ortig‘i shu usulda amalga oshiriladi. Uni amalga oshirish uchun “Kapital qurilish pudrat shartnomasi” asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xo‘jalik usulida – obyektlar qurilishi yoki qurilish-montaj, ta‘mirlash-qurilish ishlari xo‘jalik subyektlarining – korxonalar,

tashkilotlar, institutlar va shu kabilarning kuch va mablagʻlari hisobiga amalga oshiriladi. Korxonalarni qayta taʼmirlash va kengaytirish, kichikroq qurilish obyektlari, hududlar va xonalarni obodonlashtirish, taʼmirlash ishlari koʻpincha shu usulda olib boriladi.

Obyektlarni “tayyor holda topshirish” da buyurtmachingi funksiyalari bosh pudratchiga berilib, u qurilishni boshidan boshlaydi va obyektни buyurtmachiga uzil-kesil tugallangan holatda topshiradi. Qurilishning bunday usuli uy-joy qurilishida juda keng tarqalgan.

Tanlovlar – iqtisodiyotda nisbatan yangi hodisa boʻlib, bunda buyurtmachi biror obyektни qurish yoki loyihalash, asbob-uskunalar yetkazib berish boʻyicha tanlov eʼlon qilayotganligini ochiq yoki yopiq shaklda xabardor qiladi va hohlovchilarni shu tanlovda ishtiroq etishga taklif qiladi. Bunda maxsus hujjat tayyorlanadi va unda tanlovning asosiy gʻoyasi, uning tijoriy va boshqa shartlari koʻrsatiladi. Bunday hujjatlar majmuasi “tender” deb ataladi.

Yuqorida koʻrsatib oʻtilgan shakllardan tashqari, qurilishning ijtimoiy mehnat taqsimoti nuqtai nazaridan ixtisoslashuv, konsentratsiya, kooperatsiya kabi tashkiliy shakllari mavjud. Shuni ham aytib oʻtish kerakki, bu shakllar faqat qurilishda emas, balki xalq xoʻjaligining boshqa tarmoqlarida, avvalo sanoatda ham qoʻllaniladi. Amaliyotdan maʼlum boʻlishicha, bu shakllarni mohirlik bilan qoʻllash orqali ishlab chiqarish va kapital qoʻyilmalarda yuqori samaradorlikka erishish mumkin. Masalan, agar ixtisoslashuv va kooperatsiya xarajatlarning kamayishiga, mahsulot sifatining yaxshilanishiga imkon bersa, konsentatsiya va kombinirlash – xom ashyo va materiallardan kompleks foydalanishga hamda qurilish sohasida fan-texnika taraqqiyoti koʻlamining yanada kengayishiga olib keladi.

Qurilish moddiy ishlab chiqarish tarmogʻi sifatida faqat mahsulot ishlab chiqaribgina qolmay, balki buning uchun u yoki

bu turdagi resurslarni iste'mol qiladi yoki foydalanadi ham. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, qurilish materiallari sanoati mahsulotlarining 80 foizi, yog'och materiallarining taxminan yarmi, metall prokatining 20 foizdan ko'prog'i, mashinasozlik sanoati mahsulotlarining 10 foizdan ko'proq qismi qurilishda foydalaniladi. Qurilish xarajatlari tarkibida transport sarf-xarajatlarining qiymati 20–25 foizni tashkil qiladi. Boshqacha qilib aytganda, qurilishga xalq xo'jaligi tarmoqlarining deyarli barchasi xizmat ko'rsatadi.

Qurilishning moddiy-texnik bazasini rivojlantirishda qurilish materiallari sanoati alohida o'rin tutadi. Bu tarmoqdagi korxonalar sement, ohak, gips, g'isht, shisha, qoplama va issiqlik o'tkazmaydigan materiallar, turli to'ldirmalar ishlab chiqaradi.

Kapital qurilishda ayrim turdagi materiallar iste'molining solishtirma ulushi juda kattadir. Masalan, taxminan 80 foiz sement, deraza oynasi – 50 foiz, yog'och materiallar – 35–40 foiz, qora metallar prokati – 20 foiz, yumshoq qoplama materiallar – deyarli 70 foiz iste'mol qilinadi.

Qurilishning materiallar, konstruktsiyalar, texnikalar va boshqa ishlab chiqarish vositalari bilan eng to'la ta'minlash ko'p jihatdan tarmoqlararo aloqalarning mukammalligi va yanada rivojlantirilishiga bog'liqdir. Bu esa, odatda, ishlab chiqarishning tarmoqlararo balansida va mahsulotning xalq xo'jaligidagi taqsimotida aks etadi.

Iqtisodiyotda buyruqbozlik, markazlashgan boshqaruv va rejalashtirish tizimidan bozor tizimiga o'tilishi xo'jalik subyektlariga qurilishni rivojlantirish va uning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash uchun keng imkoniyatlarni ochib berdi, bunda hududiy boshqaruv organlarining roli kuchayib bormoqda. Ammo bu qurilishning ishlab chiqarish bazasini rivojlantirish va mustahkamlash o'z-o'zidan, stixiyali ravishda yuz beradi, degani emas. U qurilishning moddiy-texnik bazasini rivojlantirish va joylashtirish hamda uning resurslar bilan to'la ta'minlash ilmiy tamoyillariga mos bo'lishi lozim.

Qurilishning moddiy-texnik bazasini rivojlantirish va joylashtirish uchun qurilish hududi va joyini tanlashga ta'sir qiladigan barcha omillar va shartlarni miqdoriy ifodalashga imkon beradigan usullarga ega bo'lish lozim. Bunday usullar – masalaning optimal yechimini topishga imkon beradigan matematik modellardir. Ulardan biri – chiziqli dasturlash bo'lib, u o'zgaruvchan kattaliklarning berilgan chiziqli cheklashlarni va ushbu kattaliklarning maqsadli funksiyasini maksimallashtiruvchi yoki minimallashtiruvchi qiymatlari majmuasini topish talab qilinadigan ekstremal masalalarni yechishning nazariyasi va amaliyotini o'zida birlashtiradi.

Qurilishning moddiy-texnik bazasini optimal rivojlantirish va joylashtirishning iqtisodiy-matematik modelini shakllantirishda boshqa omillar bilan bir qatorda xom ashyo va materiallarni ishlab chiqarish punktlari, korxonalarni joylashtirish mumkin bo'lgan punktlar, shu punktlardagi ishlab chiqarish hajmlari, transport xarajatlari va boshqalar hisobga olinishi lozim. Bu holatda masalani optimal yechish mezonini odatda kelgusida ishlab chiqariladigan mahsulotning yuqori darajada raqobatbardosh bo'lishi, ayni paytda korxonani yaratish va joylashtirishda (bir martalik va joriy) xarajatlarning imkon qadar kam bo'lishidir.

Qurilishning moddiy-texnik bazasini yanada rivojlantirishning muhim shartlaridan biri qurilish industriyasi korxonalari hamda qurilish konstruktsiyalari, detallari va materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalarni loyihalashtirish bilan shug'ullanuvchi ilmiy-tadqiqot tashkilotlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni yaxshilashdir.

Bunda ushbu o'zaro munosabatlarning asosida quyidagilar yotishi lozim:

- qurilish industriyasi korxonalarining ishlab chiqarish jarayonlari yuksak darajada mexanizatsiyalashgan va avtomatlashtirilgan, yangi, eng tejamli loyihalarini ishlab chiqish;
- bu korxonalarni xom ashyo va materiallarni, konstruktsiyalarni tashishning hamda ishlab chiqarishni kooperatsiyalash-

ni rivojlantirishning ratsional sxemalarini hisobga olgan holda mamlakat hududida joylashtirishning optimal variantlarini tanlash;

– ishlab turgan, birinchi navbatda 20–30 yil va undan uzoq muddat ishlab kelayotgan korxonalarni texnik qayta jihozlash.

Shuni ham nazarda tutish kerakki, hozigi bozor munosabatlari sharoitida, qurilish industriyasi korxonalari va tashkilotlarining xo‘jalik yuritishdagi mustaqilligi kuchayib borayotgan bir paytda, moddiy-texnik bazani rivojlantirish, xo‘jalik subyektlari, xususan, subyektlar bilan kapital qurilish sohasida ishlovchi yoki unga bog‘liq bo‘lgan ilmiy-tadqiqot va boshqa tashkilotlar o‘rtasidagi xo‘jalik aloqlarini kuchaytirish masalalari avvalgi paytlardagidek vazirlik va mahkamalar tomonidan emas, balki zarur hollarda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlangan holda ko‘proq qurilish tashkilotlari va korxonalari tomonidan hal qilinmoqda.

Qurilish industriyasi korxonalari va tashkilotlari o‘zlarining moddiy-texnika bazalarini rivojlantirish orqali o‘z ishlab chiqarish salohiyatini mustahkamlabgina qolmay, balki raqobatli muhitda o‘z iqtisodiy barqarorligini ta‘minlaydilar hamda faoliyatlari hayot tsikllarini o‘zaytiradilar. Bunda moddiy-texnika bazani rivojlantirish ishlab chiqarishning faqatgina texnik yoki moddiy ta‘minotidagi absolyut o‘shidan yoki iqtisodchilarning iborasi bilan aytganda, ishlab chiqarishning fond bilan ta‘minlanganligi oshishidan iborat bo‘lib qolmay, balki uning ustuvorlik tamoyillari asosida, maksimal samaradorlikni ta‘minlash tamoyili asosida amalga oshiriladi. Gap shundaki, bozor munosabatlari sharoitida korxonalar resurslarning har bir turi oldin rejalashtiriladigan iqtisodiyot sharoitidagi kabi Davlat rejalashtirish qo‘mitasining yoki ta‘minot qo‘mitasining buyrug‘i asosida emas, balki xususiy mablag‘lar hisobiga erishiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Qurilish tarmog'ining milliy iqtisodiyotda tutgan o'rni va ahamiyatini tushuntirib bering.
2. Qurilish mahsulotini nimalar tashkil qiladi?
3. Qurilish tarmog'ining texnik-iqtisodiy xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Asosiy fondlarni yaratishdan tashqari, kapital qurilish funksiyalariga yana nimalar kiradi?
5. Kapital qurilishda investitsiya jarayonining asosiy ishtirokchilari kimlar?
6. Qurilishning tashkiliy shakllarini tushuntirib bering.
7. Qurilish tarmog'i moddiy-texnika bazasining hozirgi holati va uning taraqqiyot istiqbollari to'g'risida gapirib bering.
8. Qurilishning umumiy xususiyatlariga nimalar kiradi?
9. Qurilishning pudrat va xo'jlik usullarini tushuntirib bering.
10. Qurilishning moddiy-texnik bazasini optimal rivojlantirishning asosiy omillari nimalardan iborat?

III BOB. KAPITAL QURILISHDA IQTISODIY ISLOHOTLARNI CHUQURLASHTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI VA MUAMMOLARI

3.1. O'zbekistonda qurilish tarmog'ini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari va muammolari

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab to hozirgi davrga qadar qurilish tarmog'ida ham boshqa tarmoqlar qatori keng va chuqur miqyosdagi islohotlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.Karimovning 2003-yil 6-maydagi "Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida"gi PF-3240-sonli farmoniga muvofiq tarmoqda keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Mazkur farmon bilan sohada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning ustuvor yo'nalishlari belgilab berilgandi.

Ta'kidlash joizki, oxirgi yillarda kapital qurilish tarmog'iga qaratilayotgan alohida e'tibor natijasida tarmoqda sezilarli darajadagi yutuqlar qo'lga kiritilmoqda. Shu boisdan, shahar va qishloqlarning me'moriy qiyofasi tubdan o'zgarishi, urbanizatsiya jarayoni jadallashuvi munosabati bilan aholining uy-joy va ijtimoiy-maishiy sharoitini yaxshilashga alohida urg'u berilib, yildan-yilga turar joy binolari va ijtimoiy infratuzilma obyektlari qurilishi sur'ati yuksalmoqda, shuningdek kichik sanoat zonalari va yangi ishlab chiqarish quvvatlarini barpo etishga qaratilgan ko'plab chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yilda 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son farmonining qabul qilinishi islohotlarni mutlaq yangi bosqichga olib chiqdi. Mazkur farmonga muvofiq "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi" qabul qilinib, unga

binoan aholi turmush darajasini oshirish, ularning farovon hayot kechirishini ta'minlash, shuningdek aholini arzon, shi- nam va har tomonlama qulay uy-joy bilan ta'minlash, bozor va ijtimoiy infratuzilmalarning rivojlanishi, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiyalash, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, xususan qurilish tarmog'ini yanada rivoj- lantirish kabi muhim vazifalarning amalga oshirilishi yuzasidan kompleks chora-tadbirlar hamda sohaga oid bir qancha "Yo'l xarita"lari ishlab chiqildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 22-fev- raldagi "Iqtisodiyot bazaviy tarmoqlaridagi loyiha ishlarini hamda muhandis-loyihachilarni tayyorlash tizimini yanada ta- komillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-3557-son qarori, 2018-yil 2-apreldagi "Qurilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5392-son farmoni va "O'zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3646-son qarori ham- da 2017-yil 24-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasida loyiha boshqaruvi tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5120-son farmonlarida iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari, xususan qurilish sohasidagi loyiha institutlarida muhandis- loyihalovchilarning yetishmasligi, shuningdek sohada loyiha ishlarini tashkil etishda zamonaviy innovatsion usullardan foy- dalanmaslik hamda buning oqibatida sifatsiz loyiha hujjatlari- ning tayyorlanayotganligi kabi tanqidiy fikrlar bildirilgan edi.

Shu bilan birgalikda, mazkur hujjatlarda qurilish sohasida mehnat unumdorligini oshirish, qurilish-montaj ishlari qiyma- tini kamaytirish, resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlay- digan innovatsion loyihalarni joriy etish, raqobatbardosh va eksportga yo'naltirilgan qurilish mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish, aholi punktlarining tasdiqlangan bosh re- jalarga muvofiq ravishda qurilishi va boshqa shu kabi muhim vazifalar ham belgilab berilgan.

Ushbu vazifalar bilan birgalikda sohada o‘z yechimini kutayotgan boshqa muhim masalalar ham mavjud bo‘lib, xususan kapital qurilish sohasida investitsion va infratuzilma loyihalarini amalga oshirishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish, loyiha-smeta hujjatlari va qurilish-montaj ishlarini yuritish borasida o‘zaro kelishish va ularni tasdiqlash tartib-taomillarini ixchamlashtirish, shuningdek sohada pudrat tashkilotlari roli va mas’uliyatini yanada oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 22-may kuni “Kapital qurilishda loyiha va qurilish ishlarini amalga oshirish tartibini optimalashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi PF-5445-sonli yana bir muhim farmoni imzolandi.

Mazkur farmonga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi davlat dasturlariga kiritilgan loyihalarni «tayyor holda topshirish» (“под ключ”) (Engineering Procurement Construction) shartlarida amalga oshirishda pudratchilarni, shu jumladan xorijliklarni, tegishli litsenziya va (yoki) qurilish sohasidagi ruxsatnomani olmasdan ishlashiga ruxsat berishi mumkin.

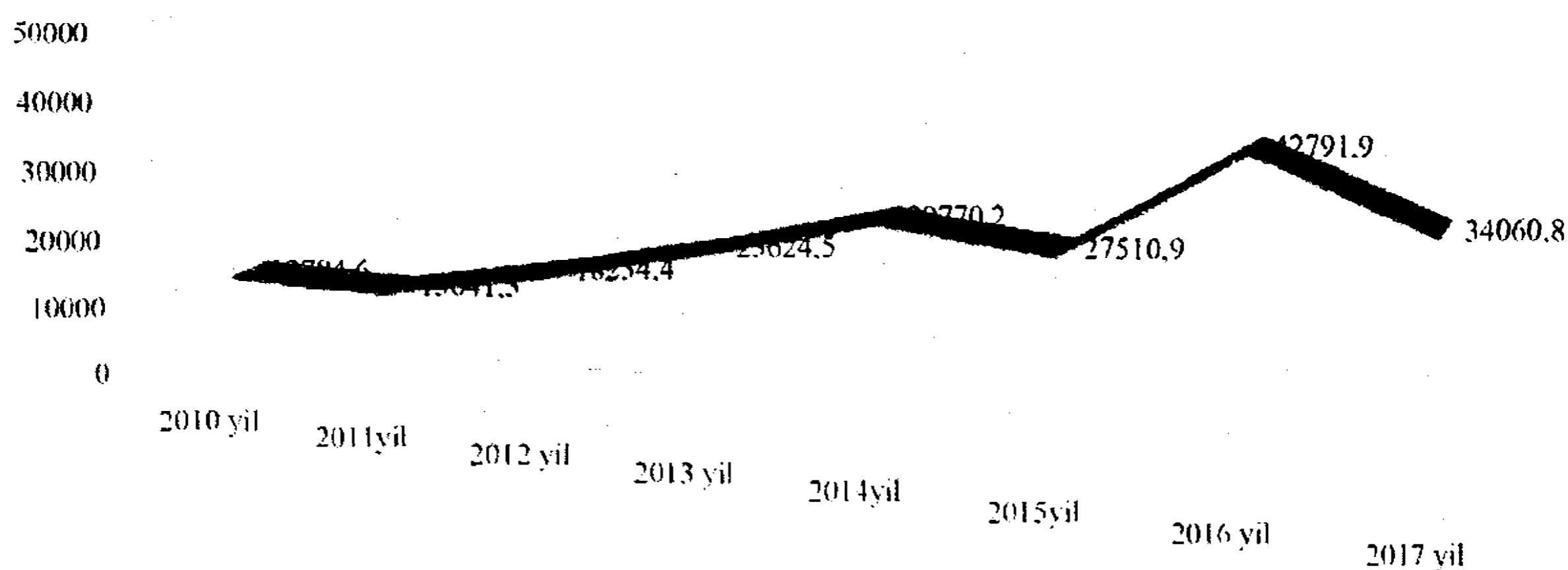
Kapital qurilish tarmog‘ini jadal rivojlantirish, qurilishda yangi texnologiyalar va energiya tejamkor materiallarni qo‘llash, pudrat va loyiha tashkilotlarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va ular uchun malakali kadrlar tayyorlash tizimini kuchaytirish soha rivojining yangi davrini boshlab berdi.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, kapital qurilish tarmog‘ining ustuvor vazifalariga, asosiy fondlarning ishga tushirilishi, xususan aholining har tomonlama qulay va shinam uy-joylar bilan ta’minlanishi, aholi punktlarida ijtimoiy va bozor infratuzilma obyektlarining qurilishi, shuningdek tarmoqda investitsion dasturlar doirasida amalga oshirilayotgan sanoat obyektlari, ishlab chiqarish korxonalarini qurilishi, mavjud quvvatlarni modernizatsiya va rekonstruktsiya qilish kabilar kiradi.

Shu boisdan, kapital qurilish tarmog‘ida asosiy fondlarning ishga tushirilishi bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Davlat sta-

tistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida quyidagi tahliliy ma’lumotlarni keltiramiz.

Quyidagi 3.1-rasmda, 2010–2017-yillarda kapital qurilish tarmog‘ida asosiy fondlarning ishga tushirilishi dinamikasi aks ettirilgan. Ushbu ko‘rsatkich 2010-yilda 13784,6 mlrd. so‘mni va 2016-yilda esa 42791,9 mlrd. so‘mni tashkil etgan bo‘lib, 7 yil mobaynida 3,1 barobarga oshganini ko‘rish mumkin.

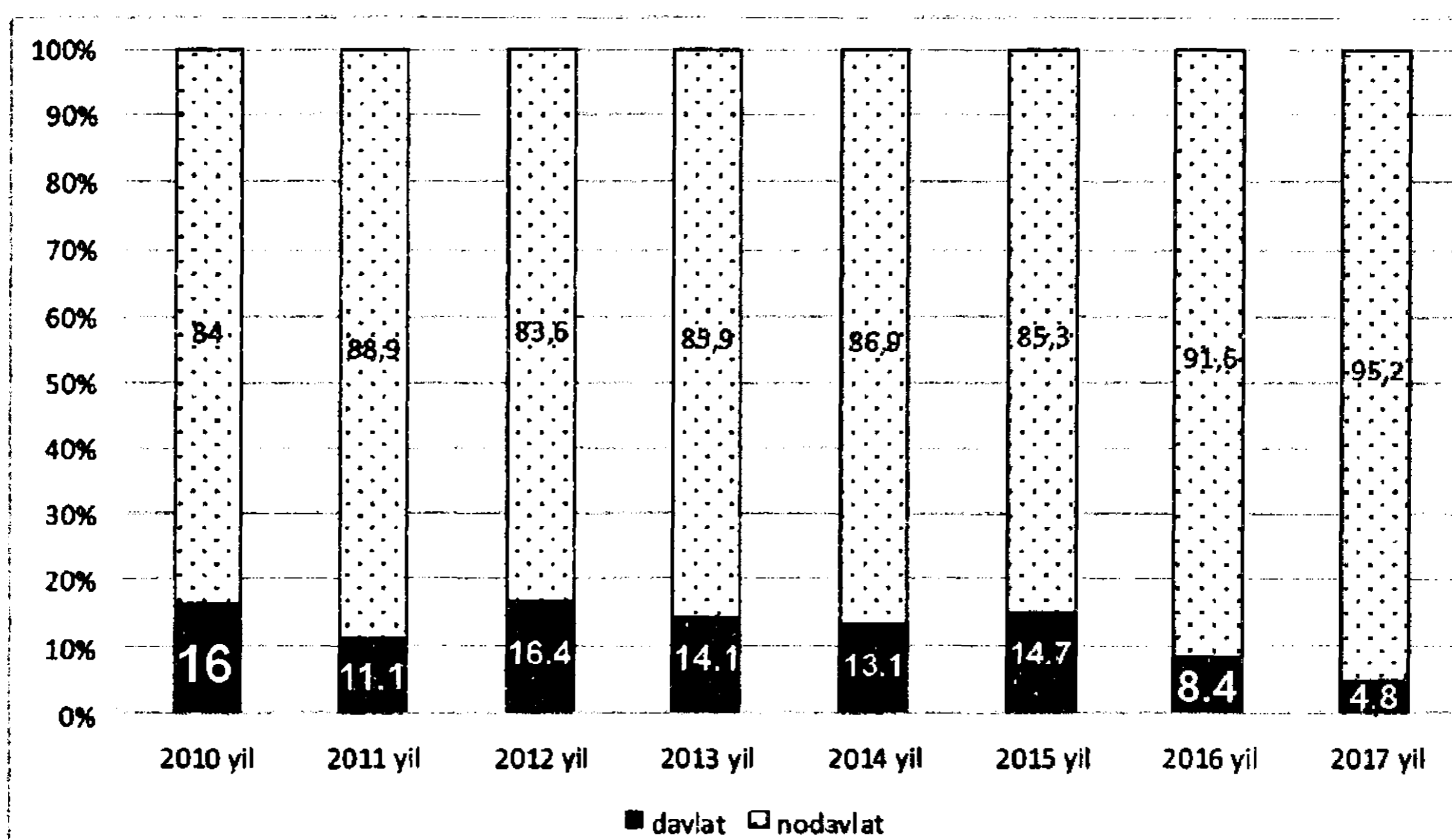

3.1. -rasm. Kapital qurilishda asosiy fondlarning ishga tushirilishi ⁴

Shu bilan bir qatorda, 3.2-rasmda keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra, 2010–2017-yillarda respublika kapital qurilishi tarmog‘ida asosiy fondlar ishga tushirilishining davlat va nodavlat mulkchilik shakllari o‘rtasida taqsimlanishini ko‘radigan bo‘lsak, 2010-yilda davlat ulushi 16 foizni, nodavlat sektori ulushi 84 foizni tashkil qiladi, ushbu ko‘rsatkichlarni 2017-yilda qarasaq, davlat ulushi 4,8 foizni va nodavlat sektori ulushi esa 95,2 foizni tashkil etadi yoki 7 yil davomida qariyb 3,3 barobarga davlat ulushining nodavlat sektoriga nisbatan kamayganini ko‘rish mumkin. Aksincha, ushbu davr ichida nodavlat sektori ulushi mutanosib ravishda oshganini ko‘rish mumkin. Bu o‘z navbatida 2010–2017-yillarda respublika kapital qurilish tarmog‘ida ham xususiy soha subyektlari rivojlanishiga davlatimiz tomonidan katta imkoniyatlar berilayotganidan dalolat beradi.

⁴ O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tuzilgan.

Shuning bilan birga, quyidagi 3.3 -rasmda keltirilgan ma'lumotlarga binoan quyidagi holatni ko'rishi mumkin. Respublikada 2010–2017-yillar oralig'ida asosiy fondlarning ishga tushirilishida mulkchilik shakllarining taqsimlanishi 2011-yilda 2010-yilga nisbatan o'zgarishi 4.9 foiz davlat ulushi hisobidan kamayib, nodavlat sektori mulkchilik shakllarining ulushi shu miqdorga oshganini hamda ushbu holatning qolgan davrlarda ham o'zgarganligini ko'rish mumkin.

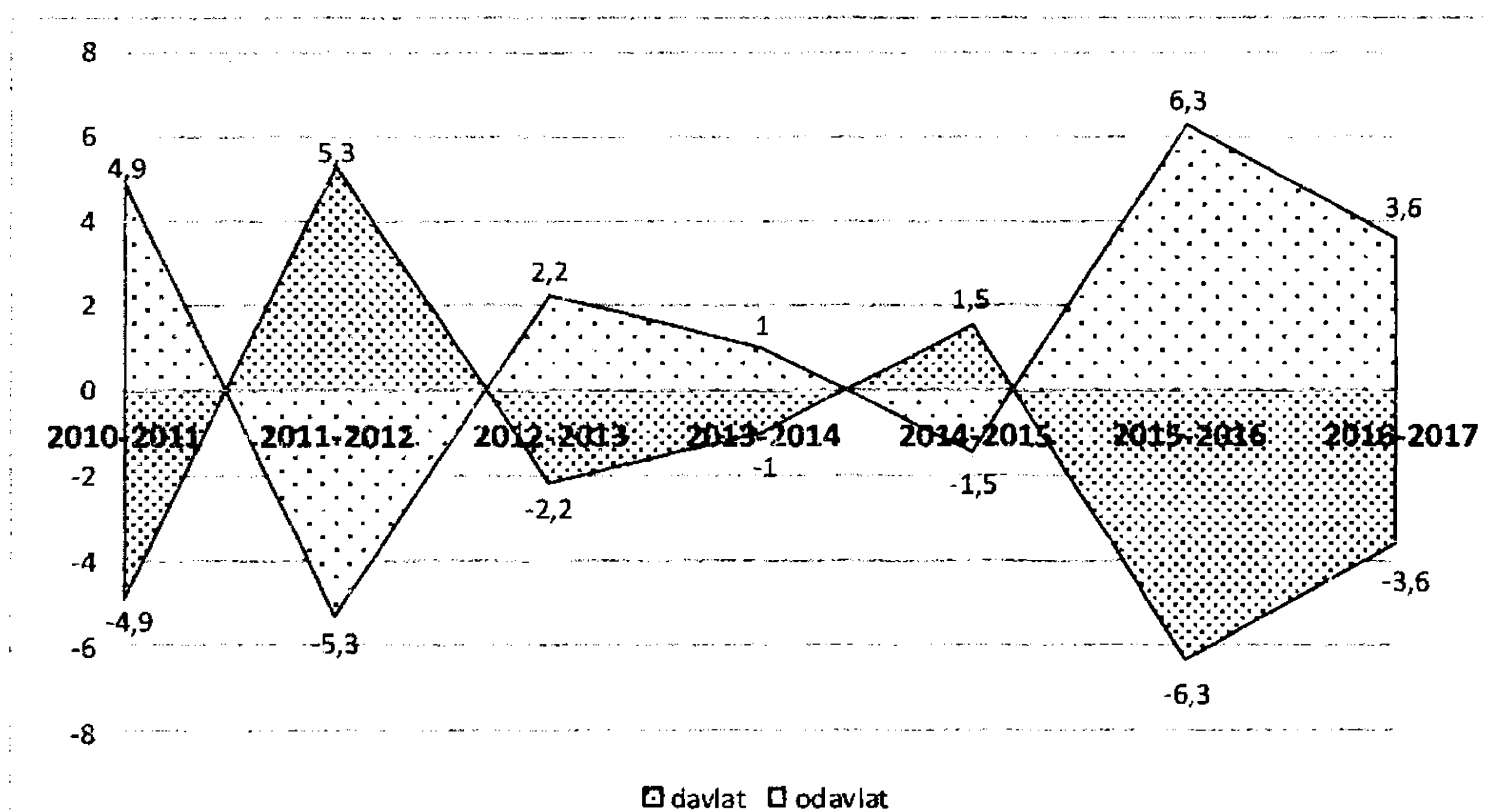
3.2.-rasm. Asosiy fondlarning ishga tushirilishida mulkchilik shakllarining ulushi ⁵

Shuni aytish mumkinki, ayrim yillarda, xususan kapital qurilish tarmog'ida asosiy fondlarni ishga tushirishda 2012-yilda 2011-yilga va 2015-yilda 2014-yilga nisbatan davlat ulushining nodavlat mulkchilik sektoriga nisbatan mos ravishda 5,3 va 1,5 foizga oshgani, shu yillarda Davlat dasturlarida belgilangan sohaga oid vazifalarning naqadar dolzarbligi va muhimligi darajasini ko'rsatadi(3.3-rasmga qarang).

⁵ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Ta'kidlash joizki, hozirgi davrda respublikada olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar natijasida barcha tarmoq va sohalarda, jumladan uy-joy qurilishi sohasida ham sezilarli natijalarga olib kelmoqda.

2017-yilda uy-joy qurilishi sohasida bajarilgan barcha ishlarining 99 foizi nodavlat sektori ulushiga to'g'ri kelmoqda. Hozirgi paytda uy-joyga bo'lgan ehtiyoj asosan yakka tartibdagi uy-joy qurilishi evaziga qondirilmoqda. Shuning bilan birga, uy-joy qurilishi sohasidagi tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, uy-joylarni foydalanishga topshirish yildan yilga respublikaning barcha hududlarida o'smoqda.

3.3.-rasm. Asosiy fondlarning ishga tushirilishida mulkchilik shakllarining taqsimlanishi ⁶

Respublikada uy-joy qurilishining nodavlat sektorda, xususan yakka tartibda turar joy binolari qurilishining yuqori sur'atlar bilan olib borilishi natijasida qurilish materiallari va buyumlarini ulgurji va chakana savdo qilish bozorlarining yanada kengayishi va rivojlanishiga olib kelmoqda. Shuningdek, bu o'z navbatida aholini arzon, har tomonlama qulay va shinam uylar

⁶ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida ishlab chiqilgan.

bilan ta'minlashda imtiyozli ipoteka kreditlari berilishini yanada takomillashishiga olib keladi. Agarda fikrimizni yanada davom ettirsak, ushbu jarayonlar uy-joy qurilishi qonunchiligi hamda ushbu sohadagi mavjud me'yoriy-huquqiy hujjatlarning yanada takomillashuviga olib keladi.

Oxirgi yillarda uy-joy qurilishiga kiritilgan investitsiyalar hajmi tahliliga qaraydigan bo'lsak, uning yildan yilga o'sayotganini ko'rish mumkin. Investitsiyalar hajmi 2008-yilda 880,2 mlrd. so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2017-yilga kelib, ushbu ko'rsatkich 11068,8 mlrd. so'mga yetdi yoki 12,6 martaga oshgan.⁷ Shu bilan birgalikda, ushbu davr oralig'ida turar joy qurilishiga kiritilgan investitsiyalar hajmining boshqa sohalarga nisbatan solishtirma ulushi 9,2 – 16,2 foiz oralig'ida bo'lib keldi.⁸ Bu o'z navbatida davlatimiz tomonidan mazkur ijtimoiy-iqtisodiy sohaga katta e'tibor qaratilayotganidan dalolat beradi.

O'zbekistonda asosiy fondlarni ishga tushirish ko'rsatkichlari uy-joy qurilishi hisobiga dinamik ravishda o'sayotganini ko'rish mumkin. Agarda 2008-yilda foydalanishga topshirilgan turar joy obyektlari 7290,0 ming kv.m. ni tashkil etgan bo'lsa, u holda 2017-yilda ushbu ko'rsatkich 11456,4 ming kv. m. ga yetdi yoki 1,6 martaga oshdi.⁹

Yuqorida zikr etilganlar shuni ta'kidlaydiki, hozirgi kunda mamlakatimizning barcha hududlari, xususan viloyat, shahar va qishloqlarda Yurtboshimiz rahnomaligida “Obod qishloq” va “Obod mahalla” dasturlari asosida yuqori sur'atlarda turar joylar, ijtimoiy va bozor infratuzilma obyektlari, yo'l-transport hamda muhandislik kommunikatsiyalari barpo etilmoqda.

⁷ Строительство в Узбекистане. Статистический сборник. / Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. – Ташкент, 2012., С.33; O'zbekistonda qurilish. Satistik to'plam. 2014–2017-yy../ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. – Toshkent, 2018., 37-b.;

⁸ O'sha joyda, С.34, 39 b.

⁹ Строительство в Узбекистане. Статистический сборник. / Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. – Ташкент, 2012., С.57; Строительство в Узбекистане. Статистический сборник. / Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. – Ташкент, 2018, С.69

2018-yil 1-yanvar holatiga respublikada uy-joy fondi hajmi 507,5 mln. kv.m. ga yetdi. Uning bir kishiga to'g'ri keladigan hajmi esa o'rtacha 15,7 kv.m. ni tashkil etadi.¹⁰

Quyidagilar kapital qurilish tarmog'ini rivojlantirishning asosiy vazifalari va yo'nalishlari sifatida, xususan asosiy fondlarning ishga tushirilishi va ulardan samarali foydalanish, loyiha va pudrat tashkilotlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash va ularning nufuzini oshirish hamda shu orqali qurilish ishlab chiqarishi samaradorligini ta'minlash va boshqa shu kabi o'z yechimini kutayotgan muhim masalalar keltirilgan:

– qurilish sohasida, xususan shaharsozlik hamda narxni shakllantirishning me'yori va qoidalari hamda boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarni xorijiy rivojlangan davlatlar hamda o'zimizning to'plangan boy tajribalarni qiyosiy va chuqur tahliliy o'rganish holda qayta ko'rib chiqish;

– respublikada turar joy binolari, ijtimoiy va bozor infratuzilma obyektlari qurilishi samaradorligini ta'minlash, bunda qurilish bilan bog'liq sarf-xarajatlarni hamda resurslarni optimallashtirish;

– qurilishda loyiha-smeta hujjatlari va qurilish-montaj ishlarini yuritish borasida o'zaro muvofiqlashtirish va ularni tasdiqlash tartib-qoidalarini yanada ixchamlashtirish;

– qurilish tannarxini kamaytirishning zamonaviy bozor mexanizmini hamda mahalliyashtirish dasturi asosida sifatli va arzon qurilish mahsulotlarini ishlab chiqarishni rag'batlantirishning yangi ta'sirchan bozor mexanizmlarini joriy etish;

– qurilish-pudrat tashkilotlariga berilayotgan soliq imtiyozlarining pudratchining boshqa xarajatlari ko'rsatkichiga ta'sirini aniqlash mexanizmini yaratish;

– sohadagi qurilish kompaniyalari va korxonalarini ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatini boshqarish tizimini zamonaviy menejment va marketing tamoyillari va usullarini keng qo'llash orqali takomillashtirishni yo'lga qo'yish;

¹⁰ O'zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik to'plam. / O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.–Toshkent, 2018., 193 b.

– tarmoqdagi pudrat qurilish korxonalar va tashkilotlarining vaqtinchalik bo‘sh turgan mablag‘laridan unumli foydalanish borasida ilg‘or xorij tajribasi asosida tegishli chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

– qurilish tarmog‘idagi korxonalar faoliyatida zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalar hamda ularning internet tarmog‘idagi veb-saytlarini yanada takomillashtirish orqali xorijiy tashkilotlar bilan o‘zaro hamkorlik munosabatlarini keng yo‘lga qo‘yish;

– investitsiya muhitini yanada takomillashtirish hisobiga qurilish tarmog‘idagi korxonalar va hududlarga xorijiy, eng avvalo to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilishni keng yo‘lga qo‘yish va ularning samaradorligini oshirish yuzasidan tegishli chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

– korxonalar va tashkilotlar ishchi-xodimlarning sohaga doir bilim va ko‘nikmalarini muntazam ravishda oshirib borish, mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishda chet ellarga stajirovkaga yuborish hamda malaka oshirishning zamonaviy shakllaridan samarali foydalanish;

– qurilish uchun resurstejamkor va energiyatejamkor innovatsion texnologiyalarga asoslangan loyihalar yaratilishini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash.

3.2. Kapital qurilishda shartnoma tizimi va tanlov savdolari

Qurilish obyektlarini foydalanishga tayyor holda pudrat usulida qurilish muntazam ishlab turuvchi qurilish tashkilotlari (firmalari) tomonidan buyurtmachilar bilan tuzilgan shartnomalar asosida amalga oshiriladi. Bu qurilishning asosiy va eng keng tarqalgan usulidir. Bugungi kunda kapital qurilish sohasidagi barcha pudrat ishlarining taxminan 80 foizi shu usulda amalga oshiriladi. Uni amalga oshirish uchun “Kapital qurilish pudrat shartnomasi” asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shartnomada quyidagi tariflar qoʻllaniladi:

Ijro hujjatlari – naturada bajarilgan ishlar yoki ishlarni bajarish uchun masʼul boʻlgan shaxslar tomonidan ularga kiritilgan oʻzgarishlarning ushbu ishchi chizmalarga muvofiqligi toʻgʻrisidagi yozuvlar bilan birgalikda obyekt qurilishiga ishchi chizmalar turkumi, sertifikatlar, texnik pasportlar va oʻrnatilgan asbob-uskunalarining sifatini va ishlarni bajarishda qoʻllanilgan materiallar, konstruktsiyalar va detallarning sifatini tasdiqlovchi boshqa hujjatlar, berkitiladigan ishlar tasdiqlanganligi toʻgʻrisidagi dalolatnomalar, ayrim masʼuliyatli konstruktsiyalar oraliq davrda qabul qilinishi toʻgʻrisidagi dalolatnomalar, montaj qilingan asbob-uskunalarining yakka tartibdagi sinovi toʻgʻrisidagi dalolatnomalar, ishlarni bajarish daftarlari hamda qurilish normalari va qoidalarida nazarda tutilgan boshqa hujjatlar;

Qurilish maydoni – mazkur shartnoma (kontrakt) doirasida barcha ishlarni bajarish davrida dalolatnoma boʻyicha Buyurtmachi tomonidan Pudratchiga berilgan yer uchastkasi. Obyektning qurilish maydoni chegarasi ajratib qoʻyiladi yoki bosh rejaga muvofiq belgilanadigan boshqa belgilar bilan belgilab qoʻyiladi;

Vaqtinchalik inshootlar – Pudratchi tomonidan qurilish maydonida oʻrnatiladigan va ishlarni bajarish uchun zarur boʻlgan har qanday tipdagi vaqtinchalik binolar va inshootlar;

Berkitiladigan ishlar – sifati va aniqligini keyingi ishlar bajarilgandan keyin aniqlash mumkin boʻlmagan keyinchalik bajariladigan ishlar va konstruktsiyalar bilan berkitiladigan ishlar;

Shartnoma narxini boʻlib chiqish – ishlarning har bir bosqichi va (yoki) turlari qiymatini aniq belgilagan holda shartnoma boʻyicha obyektning umumiy qiymatini bosqichlarga taqsimlash.

Pudratchi shartnoma shartlariga koʻra loyihada koʻzda tutilgan obyektning foydalanishga tayyor holda qurish boʻyicha qurilish ishlarini bajarish majburiyatini oladi, Buyurtmachi esa

pudratchiga qurilish ishlarini bajarish uchun zarur sharoitlar yaratish, ularni qabul qilish va to'lovni amalga oshirish majburiyatini oladi.

Ishlar qiymati uzil-kesil hisoblanadi va keyinchalik qayta ko'rib chiqilishi mumkin emas, quyidagi hollar bundan mustasno:

- qurilish qiymatini ko'paytirishga yengib bo'lmaydigan kuch (fors-major) holatlari sabab bo'lganda;
- ishlar hajmi buyurtmachi tomonidan o'zgartirilganda;
- obyektning qurilishi bir yildan ortiqqa o'zgartirilganda.

Qurilish muddati bir yildan ortiq bo'lganda ikkinchi yilga va keyingi yillarga shartnomaviy narxlarni aniqlashtirish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Pudratchining majburiyatlari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- barcha ishlarni shartnomada ishlarni bajarish jadvalida nazarda tutilgan hajmda va muddatlarda o'zining kuchlari yoki jalb qilingan kuchlar bilan bajarish hamda ishni buyurtmachiga shartnoma shartlariga muvofiq topshirish;

- qurilish maydoniga zarur qurilish materiallari, buyumlar, konstruktsiyalar, asbob-uskunalar va butlovchi buyumlar, qurilish texnikasini yetkazib berish, ularni qabul qilish, tushirish, omborga joylash va saqlash;

- qurilish maydoni hududida vaqtinchalik inshootlar qurish;

- buyurtmachini pudrat shartnomalari tuzilishi davomida subpudratchilar bilan shartnomalar tuzilishi, shartnoma mavzusi, subpudratchining nomi va manzili to'g'risida xabardor qilish;

- qurilish maydonida texnika xavfsizligi, ishlarni bajarish vaqtida atrof muhitni, o'tqazilgan daraxtlarni va yer uchastkasini muhofaza qilish bo'yicha zarur tadbirlar bajarilishini ta'minlash, shuningdek yoritish chiroqlari o'rnatish;

- qurilish tavakkalchiliklarini sug'urta qilish;

- mazkur shartnoma bo'yicha obyektни foydalanishga qabul qilib olish to'g'risidagi dalolatnoma imzolangan kundan

boshlab bir oy muddatda qurilish maydonini o'ziga tegishli qurilish mashinalari va asbob-uskunalari, transport vositalari, anjomlar, priborlar, inventarlar, qurilish materiallari, buyumlar, konstruktsiyalar hamda vaqtinchalik binolardan bo'shatish;

– qurilish maydoni qo'riqlanishini ta'minlash;

Pudratchi shartnoma bo'yicha barcha ishlarning o'z kuchlari bilan va subpudratchilar tomonidan zarur tarzda bajarilishi hamda obyektning foydalanishga tayyor holda topshirilishi uchun buyurtmachi oldida to'liq mulkiy javob beradi.

Buyurtmachining majburiyatlari asosan quyidagilardan iborat:

– shartnoma imzolangan kundan boshlab uch kun muddatda shartnomaga muvofiq ishlarni bajarish uchun yaroqli bo'lgan qurilish maydonini obyekt qurilishi va qurilish tugallanguncha bo'lgan davrda dalolatnoma bo'yicha pudratchiga berish;

– ishlar bajarilishi ustidan doimiy arxitektura-qurilish nazoratini va mazkur shartnomada qayd etilgan pudratchi tomonidan qabul qilingan majburiyatlar va boshqa funksiyalarga rioya etilishini nazorat qilish, pudratchidan tugallangan ishlarni qabul qilib olishni ta'minlash;

– pudratchining barcha murojaatlarini o'n kun muddatda ko'rib chiqish va qaror qabul qilish;

– moliyalashtirish jadvaliga binoan pudratchiga avans berish va joriy moliyalashtirishni amalga oshirish;

– shartnoma imzolangan kundan boshlab 2 oy davomida pudratchiga ishlarni qabul qilish uchun zarur bo'lgan ijro hujjatlari ro'yxatini taqdim etish;

– pudratchi shartnomaga ilova qilinadigan moliyalashtirish jadvaliga muvofiq birinchi avans to'lovi tushgan kundan boshlab ishlarni bajarishga kirishadi.

To'lovlar va hisob-kitoblar bo'yicha quyidagi shartlar belgilanadi:

– buyurtmachi pudratchiga shartnoma bo‘yicha ishlar umumiy joriy qiymatining 30 foizi miqdorida, ikki oyga teng ulushlarga (oyiga 15 foizdan) bo‘lgan holda avans o‘tkazadi;

– joriy moliyalashtirish bajarilgan ishlarsifati tekshirilgandan keyin, berilgan avansni hisobga olgan holda, ishlarni bajarish va moliyalashtirish jadvallariga muvofiq obyektning umumiy shartnomaviy joriy qiymatining 50 foizigacha doirasida amalga oshiriladi.

– obyektning shartnomaviy joriy qiymatining qolgan 50 foizi uchun buyurtmachi va pudratchi o‘rtasidagi uzil-kesil hisob-kitob ishlari qurilish tugallangandan keyin va obyekt qabul komissiyasi tomonidan belgilangan tartibda qabul qilingandan keyin ikki bosqichda;

– obyekt qabul komissiyasi tomonidan qabul qilingan kundan boshlab bir oy mobaynida – ishlar qiymatining kamida 45 foizi miqdorida;

– shartnomada belgilangan kafolatli muddat tamom bo‘lgandan keyin – ishlar qiymatining 5 foizigacha miqdorida, biroq moliya yili tugamasdan amalga oshiriladi.

Pudratchi obyekt foydalanishga topshirilgunga qadar shartnoma bo‘yicha obyektga mulk huquqini o‘zida saqlab qoladi. Obyekt buyurtmachiga topshirilgunga qadar obyektning tasodifiy yo‘q qilinishi va shikastlanishi xavfi pudratchining zimmasida bo‘ladi.

Buyurtmachi shartnoma bo‘yicha o‘z zimmasiga qabul qilgan majburiyatlarni shartnoma kuchga kirgan kundan boshlab o‘ttiz kun mobaynida bajarmagan taqdirda, pudratchi bu haqda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda buyurtmachini yozma ravishda xabardor qilgan holda, shartnomaga o‘zgartirishlar kiritish yoki shartnomani bir tomonlama tartibda bekor qilish huquqiga egadir. Bunda buyurtmachi pudratchi tomonidan bajarilgan ishlar uchun haq to‘lashdan ozod qilinmaydi.

Buyurtmachi qurilish maydonida o‘z vakilini – texnik auditorni tayinlaydi, u buyurtmachining nomidan bajarilayotgan ishlar sifati ustidan nazoratni amalga oshiradi, shuningdek pudratchi tomonidan foydalaniladigan materiallar va asbob-uskunalarining shartnoma shartlariga va ish hujjatlariga muvofiqligini tekshirib boradi.

Agar buyurtmachi ishlarning borishi va sifatidan yoki pudratchining qaydlaridan qoniqmasa, u holda ishlarni bajarish daftarida o‘z fikrini bayon qiladi.

Pudratchi daftarda buyurtmachi tomonidan asosli ravishda ko‘rsatilgan kamchiliklarni 3 kun muddatda bartaraf etish choratadbirlarini ko‘rish majburiyatini o‘z zimmasiga oladi.

Qurilishi tugallangan obyektни qabul qilib olish shartnomani imzolash sanasida amalda bo‘lgan belgilangan tartibga muvofiq mazkur shartnomada nazarda tutilgan barcha majburiyatlar tomonlar tarafidan bajarilgandan keyin, shuningdek qurilishi tugallangan obyektlarni foydalanishga qabul qilib olishning belgilangan qoidalariga binoan amalga oshiriladi.

Qabul qilib olingan paytdan boshlab obyekt buyurtmachining mulkiga aylanadi.

Mavjud nuqsonlar va ularni bartaraf etish muddatlari pudratchi va buyurtmachining ikki tomonlama dalolatnomasida qayd etiladi.

Agar pudratchi bajarilgani investorlar sonlar va chala ishlarni, jumladan uskunalarining kamchiliklarini dalolatnomada ko‘rsatilgan muddat ichida bartaraf etmasa, u holda buyurtmachi kafolat summasini pudratchidan ushlab qolish huquqiga ega.

Buyurtmachi quyidagi hollarda shartnomani bekor qilish huquqiga ega:

– shartnoma kuchga kirgandan keyin qurilishning boshlanishi buyurtmachiga bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra pudratchi tomonidan bir oydan ko‘p vaqtga kechiktirilganda;

– ishlarni tugatishning shartnomada belgilangan muddati pudratchining aybi bilan bir oydan ortiq muddatga ko‘paygan holda, pudratchi tomonidan ishlarni bajarish jadvaliga rioya etilmaganda;

– pudratchi tomonidan shartnoma shartlari qurilish me‘yorlari va qoidalarida nazarda tutilgan ishlarning sifati pasayishiga olib keladigan darajada buzilganda.

Pudratchi quyidagi hollarda shartnomani bekor qilish huquqiga ega:

– ishlarning bajarilishi pudratchiga bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra buyurtmachi tomonidan bir oydan ortiq muddatga to‘xtatib qo‘yilganda;

– buyurtmachi tomonidan moliyalashtirish shartlari bajarilmaganda.

O‘zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilish, shuningdek ilgari to‘xtatib qo‘yilgan obyektlar qurilishini davom ettirish bilan bog‘liq ishlar va xizmatlarning butun kompleksini bajarish, tovarlar xarid qilish, asbob-uskunalar sotib olish Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi “Kapital qurilishda tanlov savdolari tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”-gi 302-son qaroriga¹¹ asosan tanlov savdolari (tenderlar) orqali amalga oshiriladi. Uni tashkil etish va o‘tkazish tartibi va shartlarini esa ushbu qaror bilan qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilishda tanlov savdolari to‘g‘risida Nizom” belgilaydi.

Nizom tanlov savdolarini o‘tkazishning barcha tashkiliy bosqichlarini belgilab beradi va quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- umumiy qoidalar;
- tanlov savdolari qatnashchilari;
- tanlov savdolari shakllari;
- talabgorga qo‘yiladigan malaka talablari;
- tanlov savdolarini o‘tkazishga tayyorgarlik;
- tanlov hujjatlarining tarkibi, tuzilishi, ularni ishlab chiqish va tasdiqlash tartibi;

---

¹¹ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi “Kapital qurilishda tanlov savdolari tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 302-son qarori. <http://lex.uz/docs/245293>

- ofertalarni taqdim etish;
- tanlov savdolarini o‘tkazish va ularni yakunlash;
- tanlov hujjatlarini ekspertizadan o‘tkazish hamda tanlov savdolarini tashkil etish va o‘tkazish tartibi monitoringi;
- narxlarga tuzatishlar kiritish va sug‘urta;
- tanlov savdolarini tashkil etish va o‘tkazish xarajatlari;
- tanlov savdolari qatnashchilarining javobgarligi.

3.3. Qurilishda tadbirkorlikni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari va imkoniyatlari

So‘nggi yillarda iqtisodiyotning barcha sohalarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar natijasida respublika ijtimoiy-iqtisodiy hayotida bo‘layotgan o‘zgarishlar sezilarli darajada o‘smoqda.

Kapital qurilish ishlari uzoq davom etuvchi va katta mablag‘larni talab qiluvchi jarayon bo‘lganligi sababli real vaqt kesimida paydo bo‘lgan ehtiyojni zudlik bilan ta‘minlash imkoniyati mavjud bo‘lmaydi. Shu sababli aholining qurilish tarmog‘i mahsulotiga bo‘lgan ehtiyojini ta‘minlashda asosiy e‘tibor aynan mehnat resurslaridan yetarli darajada va samarali foydalanishga qaratilishi lozim.

Hozirgi globallashuv sharoitida mamlakatimiz qurilish tarmog‘ida ham kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining rivojlanishi, xususan, injiniring, konsalting va lizing kompaniyalari faoliyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekistonda injiniring va konsalting kompaniyalari 2005-yildan boshlab rivojlana boshladi. Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 7-fevraldagi Qaroriga binoan respublikada mazkur kompaniya va tashkilotlar faoliyat yurgizishlari uchun tayyorgarlik ishlari, tegishli uslubiy va huquqiy xarakterdagi tavsiyalar hamda mexanizmlar ishlab chiqildi.

Injiniring kompaniyalari asosan injenerlik-maslahat xizmatlari, ya'ni tijorat xarakteridagi qurilish mahsuloti va materiallarini ishlab chiqarishni tayyorlash va ta'minlash hamda amalga oshirish; qurilishga xizmat ko'rsatish va yangi ishga tushirilgan obyektlarning ekspluatatsiyasi bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar majmuini bajaradi.

Respublikadagi mavjud injiniring kompaniyalarini faoliyat yo'nalishi jihatidan quyidagi ikki guruhga ajratish mumkin: 1-guruhga – qurilish va qurilish materiallari sanoatida ishlab chiqarish jarayonini tayyorlash va 2-guruhga esa – tayyor qurilish obyektlari, qurilish materiallari va boshqalarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish jarayonlarining normal kyechishi bilan bog'liq bo'lgan xizmatlar bilan shug'ullanuvchi kompaniyalar.

Konsalting – bu ixtisoslashtirilgan kompaniyalarning qurilish materiallari sanoatidagi qurilish-montaj tashkilotlari va korxonalariga barcha iqtisodiy masalalar, shu jumladan ularning tashqi iqtisodiy faoliyati bo'yicha maslahatlar bera oladigan maqsadli faoliyatidir.

Qurilish majmuasida konsalting kompaniyalar qurilish xizmatlari va materiallari bozorini tadqiq qilish va bashorat qilish; jahon bozorlari, birinchi navbatda yaqin davlatlar bozori kon'yunkturasini tadqiq etish; investitsiya loyihalarining texnik-iqtisodiy asosini ishlab chiqish; qo'shma korxonalarni barpo etish va boshqalar bilan shug'ullanadi.

Injiniring va konsalting kompaniyalaridan farqli ravishda 1999-yildan boshlab respublikada lizing kompaniyalari ham rivojlana boshladi. Ushbu kompaniyalarning rivojlanishiga 1999-yil 14-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Lizing to'g'risida"gi 756-I-son qonuni (2016-yil 27-dekabrda o'zgartishlar kiritilgan), shuningdek Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 23-oktyabrdagi "Kapital qurilishda ijara va lizing xizmatlari tizimini joriy etish" to'g'risidagi 462-son qarori muhim turtki bo'ldi. Mazkur qonun va qarorlarning qabul

qilinishi munosabati bilan qurilish-montaj tashkilotlarining obyektlarni to‘liq bitkazgunga qadar bo‘lgan muddatga qurilish texnikalari va mashina-mexanizmlarini chetdan jalb etish bo‘yicha imkoniyatlari yanada kengaydi. Qurilish-montaj tashkilotlarining texnikalardan oqilona foydalanish va ularni ekspluatatsiyasi bo‘yicha barcha rejimlarga rioya etish bo‘yicha mas’uliyatlari yanada oshdi.

Lizing kompaniyalarining muvaffaqiyatli rivojlanishida davlat tomonidan har tomonlama o‘ylab berilgan barcha preferentsiya va imtiyozlar muhim hisoblanadi. Lizing to‘lovlari qo‘shimcha qiymat solig‘idan ozod qiindi; mamlakatga olib kelinayotgan texnologik uskunalar boj to‘lovi va qo‘shimcha qiymat solig‘idan ozod qilindi; xo‘jalik yurituvchi subyektlar – lizing oluvchilar esa lizing shartnomasi muddati davomida mol-mulk solig‘idan ozod qilindi.

Lizing, boshqa faoliyatlarga nisbatan tashqi savdo, kredit va investitsiya jarayonlarining barcha elementlarini o‘zida birlashtiruvchi investitsion va tadbirkorlik faoliyatining yangi va istiqbolli turlaridan biri hisoblanadi. Umuman olganda, lizing mazmun-mohiyati jihatidan mol-mulklar sotib olingandan keyin, ularni keyinchalik jismoniy yoki yuridik shaxslarga ma’lum bir mablag‘ evaziga hamda aniq muddat va shartlar asosida vaqtinchalik foydalanishga berishda paydo bo‘ladigan mol-mulk va iqtisodiy munosabatlar majmuidan iboratdir.

Qurilishda ko‘chuvchi va ko‘chmas mulk lizinglarini ajratish kerak bo‘ladi. Ko‘chuvchi mulk lizingi obyektlariga quyidagilar kiradi: transport vositalari, qurilish texnikasi, mashina va mexanizmlar, mobil zavodlar, hisoblash texnikasi vositalari. Ko‘chmas mulk lizingi obyektlariga esa ishlab chiqarishga mo‘ljallangan bino va inshootlar kiradi. Bozor sektori bo‘yicha lizinglar ichki va xalqaro turlarga bo‘linadi. Muddati jihatidan lizinglar uzoq muddatli (3 yil va undan ortiq), o‘rta muddatli (3 yilgacha) va qisqa muddatli (1,5 yilgacha) bo‘ladi. Ama-

liyotda mazkur lizing turlarining barchasi tarqalgan bo'lib, ular mos ravishda qonun osti va me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan ta'minlangan.

Lizing kompaniyalari, tayyorgarlik ishlarini amalga oshiradi, bunda lizing loyihasining barcha shartlari to'liq o'rganiladi. Lizing loyihalarini kompleks ekspertiza qilish lizing bitimlarini tuzishning majburiy shartlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon murakkab bo'lib, uning ko'p elementlari respublika sharoitida yetarlicha rivojlanmagan hamda chuqur o'rganilmagan.

Loyiha ekspertizasi – marketing tadqiqotlari, axborot ta'minoti, texnika va moliya ekspertizasi, tavakkalchilikni baholash, shartnomaviy narxlarni to'g'ri aniqlash va loyiha qiymatini hisoblash kabi ishlarning o'tkazilishini ko'zda tutadi.

Respublikada kichik biznes va xususiy tadbirokorlikni rivojlantirishning aniq mexanizmlarini ishlab chiqish, bunda asosiy e'tiborni sohada raqobat muhitini rivojlantirish va monopoliyaga qarshi faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishni takomillashtirish masalalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy iqtisodiyotning boshqa sohalarida kabi, qurilish sohasida ham raqobat muhitini rivojlantirish mexanizmi asosida ko'zlangan natijalarga erishish mumkin. Buning uchun qurilish sohasida kichik va xususiy korxonalar faoliyatini rivojlantirish, aktsiyadorlik kompaniyalari va jamiyatlarini boshqa mulk shakllardagi korxonalariga aylantirish jarayonlarini takomillashtirish, sohada xizmat qiluvchi yangi tuzilmalarni, ayniqsa konsalting, injiniring, lizing va ijara firmalari hamda kompaniyalarini tashkil etish va ular faoliyatini rivojlantirish uchun yetarli darajadagi qulay huquqiy va iqtisodiy jihatdan imkoniyatlarni yaratish talab qilinadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, xo'jalik yuritish mexanizmini davlat bevosita belgilaydigan tarmoqlar "boshqariladigan" tarmoqlar deb yuritiladi. Bunday tarmoqlar tarkibi turli mamlakatlarda turlicha bo'lsa-da, ko'plab mamlakatlarda, masalan AQShda

boshqariladigan tarmoqlar jumlasiga temir yo‘l, aviatsiya va transportning boshqa turlari, bir qator yoqilg‘i-energetika, gaz ta‘minoti, elektr quvvati va ko‘plab turdagi kommunal xizmatlar va boshqalar kiradi.

Milliy iqtisodiyotda monopoliyaga qarshi muammolarni hal etish unda yuz berayotgan xo‘jalik jarayonlariga davlat ta‘siri vositalarining muayyan tizimidan foydalanishni taqozo etadi. Ushbu tizimning asosiy tashkil etuvchilari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- tashkiliy-huquqiy mexanizmlar;
- boshqarilayotgan tarmoqlarga xususiy kapitalning kirib borish sharoitlarini belgilash;
- narx shakllanishi mexanizmi.

Mamlakatimizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishida raqobat muhitini takomillashtirish va uning davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish bo‘yicha quyidagi asosiy chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- xususiy va davlat monopoliyasini cheklash, iqtisodiy kuchlarni haddan tashqari markazlashuvining oldini olish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari erkinliklarini oshirish asosida qulay raqobat sharoitini vujudga keltirish;
- soliqqa tortish tizimini yanada takomillashtirish, tavakkalchilikni pasaytirish va kichik biznes korxonalarini faoliyati barqarorligini ta‘minlashga yordam berish;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatini moliyalashtirishda turli xil byudjetdan tashqari fondlar hamda kreditlar uyushmalari faoliyatini tashkil qilish va rivojlantirish;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini davlat buyurtmalarini bajarishga yanada keng jalb qilish va bu sohada ularga imtiyozlar taqdim etish;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga axborot va maslahat xizmatlari ko‘rsatishning aniq mexanizmlarini ishlab chiqish.

Shunday qilib, hozirgi paytda respublikaning barcha tarmoq va sohalarida modernizatsiyalash va ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash jarayoni amalga oshirilayotganligi kabi qurilish tarmog'ida ham iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, shuningdek sohada kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rivojlantirish ishlari faol amalga oshirilmoqda. Xususan, mutlaqo yangi tuzilmalar: injiniring, konsalting, lizing va ijara firmalari hamda kompaniyalarini paydo bo'lishi va ularning erkin faoliyati uchun huquqiy bazani takomillashtirish, me'yoriy-uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish, bu borada rivojlangan davlatlar tajribalarini o'rganish, jahon standartlari darajasida axborot ta'minoti va ish yuritishni tashkil etish, ularning moliyaviy ta'minoti kabi muhim prinsipial vazifalarni hal etishda prinsipial va tizimli jihatdan yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat uchun savollar

1. Kapital qurilishni isloh etishning asosiy yo'nalishlari va muammolari to'g'risida aytib bering.
2. Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab hozirga qadar qurilish tarmog'ining rivojlanish davrini tushuntirib bering.
3. 2010--2017-yillar davrida Qurilish tarmog'iga kiritilgan investitsiyalarning dinamik o'zgarishiga izoh bering.
4. Oxirgi yillarda uy-joy qurilishiga kiritilgan investitsiyalar hajmini izohlab bering.
5. Qurilishda shartnoma tizimini tushuntirib bering.
6. Qurilishda tanlov savdolari nima va u qanday tashkil qilinadi?
7. Qurilishda tadbirkorlikni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?
8. Qurilishda injiniring, konsalting va lizing kompaniyalari faoliyatini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlarini gapirib bering.

IV BOB. IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASH SHAROITIDA INVESTITSIYA SISIYOSATI

4.1. Investitsion-qurilish faoliyati va uning mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishdagi roli

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning muhim omillaridan biri, bu yuqori darajadagi investitsion faollik hisoblanadi. Unga iqtisodiyotning yetakchi tarmoq va sohalarida amalga oshirilayotgan investitsion resurslar hajmining ortishi va ulardan samarali foydalanish orqali erishiladi. Investitsiyalar yangi ilmiy-texnik asosda ishlab chiqarish salohiyatini shakllantiradi va jahon bozorlarida mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Prezident Sh.Mirziyoyevning 2018-yil 28-dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida ta'kidlanganidek: "2019-yilda barcha manbalar hisobidan qariyb 138 trillion so'mlik yoki 2018-yilga nisbatan 16 foiz ko'p investitsiyalarni o'zlashtirish mo'ljallanmoqda. Bu borada to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar miqdori joriy yilga nisbatan qariyb 1,5 barobar oshirilib, 4,2 milliard dollarga yetkaziladi. Natijada 142 ta zamonaviy korxonaga ishga tushiriladi."¹²

Investitsiya(kapital qo'yilma)lardan foydalanishning asosiy yo'nalishlari quyidagilar hisoblanadi:

- yangi qurilish;
- korxonalarni kengaytirish va qayta qurish(rekonstruktsiya qilish);
- ishlab chiqarishni texnik qurollantirish va modernizatsiya qilish;
- mavjud ishlab chiqarish quvvatlarini qo'llab-quvvatlash.

---

¹² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliasy-28-12-2018>

Yangi qurilishga – yangi maydonchalarda va maxsus ishlab chiqilgan loyihaga muvofiq amalga oshiriladigan korxonalar, binolar va inshootlarni qurish kiradi.

Mavjud korxonaning kengaytirilishi – yoxud yangi loyihalar bo‘yicha keyingi qo‘shimcha ishlab chiqarish komplekslari navbatlari qurilishi, yoxud asosiy, yordamchi va xizmat ko‘rsatuvchi ishlab chiqarish sex(ustaxona)lar qurilishi yoki kengaytirilishi hisoblanadi. Odatda, u faoliyat ko‘rsatayotgan korxonada yoki qo‘shni (tutash) maydonchalarda amalga oshiriladi.

Qayta qurish (rekonstruktsiya) – bu to‘liq yoki qisman qayta jihozlash, yoki mavjud korxonani ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish orqali ma‘naviy eskirgan va jismonan emirilgan uskunalarni almashtirish hamda texnologik bog‘lanish(bo‘g‘in)lar va yordamchi xizmatlardagi nomutanosibliklarni yo‘qotish hisoblanadi. Qayta qurish vaqtida eski sexlarning o‘rniga yangilarini qurishga ruxsat beriladi.

Texnik qayta qurollantirish(jihozlash) – bu zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, eskirib qolgan uskunalarni modernizatsiya qilish va almashtirish, ishlab chiqarishni tashkil qilish va tuzilmasini takomillashtirish orqali alohida ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar majmuidir. Bu ishlab chiqarishni jadallashtirish, uning salohiyatini oshirish va mahsulot sifatini oshirishga qaratilgan.

Moliyaviy va ayniqsa yer resurslari cheklanganligi sharoitida, bir tomondan, ishlab chiqarish quvvatiga ega bo‘lgan korxonalardan yanada yaxshiroq foydalanish, boshqa tomondan esa, yangi qurilish nisbatan cheklanganlik xarakteriga ega bo‘lib, odatda, u zarur hollarda amalga oshiriladi. Shu sababli bugungi kunda mahsulotlarning yangi turlarini o‘zlashtirish, va ishlab chiqarishini ko‘zlagan korxonalar hayotida investitsiyalashning

keng tarqalgan sohalari bo‘lib, mavjud ishlab chiqarishni qayta qurish, kengaytirish va texnik jihatdan qayta qurollantirish hisoblanadi.

Kapital qo‘yilmalar yangi qurilish, kengaytirish va rekonstruksiya qilishga yo‘naltirilgan bo‘lib, u quyidagi asosiy elementlardan tashkil topadi:

- qurilish-montaj ishlari;
- mashina va uskunalarni sotib olish;
- loyiha-qidiruv va boshqa ilmiy ishlanmalarga bo‘lgan xarajatlar.

Kapital qo‘yilmalar tarkibida ushbu turdagi xarajatlar investitsiyalarning texnologik tarkibini belgilaydi. Hozirgi vaqtda iqtisodiyotni rivojlantirishga yo‘naltirilgan kapital qo‘yilmalarning umumiy hajmida quyidagi tarkibiy tuzilmalar yaratildi: qurilish-montaj ishlari qiymati 55–60 %, mashinalar va uskunalar sotib olish xarajatlari 35–30 %, loyiha-qidiruv ishlari esa 10 % ni tashkil etadi.

Mulkchilik shakllari bo‘yicha kapital qo‘yilmalarning tuzilmasi – bu davlat, aktsiyadorlik, qo‘shma, ijara va boshqa jamoaviy korxonalar bo‘yicha investitsiyalarni taqsimlash hisoblanadi. Bu nafaqat kapital qo‘yilmalardan foydalanish, balki ularni shakllantirish tartibi va manbalari nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, kapital qo‘yilmalarning samarali tuzilmasi ularning xarajatlariga teng bo‘lib, eng arzon narxlardagi foyda oladi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, kapital qo‘yilmalarning samarali tuzilmasi ularning tejalishi hamda minimal xarajatlar orqali ko‘proq foyda olishga baravardir.

Investitsiyalarning takror ishlab chiqarish tuzilmasi yangi qurilish xarajatlari va mavjud ishlab chiqarishni rekonstruksiya qilish, kengaytirish va texnik jihatdan qayta jihozlash o‘rtasidagi nisbatni ifodalaydi.

Bugungi kunda va kelajakda investitsion faoliyatni rivojlantirish O‘zbekistonning iqtisodiy siyosatidagi muhim yo‘nalish-

laridan sanaladi. Investitsiyalarsiz milliy iqtisodiyotni qayta qurish, iqtisodiyotning o'sishi va aholi turmush darajasining yuksalishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida" gi qonunida¹³ investitsion faoliyat sohasidagi, ayniqsa xorijiy investorlar huquqlarini himoya qilish bo'yicha kafolat va choralar to'g'risidagi qonunchilik hamda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari bilan tartibga solinadigan xorijiy investitsiyalarni amalga oshirish munosabatlarining xususiyatlarini aks ettiradi. Ushbu qonunga muvofiq, sarmoyador (investor)lar:

- yuridik shaxslarni tashkil etish yoki ularning ustav fondi(kapitali)da ishtirok etish, shu jumladan mol-mulkni va aktsiyalarni sotib olish;

- O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar, shu jumladan qarzdorlik majburiyatlari;

- konsessiyalarni sotib olish, shu jumladan tabiiy resurslarni izlash, ishlab chiqish, qazib olish yoki ulardan foydalanish bo'yicha imtiyozlar;

- mol-mulkka bo'lgan huquqlarni, shu jumladan, savdo va xizmat ko'rsatish obyektlariga mulkiy huquqlarni, turar joylar, ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda, shuningdek yer uchastkasiga egalik qilish va undan foydalanish huquqini (shu jumladan ijara asosida) va boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish hamda ularndan foydalanish huquqini sotib olish orqali investitsiyalarni kiritishlari mumkin.

Qonunda investitsion faoliyatning aniq obyektlari sifatida moddiy va nomoddiy boyliklar, shuningdek subyektlari sifatida esa investor va ishtirokchilar belgilangan.

Investorlar buyurtmachi (omonatchi), qarz beruvchi va xaridorlarga aylanishi, shuningdek qonunga muvofiq investitsion faoliyat ishtirokchisining funksiyalarini bajarishi mumkin.

---

¹³ O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 9-dekabrda "Investitsiya faoliyati to'g'risida" gi O'RQ-380-son qonuni (yangi tahrirdagi). <http://lex.uz/docs/2513898>

Qonun shuningdek, investorning huquqlarini belgilaydi: investorlar, mulk shakli va faoliyat turidan qat'iy nazar investitsion faoliyatni amalga oshirishda teng huquqlarga egadirlar. Investor investitsion faoliyat ishtirokchisi sifatida tanlov (tender) savdolari, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan shartnoma asosida jalb etiladigan investitsiyalarning maqsadi, yo'nalishi, turi va miqdorini mustaqil ravishda belgilaydi.

Qonun hujjatlariga muvofiq, investor investitsiya obyektlari va natijalariga egalik qilish, foydalanish va ularni tasarruf etish, shuningdek qayta investitsiyalashga haqli.

Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish:

– investitsion faoliyatning qonunchilik bazasini takomillashtirish;

– soliq tizimini qo'llash, soliq to'lovchilar va soliqqa tortish obyektlarini differentsiyalash, soliq stavkalari va ular uchun imtiyozlar;

– asosiy fondlarning jadallashgan amortizatsiyasini o'tkazish;

– me'yor, qoida va standartlarni belgilash (o'rnatish);

– monopoliyaga qarshi choralarni qo'llash;

– kredit va narxni shakllantirish siyosatini olib borish;

– yer va boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish shartlarini belgilash;

– investitsiya loyihalarini ekspertizadan o'tkazish mexanizmlarini yaratish;

– O'zbekiston Respublikasining Investitsiya dasturiga kiritilgan investitsiya loyihalari amalga oshirilishini monitoring qilish orqali amalga oshiriladi.

Qonunda markazlashtirilgan investitsiyalarni amalga oshirish qoidalari ko'zda tutilgan. Markazlashtirilgan investitsiyalarni boshqarish davlat investitsiyalari maqsadlari uchun obyektlarni aniqlash, investitsiyalash shartlari va ular bilan bog'liq boshqa masalalarni hal qilishni o'z ichiga oladi va o'z vakolatlari

doirasida mahalliy hokimiyat organlari hamda davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlarida amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi va Investitsiya dasturiga kiritiladi. O'zbekiston Respublikasining Investitsiya dasturiga kiritilgan investitsiya loyihalarini amalga oshirishda ishtirokchilarga soliq va boshqa imtiyozlar beriladi.

Qurilish sohasi investitsion jozibadorlik nuqtai nazaridan ko'p ustuvorliklarga ega. Boshqaruv nazariyasi va ijtimoiy mehnat taqsimoti nuqtai nazaridan nafaqat asosiy fondlarning tabiiy eskirishi tufayli ularni almashinuvi, balki faoliyat yuritayotgan ishlab chiqarish korxonalarini rekonstruktsiya qilish va ularning quvvatlarini oshirish, shu jumladan yuqori sifat darajasida, shuningdek aholining uy-joyga bo'lgan ehtiyojlari ni qondirish masalalarini o'z ichiga olgan investitsion-qurilish faoliyatining ayrim jihatlarini ko'rib chiqaylik. Boshqacha qilib aytganda, ushbu soha faoliyatining natijalari yangi boshlangan va davom etayotgan investitsiya dasturlari hamda asosiy fond va ishlab chiqarish quvvatlari yaratilayotgan loyihalar hisoblanadi. Turli obyektlarni loyihalash, qurish va ishga tushirish uchun investitsiyalar oqimini rejalashtirish va ta'minlash, ularni keyinchalik iste'molchilarga sotish jarayoni ushbu faoliyatning muhim tarkibiy qismlaridan biridir.

Shunday qilib, investitsion-qurilish faoliyati birinchi navbatda barcha moddiy ishlab chiqarishning ajralmas qismi va eng muhim elementi sifatida, ikkinchidan, davlatning investitsiya siyosati amalga oshirilayotgan, yangi tashkil etish, mavjud ishlab chiqarishlarni rekonstruktsiya qilish, kengaytirish va modernizatsiya qilish, uy-joy, ijtimoiy va boshqa obyektlarni qurish bilan bog'liq loyihalar amalga oshirilayotgan soha sifatida ko'rib chiqilishi kerak.

4.2. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida investitsion-qurilish faoliyatining rivojlanishi

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash – bu iqtisodiyotni yangi va yanada ilg‘or texnologiyalardan foydalanishga yo‘naltirgan holda asosiy ishlab chiqarish fondlarining uzluksiz va dinamik ravishda yangilanish jarayonidir. Shuning uchun investitsion resurslarni operativ boshqarishni ta‘minlash va investitsion-qurilish faoliyati samaradorligini oshirish asosiy vazifalar sanaladi.

Bunday sharoitlarda investitsion strategiya aniq harakatlar dasturi, g‘oyalar va rejalarni haqiqat maydoniga aylantirishni ifodalaydi. Bunga erishish uchun investitsion strategiyani butun respublikaning ishlab chiqarish kuchlarini yanada rivojlantirish, yangi ishlab chiqarishlarni yaratish, mavjudlarini yuqori sifatli qayta qurish va texnik jihatdan qayta jihozlash hamda qisman ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasidan foydalanishni takomillashtirishga qaratilgan kompleks investitsion-qurilish dasturi qo‘llab-quvvatlanishi kerak. Ushbu dastur, bizning fikrimizcha, birinchi navbatda quyidagi savollarga javob berish kerak: nima, qayerda va qanday qilib o‘zlashtirish yoki qurish kerak, shuningdek, o‘z kuchlari va mablag‘lari, xuddi shuningdek, xorijiy investitsiyalar hisobiga nimalarni qurish mumkinligini belgilash.

Ushbu turdagi faoliyatning birinchi bosqichi bo‘lib, buyurtmachi (investor)ning talablari va manfaatlariga muvofiq loyihalash, shuningdek uning amalga oshirilishi davomida, moliyalashtirish hajmi bilan aniqlanadigan parametrlarda obyekt modeli (loyihasi)ni yaratish hisoblanadi. Shuni ta‘kidlash mumkinki, investitsion-qurilish faoliyati boshqa tarmoqlardan farqli qiladi, ularning aksariyati texnologik jihatdan mustaqil va yopiq ishlab chiqarish siklligi, yagona texnik bazaga ega ekanligi, ishlab chiqarishning ixtisoslanganligi va boshqalar bilan tavsiflanadi. Shu bilan birgalikda loyihalash, investitsion-

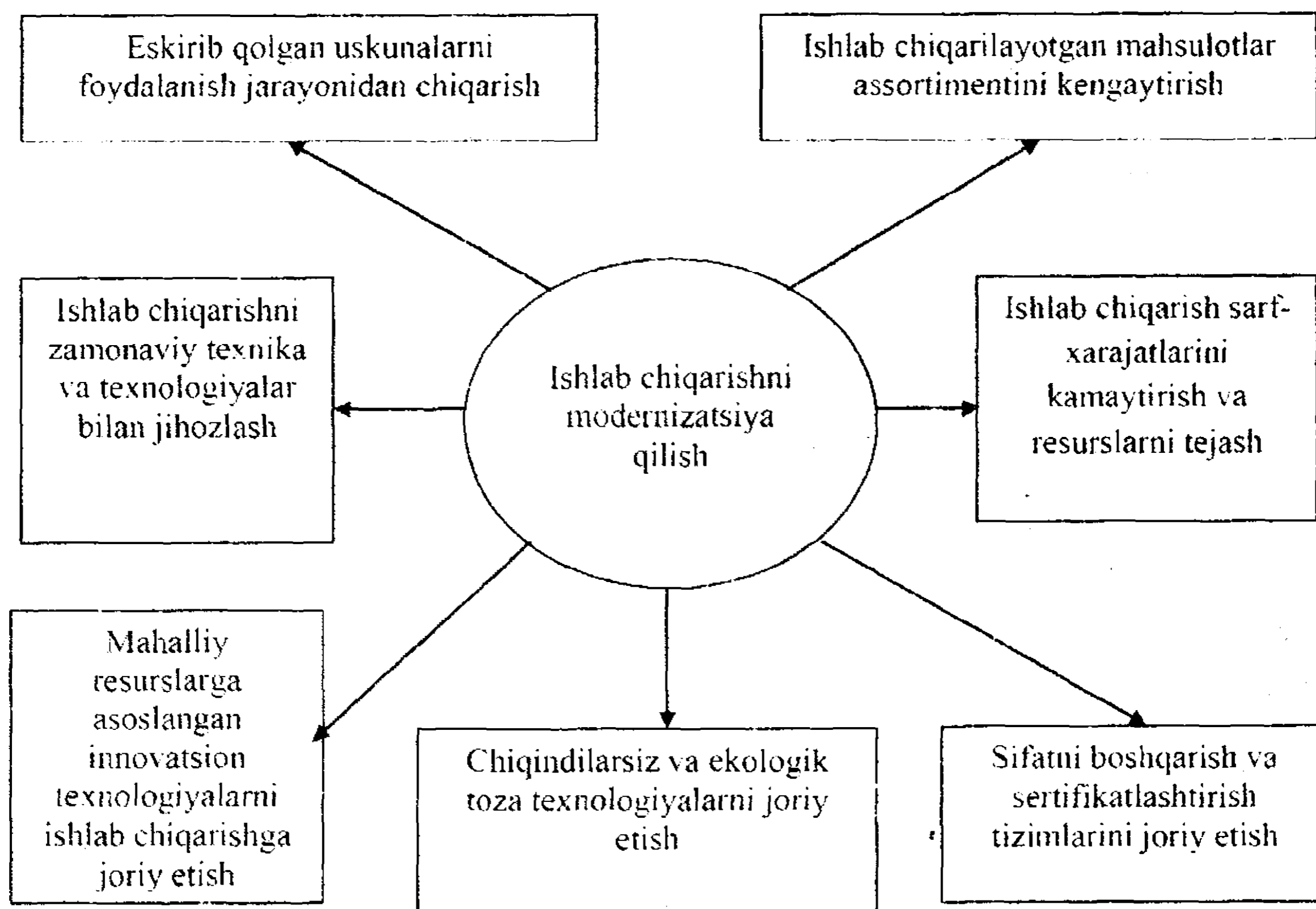
qurilish jarayonining eng muhim bosqichi sifatida pudrat tashkilotlarining ishlab chiqarish faoliyati samaradorligi va boshqa ko'rsatkichlariga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Shu boisdan, loyihani ishlab chiqish samaradorligi investitsion- qurilish kompleksi samaradorligini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Iqtisodiyotga horijiy investitsiyalarni jalb qilish strategiyasi emas, balki ularni qo'llashning taktikasi ham diqqatga sazovordir. Ular bugungi kunda asosan yirik va ustuvor tarmoqlar hamda ishlab chiqarish sohalariga qo'yilmoqda. Shu bilan birga ular, geografik jihatdan ham kengaymoqda.

Iqtisodiy faoliyatning turli yo'nalishlari investitsion jozibadorlikning turli darajalariga ega. Vazifa shundan iboratki, investitsiya loyihalarining haqiqiyliigi va ularning amalga oshirilishi natijasida iqtisodiy foyda va texnik muvaffaqiyat olib kelinishi nafaqat buyurtmachi, balki butun iqtisodiyotning bosqichma-bosqich rivojlanishi nuqtai nazaridan ham amalga oshirilishi lozim.

Innovatsion rivojlanish davrida korxonalar mumkin bo'lgan rivojlanish yo'nalishlari va mavjud mablag'larni hisobga olgan holda o'z faoliyatini maqsadli ravishda amalga oshirishi kerak. 4.1-rasmda shunday yo'nalishlar majmui va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish vositalari ko'rsatilgan.

Tanlov (tender) tizimining rivojlanishi qurilish tashkilotlari va korxonalarini investitsiyalash jarayonini biroz murakkablashtiradi, biroq pudrat- qurilish ishlarini yangi darajaga olib chiqishga imkon beradi, bu esa o'z navbatida investitsion- qurilish jarayoniga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy omillarni oldindan bilishga imkon beradi.

4.1.-rasm. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning asosiy yo'nalishlari va vositalari

Boshqarishning barcha darajalarida investitsion-qurilish loyihalarining iqtisodiy jihatdan asoslanganligi, shuningdek investitsion-qurilish jarayoni ishtirokchilarining faoliyati va ayni paytda mas'uliyati – investitsiyalar samaradorligini oshirish va milliy iqtisodiyotni yuksaltirishda qurilish mahsulotlarining rolini oshirish hamda ilmiy-texnika taraqqiyotini jadallashtirishning muhim shartidir.

4.3. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilishda investitsiya loyihalarining roli va ahamiyati

Investitsiya loyihasi – bu ishlab chiqarish kuchlarini yanada rivojlantirish va mavjud ishlab chiqarish salohiyatini mustahkamlash maqsadida iqtisodiyotning turli tarmoq va sohalariga kapital qo'yimlarni sarflash bo'yicha kompleks choratadbirlarni nazarda tutuvchi hujjatdir. Ushbu qo'yimlar:

1. Yangi qurilish;
2. Mavjud korxonalarni kengaytirish va rekonstruksiya qilish;
3. Ishlab chiqarishni texnik qayta jihozlash va mehnat vositalariini modernizatsiya qilish;
4. Mavjud ishlab chiqarish quvvatlarini zamonaviy darajada saqlash uchun sarflanadi.

Investitsiya loyihasini ma'lum bir obyektни qurish bilan bog'liq bo'lgan texnik, iqtisodiy, tashkiliy, konstruktiv va boshqa yechimlar ko'rsatilgan qurilish loyihasidan ajratish kerak. Ya'ni, qurilish loyihasi – bu texnik-iqtisodiy asoslash, tushuntirish xati, u yoki bu obyektни qurish bilan bog'liq bo'lgan chizmalar va smetalarni o'z ichiga olgan hujjatlardir.

Masalan, tushuntirish xatida loyihaning g'oyalari va uning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari asoslanadi. Chizmalar loyihalashtirilayotgan obyekt to'g'risida tassavurni beradi va shu bo'yicha qurilish amalga oshiriladi. Smeta qurilish qiymatini tavsiflaydi va uning asosida esa moliyalashtirish ishlari hamda navbatdai pullik hisob-kitoblar amalga oshiriladi.

Qurilish loyihasi boshqa turdagi hujjatlarni ham o'z ichiga olishi mumkin, masalan, qurilishni tashkil etish loyihasi (QTL), ishlab chiqarish loyihasi (IChL), materiallar, konstruksiyalar va uskunalarni yetkazib berish jadvallari va boshqalar. Bir so'z bilan aytganda, qurilish loyihasi, ko'pincha usta, katta usta, qurilish uchastkasi va boshqarmalari boshliqlarining qo'lida ko'proq turadigan hujjatdir. Moliyalashtirish manbalari va qurilishga ajratilgan yer maydonlari bilan tasdiqlangan qurilish loyihalari qancha ko'p bo'lsa, shunchalik qurilish buyurtmalari "portfeli" to'liq bo'ladi.

Yana, investitsiya loyihalariga qaytamiz. Yuqorida qayd etilganlardan tashqari investitsiya loyihalari xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, bank va umuman moliya-kredit tizimini takomillashtirish, mavjud muhandislik kommunikatsiya

siyalarni modernizatsiya qilish, ekologiya va atrof-muhitni sog'lomlashtirish, biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish va hokazolar maqsadida ham ishlab chiqilishi mumkin.

Ko'rib turganingizdek, turli darajalarda va turli maqsadlarda investitsiya loyihalari ishlab chiqilmoqda. Korxonalar iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini bo'lganligi sababli yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, milliy daromadning "vazmini" ni sezilarli darajada belgilab berganligi bois aynan mana shu bo'g'in darajasidagi investitsiya loyihalarni ishlab chiqish strategiyasi alohida qiziqish uyg'otadi.

Investitsiya obyektlari tavsifiga ko'ra turli xil bo'lishi mumkin. Kapital qo'yilmalarning tipik obyektlari bo'lib, yer, bino va uskunalarga bo'lgan xarajatlar hisoblanadi. Korxonaning har xil sotib olish xarajatlaridan tashqari uzoq vaqt davomida daromad keltiruvchi boshqa ko'plab xarajatlarni amalga oshiradi. Bunday xarajatlar, masalan, tadqiqotlar, mahsulotlarni takomillashtirish, uzoq muddatli reklama, sotish tarmoqlari, korxonalarni qayta tashkil etish va xodimlarni o'qitishga yo'naltirilgan investitsiyalardir.

Investitsiyalar ishlab chiqarish vositalari sohasida, ya'ni real investitsiyalar shaklida joylashtirilishidan tashqari, moliyaviy jihatdan ham bo'lishi mumkin va ular qimmatli qog'ozlarni sotib olishni anglatadi.

Investitsiya yo'nalishini tanlashning asosiy vazifasi obyekt uchun qo'yilgan mablag'larning iqtisodiy samaradorligini aniqlashdir. Har bir obyekt uchun alohida loyihani amalga oshirish tavsiya etiladi.

Shunday qilib, quyidagilar investitsiya obyektlari hisoblanadi:

1. Qurilayotgan, rekonstruktsiya yoki kengaytirilayotgan korxonalar, binolar, inshootlar (asosiy fondlar);
2. Davlat va hududlar miqyosidagi dasturlar;
3. Qimmatli qog'ozlar.

Investitsiyalar mahsulotlarni (resurslar, xizmatlar) va uning elementlari (bosqichlari)ni yaratishda to'liq ilmiy-texnik va ishlab chiqarish davrlarini qamrab olishi mumkin: ilmiy tadqiqotlar, loyiha-konstruktorlik ishlari, mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish yoki rekonstruksiya qilish, yangi ishlab chiqarishni yoki yangi mahsulotlarni ishlab chiqarishni tashkil etish, utilizatsiya va hokazo.

Investitsiya obyektlari quyidagilar:

- loyiha ko'lami;
- loyihaning yo'nalishi;
- investitsion siklning tavsifi va mazmuni;
- davlat ishtiroki tavsifi va darajasi;
- qo'yilgan mablag'lardan foydalanish samaradorligi

bo'yicha tasniflanadi.

Ushbu maqsadlar uchun har bir aniq loyihani belgilaydigan to'rtta asosiy omil (tasniflash mezonlari) mavjud:

1. Loyiha ko'lami(hajmi);
2. Amalga oshirish muddatlari;
3. Sifat.
4. Resurslar cheklanganligi.

“Oddiy” loyihalarda ushbu omillar ko'p yoki kam darajada teng deb hisoblanadi. Shu bilan birga, omillardan biri ko'proq ustunlikka ega bo'lib, alohida e'tiborni talab qilsa, boshqa omillar ta'siri esa nazorat jarayonlari tufayli pasaytiriladi.

Ko'lami nuqtai nazardan loyihalar kichik va megaloyihalarga bo'linadi.

Kichik loyihalar, loyihalash va uni amalga oshirish, loyiha komandasini shakllantirish jarayonida bir qator soddalashtirishlarni ta'minlaydi. Shu bilan birga, yo'l qo'yilgan xatolarni tuzatishdagi qiyinchiliklar loyihaning hajmiy xususiyatlarini aniqlashni, loyiha ishtirokchilari va ularning ish uslublari, loyiha jadvallari va hisobot shakllari hamda shartnoma shartlarini juda aniq belgilashni talab qiladi.

Megaloyihalar umumiy maqsadga, ajratilgan resurslar va ularni amalga oshirish uchun ajratilgan vaqtga birlashtirilgan bir-biriga bog‘liq bo‘lgan bir nechta loyihalarni o‘z ichiga olgan dasturlarga mo‘ljallangan.

Bunday dasturlar xalqaro, davlat, milliy va mintaqaviy bo‘lishi mumkin.

Megaloyihalar bir nechta o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

– yuqori qiymat(narx)ga ega ekanligi (taxminan 1 mlrd. AQSh dollari va undan ko‘p);

– kapital sig‘imliligi – bunday loyihalarda moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyoj noan‘anaviy (aksiyadorlik, aralash) moliyalashtirish shakllarini talab qiladi;

– mehnat sig‘imliligi;

– amalga oshirish muddatining davomiyligi: 5–7 yil va undan ko‘p;

– amalga oshiriladigan hududlarning uzoqligi va natijada qo‘shimcha infratuzilmaga bo‘lgan xarajatlar.

Megaloyihalarning o‘ziga xos xususiyatlari bir qator omillarni hisobga olishni talab qiladi, ya‘ni:

– turli ijrochilarga loyiha elementlarini taqsimlash va ularning faoliyatini muvofiqlashtirish zaruriyati;

– mintaqaning, umuman butun mamlakatning, shuningdek, loyihada ishtirok etayotgan bir qator mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy muhitini tahlil qilish zarurati;

– loyiha rejasini ishlab chiqish va uni uzluksiz yangilash.

Loyihani amalga oshirish muddati jihatidan loyihalar qisqa muddatli, o‘rta muddatli va uzoq muddatlilarga bo‘linadi.

Qisqa muddatli loyihalar odatda turli xil yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish bo‘yicha korxonalarda, tajriba moslamalarida va qayta tiklash ishlarida amalga oshiriladi.

Bunday obyektlarda buyrtmachi odatda loyihaning yakuniy (haqiqiy) qiymatini dastlabki narxiga nisbatan oshirib boradi, chunki u, eng avvalo, uning tezkor yakunlanishiga manfaatdor.

O'rta va uzoq muddatli loyihalar faqat bajarish nuqtai nazaridan farq qiladi va ular rejalashtirishning dastlabki bosqichini kechiktirish bilan tavsiflanadi.

Sifat jihatidan loyihalar nuqsonli va nuqsonsizlarga bo'linadi.

Nuqsonsiz loyihalar ustuvor omil sifatida yaxshilangan (yuqori) sifatni qo'llaydi.

Odatda nuqsonsiz loyihalarning qiymati juda yuqori va bir necha yuz million va hatto milliardlab dollarni tashkil etadi.

Cheklangan resurslar omilini hisobga olgan holda ko'p (multi), yakka (mono) va xalqaro loyihalarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Multiloyihalar loyiha buyurtmachisining g'oyasi bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan bir necha loyihalarga tegishli bo'lgan holatlarda qo'llaniladi, ularning har biri o'z resurs chegarasiga ega emas.

Multiloyiha ishlab chiqarish, moliyaviy, vaqtinchalik imkoniyatlar va buyurtmachilarning talablari (mijozlar ehtiyojlari) bilan cheklangan firmaning ishlab chiqarish dasturi doirasida ko'plab buyurtma(loyiha) va xizmatlarning bajarilishi hisoblanadi.

Multiloyihalar uchun muqobil loyihalar sifatida bitta loyiha jamoasi tomonidan amalga oshiriladigan va alohida investitsiyalar, ijtimoiy va boshqa loyihalar tomonidan aniq belgilangan resurslar, vaqt va boshqa tizimlarga ega bo'lgan mono loyihalar hisoblanadi.

Xalqaro loyihalar odatda sezilarli darajadagi murakkablikka va xarajatlarga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, mazkur loyihalar qaysi mamlakatlar uchun ishlab chiqarilayotgan bo'lsa, ular o'sha mamlakatlarning iqtisodiyoti va siyosatida muhim rol o'ynashi bilan ajralib turadi.

Ushbu loyihalarning o'ziga xosligi quyidagicha:

– ular uchun uskunalar va materiallar odatda jahon bozorida xarid qilinadi. Bu yerdan, loyiha uchun xaridlarni amalga oshi-

radigan tashkilotga nisbatan qo‘yiladigan talablar yuqoriligi kelib chiqadi.

Bunday loyihalarni tayyorlash darajasi shunga o‘xshash “ichki” loyihalarga qaraganda ancha yuqoriroq bo‘ladi.

Investitsiya loyihasining ishtirokchilari 4.2-rasmda ko‘rsatilgan.

Loyihaning hayotiy davri muhim ahamiyatga ega. Loyihaning hayotiy davri, uning faza yoki bosqichlarini aniqlashda umumiy qabul qilingan an’anaviy yondashuv mavjud emas va ehtimol, mavjud bo‘lmasligi ham mumkin. Ushbu tavsiflar ma’lum bir loyihaning o‘ziga xosliklari, uni amalga oshirish shartlari va ishtirokchilarning tajribalariga bog‘lik bo‘ladi.

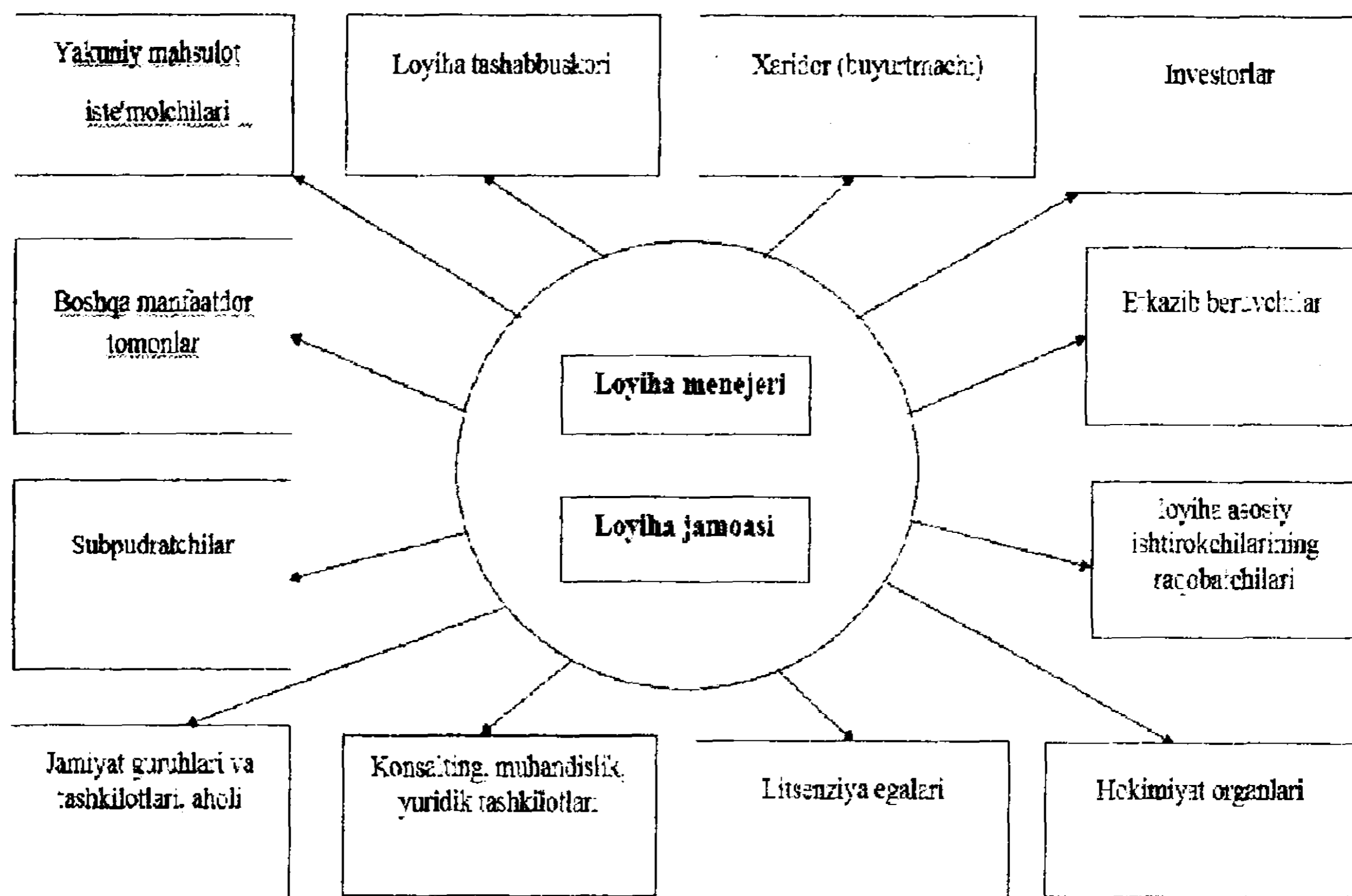
Loyihaning hayotiy davri asosiy bosqichlari:

Odatda, loyihaning hayotiy davri quyidagi to‘rtda bosqichdan iborat:

1. Dastlabki bosqich (konsepsiya);
2. Ishlab chiqish bosqichi;
3. Amalga oshirish bosqichi;
4. Tugatish bosqichi.

Loyiha konsepsiyasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- boshlang‘ich ma’lumotlarni yig‘ish va mavjud holatni tahlil qilish (dastlabki tekshirish);
- o‘zgarishlarga bo‘lgan ehtiyojni aniqlash (loyihada);
- loyihani aniqlash;
- maqsad, vazifa va natijalar;
- asosiy talablar, cheklovchi sharoitlar va mezonlar;
- xavf(risk)darajasi;
- loyiha muhiti, potentsial ishtirokchilar;
- talab qilinadigan vaqt, resurs, vosita va boshqalar;
- alternativlarni aniqlash va qiyosiy baholash;
- takliflarni taqdim etish, ularni sinov va ekspertizadan o‘tkazish;
- konsepsiyaning tasdiqlanishi va uning keyingi bosqich (faza)lar uchun ma’qullanishi.

4.2-rasm. Loyiha ishtirokchilari

Nazorat uchun savollar

1. Investitsiya(kapital qo'yilma)lardan foydalanishning asosiy yo'nalishlarini ayting.
2. Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish qanday amalga oshiriladi?
3. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash deganda nimani tushunasiz?
4. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning asosiy yo'nalishlari va vositalarini aytib bering.
5. Investitsiya loyihasi nima?
6. Investitsiya obyektlariga nimalar kiradi?
7. Loyihaning qanday turlari mavjud?
8. Loyihaning hayotiy davri asosiy bosqichlarini aytib bering.
9. Loyiha konsepsiyasi nimalarni o'z ichiga oladi?
10. Investitsiya loyihasining ishtirokchilari kimlar?

V BOB. QURILISH ISHLAB CHIQRISHINI TASHKIL ETISH SHAKLLARI

5.1. Qurilish ishlab chiqarishi konsentratsiyasi

Qurilish sohasida ishlab chiqarish konsentratsiyasi deganda mablag'lar, predmetlar va mehnat resurslarining yirik ishlab chiqarish bo'g'inlarida bir nuqtaga jamlanish jarayonini tushunish taqozo etiladi. Ilmiy-texnik taraqqiyot konsentratsiyaning moddiy-texnik asosi bo'lib maydonga chiqadi.

Zamonaviy ishlab chiqarish butun jamiyat manfaatlari uchun konsentratsiya ustunliklaridan to'liq foydalanish imkonini beradi. Konsentratsiyaning ijtimoiy ahamiyati shundaki, ishlab chiqarishda texnik darajaning oshishi og'ir qo'l mehnatini bartaraf etish uchun sharoit yaratadi, aqliy va jismoniy mehnat qiladigan xodimlar o'rtasidagi farqni bartaraf qilish jarayonini tezlashtiradi.

Ishlab chiqarishni tashkil etishning shakli sifatida konsentratsiya katta iqtisodiy samaradorlikka ega bo'ladi. Yirik korxonalar ancha yuqori darajadagi mehnat unumdorligini, yaxshi sifat va past tannarxga ega bo'lgan mahsulotlarning ishlab chiqarilishini ta'minlaydi.

Konsentratsiya ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va kombinatsiyalashuvi bilan uzviy bog'langandir. Ixtisoslashgan ishlab chiqarishning rivojlanishi bir jinsli ishlab chiqarish konsentratsiyasining ilg'or shakli sifatida namoyon bo'ladi. Yirik korxonalarda amalga oshiriladigan ishlab chiqarishning kombinatsiyalashuvi ishlab chiqarishni ancha yuqori ilmiy-texnik darajada tashkil etish imkonini beradi.

Ishlab chiqarishning konsentratsiyasi amal qilayotgan korxonalarining ko'lamini ularni kengaytirish, rekonstruktsiya qilish yoki texnik jihatdan qayta jihozlash evaziga oshirish; yangi yirik korxonalarni yaratish va yangi ishlab chiqarish

birlashmalarini tashkil etish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Yangi yirik korxonalar va birlashmalarning yaratilishi markazlashgan ishlab chiqarish bazasida yiriklashgan ishlab chiqarish bo'g'in(yacheyka)larining paydo bo'lishiga olib keladi. Shunday ekan, bundan korxonalar o'lchamlarining kengaytirilishi markazlashtirishning natijasi ekanligi kelib chiqadi, ya'ni markazlashtirishni konsentratsiyani amalga oshirishning shakllaridan biri sifatida ko'rib chiqish qabul qilingan.

Konsentratsiyaning darajasi ko'rsatkichlar tizimi bilan aniqlanadi, ulardan eng asosiysi bu ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi hisoblanadi. Ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitlarida asosiy ishlab chiqarish jamg'armalarining hajmi, shu qatorda faol mo'ljallashtirish, energiya qurilmalarining quvvati va shu kabi ko'rsatkichlarning ahamiyati yanada kuchayadi. Konsentratsiya darajasining xarakteritikasi uchun xalqaro miqyosda keng qiyoslash orqali ishchi – xodimlarning sonli ko'rsatkichi qabul qilinadi, lekin bu ko'rsatkich konsentratsiya darajasining dinamikasini hamma vaqt ham aniq ko'rsatavermaydi, chunki ishchi – xodimlarning soni ishlab chiqarishni kengaytirishda mehnat jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish natijasida qisqarishi mumkin.

Boshqa sohalardagi singari, qurilishdagi konsentratsiya ham o'ziga xos jihatlarga ega bo'ladi. Ular ya'ni bu jihatlarda qurilish mahsulotining ko'chmas mulk ekanligi bilan izohlanadigan qurilish ishlab chiqarishi xususiyati(spetsifikasi) orqali yuzaga chiqadi. Shuning uchun qurilishda konsentratsiya ikki yo'nalishda: qurilish tashkilotlarini yiriklashtirish va qurilish obyektlari ko'lamini kengaytirish yoki bitta qurilish maydonida bajariladigan qurilish-montaj ishlari hajmini oshirish evaziga rivojlantiriladi.

Konsentratsiyaning bu ikki yo'nalishidan birinchi turi – qurilish tashkilotlarini yiriklashtirish ancha keng tarqalgan. Ikkinchi turi esa hududiy bo'lib, bu tur jamlangan yirik tugunlarga

ega bo'lgan korxonalar va obyektlar (sanoat tugunlari, yirik turar joy massivlari) qurilishida to'liq namoyon bo'ladi, ya'ni bu turning qo'llanishi ancha maqsadga muvofiqdir. Har qanday holatda ham qurilish-montaj ishlarining yillik hajmi qurilishda konsentratsiya darajasini baholash uchun asosiy ko'rsatkich bo'lib qolaveradi.

5.2. Qurilish ishlab chiqarishini ixtisoslashtirish

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish mehnatni ijtimoiy jihatdan ajratish va uni oqilona tashkil etishning shakllaridan biri hisoblanib, alohida mustaqil tarmoqlarni kengaytirishning obyektiv jarayonida o'zining yorqin ifodasini topadi.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulotning bir jinsliligi ixtisoslashtirishning eng asosiy ajralib turadigan belgisi sifatida xizmat qiladi. Har bir tarmoq doirasida amalga oshiriladigan ixtisoslashtirish mahsulotlar nomenklaturasini tartiblash, ishlab chiqarishning texnologik bir jinsliligini oshirish, uni standartlashtirish orqali olib boriladi.

Ixtisoslashtirish texning taraqqiyotning sharoitlari va bir vaqtning o'zida uning oqibatlari ta'sirida amalga oshirilishi mumkin, chunki aynan texnik taraqqiyot ixtisoslashgan korxonalar, uchastkalar, ishlab chiqarishni ajratish va rivojlantirish yo'li bilan mehnatni ijtimoiy ajratishni chuqurlashtirishga olib keladi. Bunday me'zonlar ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishning alohida omili sifatida ixtisoslashtirish darajasini tavsiflab beradi. Ixtisoslashgan korxonalar va tashkilotlar, qoidaga ko'ra, mehnat unumdorligi, ishning sifati, ishlab chiqarishning rentabelik darajasi bo'yicha ancha ilgarilab ketadi.

Ixtisoslashtirish ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning shakli sifatida: tarmoqli, detalli va texnologik kabi uchta asosiy turga ega bo'ladi.

Iqtisodning har bir tarmog'iga ularning ishlab chiqarishdagi spetsifikasiga bog'liq ravishda iqtisoslashtirishning ko'rsatilgan turlaridan hammasi yoki faqat bir qanchasi tegishli bo'lishi mumkin.

Qurilishda ixtisoslashtirishning ikkita shakli mavjud: birinchi shakl tarmoqli, yoki obyektli – bo' shakl xo'jalik jihatdan mustaqil ixtisoslashgan tashkilotlarning yaratilishida o'z ifodasini topadi, bu tashkilotlar xalq xo'jaligining alohida tarmoqlari – sanoat, transport, qishloq xo'jaligi – yoki sanoatning alohida tarmoqlari – metallurgiya, kimyo, ne'ft va shu kabilar uchun korxonalar va obyektlar qurilishini bajaradi; ikkinchi shakl texnologik yoki bosqichli – bu shakl qurilish va montaj ishlarining bir jinsli turlari yoki komplekslarini bajarishga ixtisoslashgan xo'jalik jihatdan mustaqil bo'lgan qurilish tashkilotlarini yaratishda o'z ifodasini topadi. Bu tashkilotlar masalan, sanitar – texnik, elektromontaj, jihozlarni montaj qilish va shu kabi ishlarni bajaradi.

Tarmoqli ixtisoslashtirishni kengaytirish xalq farovonligini ta'minlashga yo'naltirilgan yashash va madaniy – maishiy soha bo'yicha qurilishning o'sib borayotgan masshtablari bilan shart – sharoitlanadi. Bu esa qurilish tashkilotlari o'z faoliyati sohasini detallashtira borib, ma'lum bir tarmoqqa tegishli bo'lgan korxonalarda, masalan domenli sexlar, elevatorlar, yashash binolari, ijtimoiy va madaniy vazifalarni bajarishga mo'ljallangan obyektlarga jamlanadi. Shuningdek, qurilish tashkilotlarini tarmoqli ixtisoslashtirish, tarmoqlarning spetsifikasiga, ishlab chiqarish texnologiyasining jihatlariga, bino va inshootlarning konstruktiv yechimlariga, ularni qurish texnologiyasiga bog'liq bo'ladi.

Dastlab qurilishda tarmoqli ixtisoslashtirish vujudga keldi. Texnologik belgilar bo'yicha ixtisoslashtirish esa sanoat qurilishida texnologik montaj qilish va jihozlarga tegishli bo'lgan boshqa ishlarni amalga oshiradigan tashkilotlarning tashkil etilishi bilan boshlandi.

Hozirgi vaqtda ixtisoslashgan qurilish-montaj tashkilotlari turli yoʻnalishlarda faoliyat koʻrsatmoqda. Ular yuqori saviyali kadrlar va bu yoʻnalishlar boʻyicha ixtisoslashgan moddiy-texnik bazani oʻzida mujassamlashtiradi.

Qurilishda ixtisoslashtirishning rivojlanish darajasini belgilovchi koʻrsatkich ixtisoslashgan tashkilotlar ish hajmining pudratli qurilish-montaj ishlari umumiy hajmiga nisbati bilan aniqlanadi. Bosh pudrat boʻyicha ixtisoslashtirishning umumiy darajasi (tashqi subpudratchi tashkilotlar va xususiy ixtisoslashgan tashkilotlar tomonidan bajarilgan ish hajmining bosh pudrat boʻyicha bajarilgan ish hajmining nisbati) va xususiy kuchlar orqali bajarilgan ishlarlarning ixtisoslashganlik darajasi (xususiy ixtisoslashgan tashkilotlar tomonidan bajarilgan ish hajmining xususiy kuchlar orqali bajarilgan ishlar hajmiga nisbati) koʻrsatkichlari qabul qilinadi.

Ixtisoslashtirish samaradorligiga quyidagi koʻrsatilganlar evaziga erishiladi:

- mehnatni ancha chuqurlashgan holda turlarga ajratish va shu asosda ishchilarning saviyasi va mohirligini oshirish;
- qurilishda ishlab chiqarish texnologiyasi va ishlarni tashkil etishni takomillashtirish, ishlarni bajarishda mexanizatsiyalash darajasini oshirish, qurilish texnikasidan foydalanishni yanada yaxshilash uchun zarur boʻlgan barcha sharoitlarni yaratish;
- qurilish-montaj ishlari muddatini qisqartirish, sifatini oshirish va tannarxini pasaytirish.

Biroq shuni hisobga olish zarurki, tarmoqli va ayniqsa texnologik ixtisoslashtirish qurilish va montaj ishlarining hajmi profil boʻyicha yetarli boʻlgan taqdirdagina ancha samarador boʻladi. Faqat shunday sharoitdagina qurilish tashkilotlari va korxonalarini turgʻun faoliyat yuritish, yuqori mehnat unumdorligi va tegishli ixtisoslashgan jihozlardan hamda mexanizatsiya vositalaridan toʻliq foydalanishga erishishi mumkin.

5.3. Qurilish ishlab chiqarishi kooperatsiyasi

Ixtisoslashtirishni rivojlantirish va chuqurlashtirish bilan kooperatsiyalashtirish yanada yuqori darajada kengayadi va chuqurlasha boradi.

Kooperatsiyalashtirish – bu ma'lum bir mahsulotlarni birgalikda tayyorladigan korxonalar va tashkilotlar o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari shakllaridan biridir.

Huquqiy davlat sharoitlarida kooperatsiyalashtirish o'zaro aloqador tashkilotlar va korxonalar hamda tegishli ishlab chiqarish kollektivlari asl mohiyatini to'liq aks ettiradi. Konsentratsiya, ixtisoslashtirish va kombinatsiyalashtirishning o'sishi bilan bir qatorda kooperatsiyalashtirishning rivojlanishi ishlab chiqarishni umumlashtirish jarayonini kuchaytirish haqida guvohlik beradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalar o'rtasidagi aloqalar raqobatli xarakterga ega bo'ladi. Bir tomondan ular manfaatlar umumiyligining chuqurlashuvini aks ettiradi, shu bilan bir qatorda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi foydani yanada oshirish maqsadida raqobatning o'sishiga olib keladi.

Ixtisoslashtirishning o'sishi tashkilotlar va korxonalarining ishlab chiqarish aloqalari nafaqat kooperatsiyalashtirish shaklida kengaytirishni, balki moddiy-texnik ta'minot shaklida ham kengaytirishni oldinga suradi. Kooperatsiyalashtirish ma'lum maqsadga mo'ljallangan mahsulotlar bo'yicha korxonalar va tashkilotlar orasidagi ishlab chiqarish aloqalarini qamrab oladi. Ta'minot bo'yicha aloqadorlik (ta'minlash bo'yicha aloqalar) kooperatsiyalashtirish aloqalaridan farqli o'laroq hamma ishlab chiqarish aloqalarini ya'ni barcha materiallar, konstruktsiyalar, jihozlar, yoqilg'i, energiya va umuman iste'molchi foydalanadigan barcha narsalarni yetkazib berishni qamrab oladi. Kooperatsiyalash – bu ishlab chiqarish bo'yicha korxonalar aloqalarining ancha murakkab bo'lgan shakli bo'lib,

uni shakllantirish uchun birinchi navbatda ta'minot aloqalaridan ham muhimroq bo'lgan yuqori darajadagi rejalashtirish va tashkil etish ancha zarur bo'ladi.

Qurilishda kooperatsiyalash deganda xo'jalik jihatdan mustaqil bo'lgan, investitsion jarayonlarda ishtirok etadigan tashkilotlar va korxonalar o'rtasidagi tashkiliy jihatdan mustahkam bo'lgan ishlab chiqarish aloqalari tushuniladi. Amaliyotda bunday aloqadorlik yoki bog'liklik tashkilotlar va korxonalar tomonidan qurilish obyektlarini bevosita qurish bo'yicha bajariladigan ishlarni birgalikda bajarish, shuningdek, jihozlar, materiallarni birgalikda yetkazib berish va birgalikda xizmatlar ko'rsatishni amalga oshirish bilan o'zining ifodasini topadi.

Qurilishda kooperatsiyaning zarur bo'lishi korxonalar yoki obyektlarni tiklash uchun turli ishlab chiqarish jarayonlarining ko'p sonliligi, qurilishda ishlab chiqarishning texnologik va tashkiliy jihatdan murakkabligi va umuman butun investitsion jarayon bilan izohlanadi. Shuning uchun obyektlarni qurishda ko'p sonli tashkilotlar va korxonalar ishtirok etadi. Ko'p tashkilotlar – obyektlarni tiklashda ishtirok etuvchilarning bir vaqtning o'zida qurilish maydonida ish bajarishi hamda ularning texnologik va tashkiliy jihatdan puxta kelishuv asosida ish yuritishini talab etadi. Shu sababli qurilishda ishlab chiqarishni kooperatsiyalash buyurtmachi, bosh pudratchi va subpudratchi hamda boshqa tashkilotlar o'rtasida ishlab chiqarish-xo'jalik hamkorligini yaratish asosida olib boriladi.

Qurilishda tashkil etuvchanlik roli bosh pudratchiga tegishli bo'lib, qurilish ishlab chiqarishida ishtirok etadigan barcha ishtirokchilarning ishlarini koordinatsiyalash bosh pudratchi tomonidan amalga oshiriladi. Bosh pudratchi subpudratchi tashkilotlarning xo'jalik faoliyatiga aralashmasdan turib, yillik va operativ rejalar, ishlarni ishlab chiqish grafigi, boshqarishning avtomatik sistemasi asosida tegishli qurilish va montaj ishlarining bajarilish muddatini va kerma-ketligini tartiblashtiradi.

Ishlarning kelishuvga muvofiq va o'z muddatida bajarilishiga shuningdek, qurilish ishtirokchilari va jihozlar hamda materiallarni yetkazib beruvchi tashkilotlar o'rtasida shartlashilgan tartib – intizomni kuchaytirish, hamda o'z vaqtida va sifatli bajarilgan ishlarni iqtisodiy jihatdan rag'batlantirish yuli bilan ham erishiladi.

Qurilishda kooperatsiyaning darajasi qurilish jarayonining uzluksizligi va ritmikligi hamda qurilish – montaj ishlarini bajaruvchi tashkilotlarning mavjud bo'lgan ishlab chiqarish quvvatidan to'liq foydalanishi, ularning moddiy-texnika bazasi va mehnat resurslari bilan baholanadi.

Kooperatsiyaning eng yuqori darajasiga kombinatsiyalash jarayonini jadallashtirish va birlashmalarni yaratish hisobiga erishiladi.

5.4. Qurilishda kombinatsiyalashtirish

Kombinatsiyalashtirish – bu bitta korxonada turli ishlab chiqarishlarni texnologik va tashkiliy birlashtirishga asoslangan ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etish shaklidir. Kombinatsiyalashtirish ijtimoiy mehnatni oqilona tashkil etish va uni ilmiy-texnik jihatdan olg'a intiltirishning eng muhim shart-sharoiti deb hisoblanadi.

Moddiy va mehnat zahiralariidan unumli foydalanish hamda ijtimoiy ishlab chiqarishni oqilona tashkil etish kombinatsiyalashning maqsadini ifodalab beradi.

Kombinatsiyalashning iqtisodiy samaradorligiga ishlab chiqarish va transport-maishiy xarajatlarga sarflanadigan joriy mablag'larni kamaytirish orqali erishiladi. Texnologiyalarni takomillashtirish, alohida bajariladigan oraliq operatsiyalarni tiklash, ixtisoslashgan ishlab chiqarishlar orqali birlashtiriladigan ishlab chiqarish tsiklini qisqartirish iqtisod qilishning manbalarini tashkil etadi. Kombinatsiyalash samaradorligi tegishli mahsulot

turlarini ishlab chiqaradigan kombinatsiyalangan va kombinatsiyalashtirilmagan korxonalar faoliyati iqtisodiy ko'rsatkichlarini taqqoslash yo'li bilan aniqlanadi.

Har bir soha yoki tarmoqda amalga oshiriladigan kombinatsiyalash ishlab chiqarish jarayonlari xarakteri, xom-ashyo zahiralari, tarmoqning rivojlanganlik darajasi va boshqa shu kabi ko'rsatkichlar bilan shart – sharoitlanadigan tarmoqqa xos bo'lgan jihatlarga ega bo'ladi.

Sanoatda bo'lgani singari, qurilishda ham kombinatsiyalashtirish ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etishning boshqa shakllari – konsentratsiyalash, ixtisoslashtirish, kooperatsiyalash bilan uyg'unlikda rivojlanadi va turli tashkiliy shakllarga ega bo'ladi.

Qurilishda amalga oshiriladigan kombinatsiyalashning birinchi bosqichida kombinatsiyalashtirishning shakli faqat no-asosiy ishlab chiqarishga ya'ni masalan, qurilish uchun materiallarni karyerli ta'minlovchi va konstruktsiyalar, detallar yarimfabrikatlar va shu kabilarni ishlab chiqaruvchilarni birlashtiradigan ishlab chiqarish korxonalarini kombinatlariga tegishli edi. Biroq kombinatsiyalashning bunday shakli faqat tashkiliy xarakterga ega bo'lib, u texnologik jihatdan o'zaroaloqador bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish asosidagi korxonalarni birlashtirmaydi.

Qora, rangli metallurgiya va ularning faoliyati ta'siridagi sanoatning boshqa tarmoqlari uchun korxonalar qurilishini amalga oshiradigan qurilish kombinatlari mavjud bo'lib, bunday qurilish kombinatlari ham texnologik jihatdan o'zaroaloqador (o'zaro bog'langan) korxonalarining kombinatsiyalashgan ishlab chiqarish funksiyalarini to'liq bajara olmadi, ular qurilishni boshqarishning strukturali bug'inini namoyon etdi xolos. Qurilishda kombinatsiyalashning eng ilg'or shakli sifatida 1959-yilda uy-joy qurilishida vujudga kelgan uy-joy qurilishi kombinatlari (UJQK) keng tarqaldi.

UJQK ekspluatatsiyaga tayyor holda yakunlangan qurilish ma'sulotini yaratish bilan o'zaro bog'langan jarayonlarni bir-

lashtiradi va amalga oshiradi hamda zavod sharoitlarida qurilish konstruktsiyalari va buyumlarini komplekt tayyorlaydi, ularni qurilish maydonlariga yetkazib beradi hamda ushbu konstruktsiyalar va buyumlarning montajini kombinatlarning o'zlari bajaradi, shuningdek, ular maxsus qurilish ishlari va alohida ishlarni ham o'zlari amalga oshiradilar. Bir vaqtning o'zida UJQK zarur bo'lgan vaziyatlarda boshqa tashkilotlar va korxonalar bilan kooperatsiyalashuvni amalga oshirgan.

UJQK tarkibiga ilgari xo'jasizlik tufayli va tashkiliy jihatdan tashlab qo'yilgan tashkilotlar va korxonalarni kiritish, obyektlar qurilishi ishtirokchilarini biriktirish, ishlarning yakuniy natijalari va obyektlarning sifatli tiklanishi uchun kombinat kollektivining manfaatlarini va mas'uliyatini oshiradi.

Tashkiliy jihatdan ustunlikka ega ekanligi bilan UJQK faoliyati texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari yirik panelli uylar qurilishini olib boradigan pudratli tashkilotlarning analogik ko'rsatkichlaridan ustun turadi.

UJQK uchun yagona qurilish balansi xarakterli bo'lib, unda kombinatning qurilish bo'limlari sifatida – qurilish konstruktsiyalari, detallar, yarimfabrikatlar va materiallar ishlab chiqaruvchi zavodlar yoki sexlar ham o'z aksini topadi. Shunday strukturaga ega bo'lgan UJQK ancha ratsionaldir, chunki bunday holatda kombinat yagona qurilish-sanoat korxonasi sifatida maydonga chiqadi va uning faoliyati ko'p me'yorda foydalanishga tayyor bo'lgan obyektlar ko'rinishidagi yakuniy natijalarga erishishga qaratilgan bo'ladi. Shuningdek, UJQK koordinatsiya funksiyalari va qurilish jarayonida ishtirok etishi bo'yicha ham turlarga bo'linadi.

Ba'zi UJQKlar ko'p mavzeli (kvartalli) qurilishda subpudratchi sifatida bosh pudratchi tomonidan oldindan tayyorlangan poydevorlarga quriladigan obyektlarning yer usti qismini qurishda faqat umumqurilish ishlarini amalga oshirish bilan faoliyat yuritadi. Maxsus (sanitar-texnik, elektrmontaj va h.k.)

ishlarni bajarish uchun ular bunday vaziyatlarda subpudrat huquqiga asosan maxsus ishlarni bajarishga ixtisoslashtirilgan tegishli tashkilotlarni jalb qiladilar.

Boshqa UJQKlar esa obyekt qurulishi uchun zarur bo'lgan ishlarning butun kompleksini va uni foydalanishga topshirish bo'yicha bosh pudratchi funksiyasini o'z zimmasiga oladi va to'liq tsikldagi qurilishni hamda bino yer usti bo'yicha bajari-ladigan hamma umumqurilish va maxsus ishlarni amalga oshi-radilar.

Shaharning alohida kichik tuman(mikrorayon)lari yoki mav-zelarining qurilishi bo'yicha bosh pudratchi sifatida chiqadigan UJQKlar ham mavjuddir. Bunday vaziyatlarda uy-joy qurilishi kombinati madaniy-maishiy vazifalarni bajarishga mo'ljallan-gan obyektlar, injenerlik tarmoqlari, yo'l qurilishi, hududlar ko'kalamzolashtirilishini kiritgan holda butun yashash kom-pleksini foydalanishga topshiradi.

5.5. Xoldinglar va moliya-sanoat guruhleri tarkibiga kiradigan qurilish tashkilotlari

Ishlab chiqarishni tashkil etish va mahsulotlarni ayriboshlash hamda zamonaviy bozor munosabatlari sharoitlarida xizmatlar ko'rsatish asosida o'rta va kichik biznesning yirik tashkiliy-xo'-jalik tuzilmalari yuzaga keladi.

Kichik va o'rta tuzilmalar mamlakat iqtisodiyotida raqobat-bardosh muhitni yaratadi, ishlab chiqarishning egiluvchanligi, mobilligi va samardorligini ta'minlaydi hamda ilmiy-texnik yutuqlarga erishishni va ulardan unumli foydalanishni yo'lga qo'yadi.

Yirik tashkiliy tuzilmalar faoliyatning alohida sohalari, alohida regionlari va umuman mamlakat miqyosida ishlab chiqarishda moliyalashtirishni tartiblash bo'yicha tizimlarni shakllantirishga imkon yaratadi. Ular bu ishni mustaqil ravishda

olib borishlari va uning amalga oshirilishini davlat tomonidan shart – sharoitlashi mumkin. Amaliyot tasdiqlaydiki, ustuvor tarmoqlar qatorida moddiy, moliyaviy, ishchi kuchi resurslarining katta hajmini konsentratsiyalaydigan yirik xo‘jaliklarning yaratilishini texnologiyaning o‘zi iqtisodiy jihatdan qulay qilib qo‘yadi. Bunday tarmoqlarga quyidagilar tegishlidir: metallurgiya, energetika, temir yo‘l transporti, aloqa, qurilish va boshqa bir qancha tarmoqlar. Xorij amaliyoti shundan guvohlik beradiki, boshqaruvning yirik va kichik tashkiliy tuzilmalari uyg‘unlashuvi noma’lum (aniq bo‘lmagan) vaziyatlarda tizimlar ishlash qobiliyatini qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi va boshqa xo‘jalik subyektlari bonkrotlashuvi bilan bu tizimlarning foyda oluvchilar qatorida saqlanib qolishiga zamin yaratadi.

Mustaqillikka erishgunga qadar mamlakat amaliyotida sekin o‘zgarishga qaratilgan texnika va texnologiyalardan, raqobat-siz ishlab chiqarishga ega bo‘lgan tizimdan, boshqarishning asta-sekin o‘zgaruvchan shakl va uslublariga asoslangan holda tarkib topgan boshqaruv tuzilmalaridan foydalanib kelindi.

Ishlab chiqarishni konsentratsiyalash orqali tadbirkorlik guruhlari vujudga kelishiga zamin yaratiladi, bu guruhlarda boshqaruvning yirik, o‘rta, kichik tuzilmalar o‘rtasida egalik qilish huquqlari va kontraktli munosabatlar yo‘lga qo‘yiladi. Ularda moliyaviy nazorat o‘rnatiladi va bir vaqtning o‘zida ishlash uchun ancha imtiyozli sharoitlar yaratiladi. Bu esa ishlab chiqarishda uchrab turadigan to‘xtab qolishlar yoki sustkashliklarni qisqartirishga olib keladi.

Hozirgi vaqtda ahamiyatli tarzdagi investitsion resurslarni kreditlarsiz konsentratsiyalashning iloji yo‘q (yoki kam ehtimolga ega). Buning natijasida sanoat tuzilmalarining tashqi moliyaviy manbalar va ssudali kapitallar bozoriga bog‘liqligi doimiy ravishda o‘sib boraveradi.

Turli tuzilmalarni guruhlarga birlashtirish natijasida ko‘p jihatlar bo‘yicha yutug‘larga erishish mumkin, qachonki, agar

bu birlashmada menejment yuqori darajaga ko'tarilgan bo'lsa. Ilmiy-ishlab chiqarish, moliyaviy va savdo-sotiq salohiyatlarining konsentratsiya qilinishi xo'jalik birligi guruhiga kiradigan har bir a'zo tashkilot va korxonalar (yoki subyekt)ning ancha maqsadli yo'nalishda faoliyat yuritishiga imkon yaratadi.

Shunday qilib, xo'jalik yurituvchi subyektlarning guruhlarga birlashishi quyida ko'rsatilgan qo'shimcha ustunliklarga erishishni ta'minlaydi:

- to'xtab qolishlar yoki sustkashliklarni ancha pasaytiradi yoki batamom bartaraf etadi va vertikal integratsiyada zahiralarni samarali taqsimlaydi;

- ishlab chiqarishdagi to'xtashlarni qisqartiradi, operatsiyalar ko'lami, moliyaviy resurslarni gorizontal integratsiya bo'yicha taqsimlashda mobillikni kengaytiradi;

- ishlab chiqarishning diversifikatsiya qilinishi konyukturaning noxush tebranishlarini pasaytirishga olib keladi;

- yangi turdagi mahsulotlar o'ylab topilishi va ularni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish natijasida bu mahsulotlar sotilishi bo'yicha ijobiy ko'rsatkichlarga erishish imkoniyati yaratiladi.

Biroq shuni unutmaslik kerakki, xo'jalik yurituvchi subyektlarning birlashishi bir qancha kamchiliklarga ham egadir, bu kamchiliklar quyidagilardan iborat:

- monopolizmning yuzaga kelish ehtimoli bor;

- boshqarish funksiyalarida byurokratizm va suistimollika yo'l qo'yilishi mumkin;

- rentabelsiz korxonalarni yashirin ravishda qo'llab – quvvatlash ehtimoli bo'lishi mumkin;

- vakillik va bajaruvchi hokimiyat organlarida lobirovka-ga yo'l qo'yilish ehtimoli ham bo'lishi mumkin.

Bozor munosabatlari sharoitida qurilish sohasida boshqaruvning tashkiliy tuzilmalarini takomillashtirish quruvchilar oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishni ta'minlaydigan ishlab chiqarish munosabatlarining o'zgarishiga olib keladi, mu-

nosabatlarning bunday o'zgarishi bozor talablaridan kelib chiqadi. Ulardan eng asosiylari: barcha resurslardan oqilona foydalanishni yo'ga qo'yish, investitsiyani konsentratsiyalash, kredit beruvchi, ishlab chiqaruvchi va savdo tashkilotlarini bitta tuzilmaga birlashtirish.

Ko'p sohali va kooperativ birlashmalar asosan xoldinglar va moliya – sanoat guruhlarida o'z aksini topgan. Hozirgi vaqtda bunday tuzilmalar ko'plab tashkil etilgan va faoliyat yuritayapti, ular muassislik hujjatlariga asosan aktsionerlik jamiyatlari, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar, to'liq turdagi o'rtoqlik jamiyatlari deb hisoblanadi, haqiqatda esa ular xoldinglar yoki moliya-sanoat guruhlaridir.

Yuridik shaxslar birlashmalarining ma'lum bo'lgan barcha tashkiliy shakllari ichida xoldinglar o'zining tarqalishi bo'yicha chegaralangandir. Rasmiy hujjatlar qatoriga xoldinglar tashkil etilishiga yo'l qo'yilmaydigan xalq xo'jaligi tarmoqlarining ro'yxatlari ilova qilinadi. Shunindek, xoldinglar tarkibiga xususiy lashtirilishi chegaralangan korxonalarining ham kirishi mumkin emas. Ularning tashkil etilishi va faoliyati davlat tomonidan nazorat qilinadi. Xoldinglar uchun xolding chegarasidan tashqaridagi ichki bozorda narxlarni tartiblash va korxonalar mahsulotlari (ish va xizmatlari)ni sotishni tashkil etish bo'yicha cheklanishlar kiritilgan ya'ni bir so'z bilan aytganda ta'qiqlangan. Lekin xoldinglar ixtiyoriy asosda ham hosil qilina boshlandi. Ular aktsiyalar paketlari sotib olingandan so'ng va aktsiyalarni sotishning ikkinchi bozorida sotilgandan keyin tarqatilishida ham tashkil etilishi mumkin.

Xoldingning asosiy tashkiliy-huquqiy shakli bu ochiq turdagi aktsionerlik jamiyatidir.

Xoldinglarni yaratishda aktsionerlik jamiyatlari uchun kiritilgan chegaranishlarni hisobga olish taqozo etiladi. Masalan, aktsionerlik jamiyatini xususiy lashtirish jarayonida hosil qilingan aktsiyalarni ustav kapitaliga kiritishga yo'l qo'yilmaydi.

Shunindek, sho'ba korxonalari xodimlari xoldingning ustavli kapitaliga aktsiyalarni kiritishlari aniqlangan. Bu aktsiyalar o'rniga ushbu xodimlarga xolding kompaniyasining aktsiyalari beriladi. Lekin xolding aktsiyalarini yuridik va jismoniy shaxslarga taqsimlashda chegaranishlar mavjud emas.

Qurilish tashkilotlarining xolding kompaniyalarida ishtirok etishida ular qurilish ishlarini bajarishda buyurtmalar olish bo'yicha katta imkoniyatlarga ega bo'ladilar. Ayniqsa shunisi muhimki, xoldinglar investitsion resurslarni konsentratsiyalash muammosini muvaffaqiyatli yechadilar, bu muammoni ular na faqat xususiy kapitalni mobillashtirish evaziga, balki ularni almashtirish bo'yicha mavjud bo'lgan katta imkoniyatlardan foydalanish hisobiga ham yechadilar.

Shular bilan bir bir qatorda, qurilish tashkilotlari uchun xolding kompaniyalarida ko'p sohali va kooperativ tuzilmalar yaratilishida yuzaga keladigan tendentsiyalarni ham hisobga olishlari lozim bo'ladi. Hozirgi vaqtda moliya-sanoat guruhlarini (MSG) tuzishga katta e'tibor ajratilyapti.

Moliya-sanoat guruhlari (MSG) (sanoat-moliyalashtirish guruhlari) avvalom bor, bank va sanoat kapitalini integratsiyalashning muhim shaklini o'zida namoyon etadi. Ularning tarkibiga kichik korxonalar, o'rta va yirik tashkilotlar hamda korxonalar va hattoki transmilliy kompaniyalar ham kiritiladi.

MSG deganda turli vazifalarni bajarishga mo'ljallangan integrallashgan tuzilmalarning keng doirasini tushunish taqozo etiladi. Xorij amaliyotida MSG ma'lum bir tashkiliy-huquqiy shakllarda faoliyat yuritayotgan hamda puxta shaklga ega bo'lgan sanoat va moliyaviy tuzilmalarni o'zining tarkibiga kiritadi.

Ammo shuni e'tiborga olish joizki, bu birlashmalar o'zlarining kattaligi tufayli MSG deyilmaydi. Bular kontsernlar, konsortsiumlar, transmilliy kompaniyalar, korporatsiyalar, konglomeratlardir. "Guruh" atamasi aksariyat hollarda shartli xarakterda yuritiladi. Shunga qaramasdan, shuni e'tiborga

olish kerakki, "guruh" atamasi iqtisodiy salohiyatli tizimlar va xalqaro ishlab chiqarish, kapital, ishchi kuchi, axborotlar va bilimlarning xalqaro bozorlarda egallab turgan o'rinni belgilash uchun ishlatiladi. MSGlar ayniqsa 1995-yildan boshlab jadal sur'atlar bilan yaratila boshlandi.

MSG ishtiroqchilari tomonidan erkin holda tashabbus bilan yoki guruhning bitta ishtirokchisi tomonidan boshqa ishtirokchilarning aktsiyalar paketlarini o'tkazish tartibida konsolidatsiya yo'li bilan yaratilishi mumkin, shuningdek, xukumat organlari bilan kelishuv asosida ham tuzish mumkin. MSGlarni yaratishning bunday xilma-xilligi ularda boshqaruv tizimini yo'lga qo'yish bo'yicha aniq talablarning ishlab chiqilishi va bajarilishini taqozo etadi.

MSGlarni tuzish va ro'yxatdan o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan nazorat qilinadi. MSGlarni tuzishga va ularning faoliyatiga tegishli bo'lgan savollar albatta Davlat antimonopol siyosati bilan kelishiladi va ushbu Komitet tomonidan nazorat qilinadi.

MSGlarni ro'yxatdan o'tkazish uchun quyidagi hujjatlar taqdim etiladi: ariza; shartnoma; MSG tarkibiga kirganligini tasdiqlovchi yuridik shaxslar haqidagi guvohnoma nusxasi (notarius tomonidan tasdiqlangan); tashkiliy loyiha; Antimonopol komitetning xulosasi.

MSGda boshqarishning asosiy jihatlari-ishtirokchilar ichidan markaziy kompaniya tarkibini ajratib olish. Ishtirokchilar markaziy kompaniya majburiyatlari bo'yicha mas'uliyatni o'z zimmalariga olishga majburdirlar. MSGlari ishtirokchilariga ma'lum imtiyozlar (engilliklar) o'rnatiladi. MSGlarning faoliyati shartnoma orqali reglamentlashtiriladi. MSG ishtirokchilari vakillarining yig'ilishida MSGni boshqaruvchilar Kengashi saylanadi, bu Kengash MSG faoliyatini boshqarish bo'yicha ko'plab savol va masalalarni yechadi.

Turli huquqiy dalolatnomalar bilan rasmiy ro'yxatdan o'tkazilgan MSGlar uchun quyidagi imtiyozlar ko'zda tutiladi:

- 1) Aktsiyalarning davlat paketlarini ishonchli boshqaruvga berish;
- 2) Guruhlar ishtirokchilari qarzlarni hisobga olish;
- 3) Davlat kafolatlarini taqdim etish;
- 4) Imtiyozli kreditlar berish;
- 5) MSG ishtirokchilariga amortizatsiya muddatini va amortizatsiya ajratmalari jamg'armasini mustaqil ravishda aniqlash huquqini berish;
- 6) O'zaro birlashgan muvozanat holatini bilish huquqini taqdim etish.

Bu imtiyozlar aytarlik darajada amalga oshirilmayotgan bo'lsada, lekin ular boshqa ijobiy omillar qatorida tashkilot faoliyatining bu shaklini rivojlantirishga shart-sharoitlar yarata-di.

Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida milliy iqtisodiyot-ning boshqa sohalarida bo'lgani singari qurilishda ham qimmatli qog'ozlarni investitsiyaning har xil turlariga, turli ishlarga va tarmoqlarga investitsiyalash hamda tadbirkorlik bo'yicha tax- miniy harakatlarni minimallashtirish orqali bir-biriga bog'liq bo'lmagan ishlab chiqarish (ko'p tarmoqli kompaniyalar yaratish)ni bir vaqtning o'zida rivojlantirish va ishlab chiqarila- yotgan buyumlarning assortimentlarini kengaytirish bo'yicha ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash yuzaga keladi.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash tovarlarning ortiqcha ishlab chiqarilishi to'g'risida ogohlantirish vositasi bo'la ol- masada, lekin u yuzaga keladigan oqibatlarni yengilashtirishga xizmat qila oladi.

Diversifikatsiya so'zini keng ma'noda ishlab chiqarilishi fir- maning asosiy faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan mahsulotlar- ning yangi turlari bozorida ushbu firma faoliyat sferalari sonini kengaytirishga yo'naltirilgan marketing strategiyasi turi sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Qurilish ishlab chiqarishi konsentratsiyasini tushuntirib bering.
2. Konsentratsiyaning asosiy yoʻnalishlarini ayting.
3. Qurilish ishlab chiqarishini ixtisoslashtirish deganda nima tushunasiz?
4. Qurilishda ixtisoslashtirishning qanday shakllari mavjud va ularni izohlab bering.
5. Qurilish tarmogʻida kooperatsiyalash va kombinatsiyalashtirishlar qanday tashkil qilinadi?
6. Qurilishda kombinatsiyalashning eng ilgʻor shaklini aytib bering.
7. Qurilishda xolding tashkilotlari qanday tashkil qilinadi?
8. Moliya-sanoat guruhlari (MSG) nima va ular tarkibiga qaysi tashkilotlar kiradi?
9. Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashning mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.

VI BOB. QURILISHDA LOYIHALASHTIRISH IQTISODIYOTI VA UNI TASHKIL ETISH

6.1. Qurilishda loyihalashtirish maqsadi va vazifalari

Har bir qurilish obyektini tiklashda avvalom bor, uning qurilishini amalga oshirishning texnik imkoniyatlari va iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi ko'rib chiqiladi. Bu vazifalar, savol va masalalar "loyiha" deb nomlanuvchi maxsus hujjatda o'z aksini topadi.

Loyiha – bu quriladigan injenerlik inshooti yoki quyidagi ko'rinishda namoyon etiladigan sanoat ishlab chiqarilishi yoki fuqarolar uchun mo'ljallangan ob'ektlarni shakllantirish bo'yicha quyida keltirilgan maqsadlar tizimidir:

– qurilayotgan inshootning arxitektura-rejaviy, konstruktiv-joylashish (kompnovka) va texnologik yechimlarining grafik materiallari (chizmalari)dir;

– inshoot qurilishi texnik imkoniyatlari, konkret tabiiy muhitda bajariladigan ishlarning ishonchliligi va xavfsizligini asoslovchi hisob- tushuntirish matni;

– qurilish tannarxini aniqlaydigan hamda moliyaviy xarajatlar, moddiy- texnikaviy va mehnat resurslarining iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini asoslab beradigan iqtisodiy-smeta qismi.

Qurilish obyektining iqtisodiy samaradorligi, uning hayotiy davrini tavsiflovchi va funksiyaviy davomiyligi, chiqarilayotgan mahsulotning tannarxi, ekspluatatsiya va mehnat sharoitlari ahamiyatli tarzda loyihaviy yechimlarning darajasiga, ya'ni bir so'z bilan aytganda, loyihaning qanday darajada tayyorlanganligiga bog'liq bo'ladi.

Har qanday obyektни loyihalash odatda bir nechta bosqichlarda amalga oshiriladi. Loyihalashning birinchi bosqichida g'oya paydo bo'lgandan so'ng investitsiyalash maqsadlari: obyektning

qanday vazifa bajarishga mo'ljallanishi, uning quvvati, ishlab chiqariladigan mahsulotlar nomenklaturasi, joylashish o'rnini aniqlanadi.

Investitsiyalash imkoniyatlari va kutilayotgan texnik – iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishishni baholash olib boriladi.

Birinchi bosqichda bajarilgan izlanishlar (ilmiy-tadqiqot ishlari) va ishlar asosida buyurtmachi (investor) g'oyalarni amalga oshirish bo'yicha ishlarni davom ettirish yoki ularni to'xtatish bo'yicha qaror qabul qiladi. Ijobiy qaror qabul qilingan taqdirda buyurtmachi qurilishi mumkin bo'lgan obyektning berilgan rayonda qurilishi kutilayotganligi to'g'risidagi obyektning joylashtirish bo'yicha oldindan kelishishni iltimos qilish tariqasidagi ariza bilan mahalliy hokimiyat organlariga murojaat qiladi. Mahalliy hokimiyat organlaridan ijobiy javob olingandan keyin buyurtmachi ikkinchi bosqich ishlari – obyekt qurilishi investitsiyasining texnik – iqtisodiy asosini ishlab chiqishga kirishadi. Bu bosqichda zarur bo'lgan injenerlik qidiruvlar olib borish bilan injenerlik ayniqsa iqtisodiy va meta–moliya savollari ancha chuqur o'rganiladi. Investitsiyalarni texnik – iqtisodiy asoslash natijalari bo'yicha qurilishning maqsadga muvofiqligi va loyihalashni – texnik loyihani (loyihani) ishlab chiqish to'g'risida qaror qabul qilinadi.

Loyihalash jarayoni davomiyligi loyihalashdan boshlab qurilish boshlanishiga qadar o'rta va nisbatan katta obyektlar bo'yicha 5 yildan 10 yilgacha davom etishi mumkin; alohida murakkab va yirik obyektlar bo'yicha loyihalash – ilmiy-tadqiqot ishlarining davomiyligi undan ham ko'p bo'lishi mumkin. Bunday muddatda vaziyat loyihani ishlab chiqishning boshida qabul qilingan o'sha paytdagi fan va texnikaning oxirgi yutug'lariga asoslangan injenerlik yechimlarning obyektning foydalanishiga tushirish vaqtiga kelib shunchaki eskirib qolishiga olib keladi. Shu tufayli sanoat korxonalarining loyihalarida fan va texnikaning eng yangi yutug'larini, ishlab chiqarishning ilg'or

texnologiyasi, eng yangi yuqori ishlab chiqarish unumdorligiga ega bo'lgan vositalar (jihazlar)dan, qurilmalar, agregatlar, ishlarni kompleksli mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishdan to'liq foydalanish, resurslarning barcha turlaridan va chiqindi chiqarmaydigan texnologiyalardan oqilona foydalanishni ko'zda tutish taqozo etiladi. Shahar va qishloqlarda quriladigan yangi fuqaro – yashash obyektlarini loyihalashda yashash uchun barcha qulayliklarni yaratish va aholiga maksimal xizmat ko'rsatishni ko'zda tutish talab etiladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaradigan korxonalarini loyihalashda sanoat asosidagi ishlab chiqarishni tashkil etish, tez bo'ziladigan mahsulotlar (sabzavotlar, mevalar)ni qayta ishlashga asoslangan yirik mexanizatsiyalashgan, ixtisoslashgan komplekslarni yaratish vazifasi asosiy maqsadlardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarini, turar joy, jamoat va fuqaro binolari loyihalarida ularning tashqi qiyofasiga katta e'tibor qaratiladi, chunki yangi obyektning joylashtirish bilan nafaqat iqtisodiy samara olinishi, balki ijtimoiy va shaharsozlik bo'yicha ham samara olinishi lozim. Yerdan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilishga alohida e'tibor qaratiladi.

Loyihaning sifati nafaqat ilg'or texnik yechimlar bilan, balki smeta hujjatlarining to'g'ri bajarilganligi bilan ham aniqlanadi. Loyihalananayotgan obyekt texnik – iqtisodiy ko'rsatkichlarini va qurilishni rejalashtirish hamda moliyalashtirish, qurilish ishlab chiqarishini tashkil etish, qurilish – montaj tashkilotlarida iqtisodiy ishlarni olib borish va ular ishini nazorat qilish uchun qurilishining maqsadga muvofiqligini aniqlashda smetadan foydalaniladi. Qurilishda ishlab chiqarishning borishi va qurilish iqtisodiy samaradorligi ko'p jihatdan quriladigan obyektlarning smetali narxini to'g'ri aniqlashga bog'liq bo'ladi.

Loyihalar texnik darajasi bilan qurilish-montaj tashkilotlarida mehnat unumdorligi o'sishining jadalligi hamda materiallar va konstruktsiyalar ishlab chiqaradigan sanoat korxonalarining ish samaradorligi shart-sharoitlanadi.

Loyihalarda binolarning maksimal darajadagi ixchamligi va unifikatsiyasi ko‘zda tutilmog‘i lozim, lekin bunda ularning arxitekturaviy mazmuniga zarar yetmasligi, mavjud mexanizatsiya vositalarini hisobga olgan holda konstruksiyalarni yiriklashtirish, loyihaviy yechimlarning texnologikligiga, yuqori ish unumdorligiga ega bo‘lgan texnikalardan foydalanishga to‘sqinlik bo‘lmasligiga e‘tiboga qaratilishi talab etiladi. Loyihalarda qurilish ishlab chiqarishini tashkil etish va rejalashtirish uchun zarur bo‘lgan barcha ma‘lumotlar (ishlarning hajmlari, materiallar, konstruksiyalar, mashinalar, mehnat rusursslari, transport vositalariga bo‘lgan ehtiyoj to‘g‘risidagi ma‘lumotlar) aks ettirilmog‘i taqozo etiladi. Loyihada buyumlar, detallar va konstruksiyalar ishlab chiqaruvchi korxonalarining manfaatlarini ham hisobga olish lozimdir. Qo‘llaniladigan yig‘ma elementlarning tipli o‘lchamlari va markalari loyihalarda minimal beriladi. Bu esa zavodlarda oqimli liniyalarni o‘zgartirishning oldini oladi. Shunday qilib, loyihalashtirish texnikaviy taraqqiyotning yuksalishi bilan birgalikda rivojlanadi.

Loyihalar katta hajmdagi izlanishlar, grafik va hisoblash materiallariga ega bo‘ladi. Loyihalashtirish jarayonida, ayniqsa yirik va murakkab obyektlarni loyihalash bo‘yicha modeli izlanishlar, ko‘p sonli kelishuvlar, ekspertiza olib boriladi va tugallangan texnik hujjatlar tasdiqlanadi.

Bu bosqichlarning barchasi albatta ko‘p mehnat va vaqt talab qiladi, shu sababli loyihalash va ilmiy izlanish ishlari qurilish ishlab chiqarilishi ishlaridan ancha avvalroq olib borilmog‘i kerak. Faqat shunday bo‘lgandagina qurilish dasturining zaruriy va sifatli texnik hujjatlarini o‘z vaqtida ta‘minlash mumkin.

6.2. Loyihalash bosqichlari va loyiha hujjatlarining tarkibi

Yirik murakkab sanoat obyektlari va komplekslari bo‘yicha loyiha -ilmiy izlanish ishlari odatda yettita xarakterli bosqichlarda olib boriladi:

- muammoli izlanishlar yoki mavjud bo‘lgan muammolar yechimini topish bo‘yicha olib boriladigan izlanishlar;
- biznes-rejani ishlab chiqish;
- investitsiyalarni texnik – iqtisodiy asoslash;
- qurilish uchun qurilish maydonini tanlash va tasdiqlash;
- loyihalash uchun topshiriqni ishlab chiqish va uni loyihalashga taqdim etish;
- muhandislik-qidiruv va izlanishlarni olib borish;
- loyihalashtirish.

Loyihalash-ilmiy izlanishlarni bajarishga buyurtmachi albatta, qoidaga ko‘ra, ixtisoslashgan loyihalash-ilmiy tekshirish firmalarini jalb qiladi. Ixtisoslashgan loyihalash-ilmiy tekshirish firmalarini tanlash va ularni tanlov savdolari e‘lonini tarqatish orqali amalga oshiriladi.

Muammoli izlanishlar – faqat yirik va murakkab obyektlarni loyihalashda olib boriladi va ular biznes-rejani ishlab chiqish hamda investitsiyalarni texnik-iqtisodiy asoslash uchun zarur bo‘lan boshlang‘ich ma‘lumotlarni olishga yo‘naltiriladi.

Biznes-reja – qurilish obyektining iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini asoslab beradigan hujjat, shuningdek, bu hujjat tadbirkorlik faoliyati sferasida ishtirok etishning maqsadga muvofiq ekanligini baholashda ham ishlab chiqiladi. Shular bilan bir qatorda bu hujjat nima ishlab chiqarish kerak, ishlab chiqariladigan tovarning raqobatbardoshligi qanday qilib oshiriladi, qanday kreditlar zarur bo‘ladi va ularni qachon olish kerak hamda ularni qaytarishning imkoni bormi, tovar ishlab chiqarishni ilgari surish uchun qanday sheriklar kerak bo‘ladi va shu kabi savollarga beriladigan javoblarni o‘z ichiga oladi. Biznes-reja qurilish obyekti iqtisodiy samaradorligi -- o‘zini oqlash muddati, olinadigan daromadning miqdori, korxonada mahsulotlarini sotish yo‘llari to‘g‘risidagi tasavvurlarni ham beradi.

Biznes-reja bozor, uning sig‘imi, muhitning raqobatlilik darajasi, narxlarning dinamikasini o‘rganish natijalarini o‘z ichiga

oladi va bo'lajak buyurtmachilar hamda investorlar bilan muzokaralar olib borishda asos bo'lib xizmat qiladi. U quriladigan obyektning raqobatli muhit sharoitlarida hayotiyligini aniqlash imkonini beradi, ishlab chiqarishning qanday qilib rivojlana olishiga oid tavsiyalarni o'zida mujassam etadi, tashqi investorlardan moliyaviy yordam olish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Biznes-reja odatda quyidagi bo'limlardan tashkil topadi:

Qisqacha xulosa (peziome), unda obyektning qanday vazifani bajarishga mo'ljallanganligi, yangidan yaratiladigan korxonani nimaning hisobiga tovar ishlab chiqarishga intilayotganligi, ishlab chiqariladigan tovar raqobatchilarnikidan nimasi bilan farq qilishi va nima uchun iste'molchilar aynan shu tovarni sotib olishni istayotganliklari ko'rsatiladi. Taqrizda kelgusida amalga oshiriladigan ishlardan qanday asosiy moliyaviy natijalar: sotiladigan tovarlarning hajmini bashorat qilish, olinadigan foyda, ishlab chiqarishga sarflanadigan mablag'lar, umumiy daromad va foyda olishning darajasi hamda rentabellik, shuningdek, bankdan olingan kreditni qaytarish muddati va shu kabilar beriladi.

Tovarlar (ishlar va xizmatlar) turi – mavjud bo'lgan, ya'ni oldindan ishlab chiqarilayotgan va yangi tovarlar nomenklaturasi, ko'satiladigan ishlar va xizmatlar, ishlarni ishlab chiqarish texnologiyasining ustunligi nimadan iborat ekanligi to'g'risidagi ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtiradi. Agar bu qurilish yoki loyihalash – ilmiy tekshirish tashkilotiga tegishli bo'lsa, u holda bu qurilish yoki loyihalash – ilmiy tekshirish tashkiloti qanday salohiyatga ega ekanligi e'tiborga olinadi.

Savdo-sotiq bozorlari – savdo-sotiq bilan shug'ullanayotgan mavjud bozorlarni tahlil qilish, ta'sir o'tkazish doirasini kengaytirish bo'yicha takliflar keltiriladi. Iste'molchilarni, ularning talab-ehtiyojlarini aniqlash va ularga mahsulotlarni qanday qilib yetkazish eng muhim omillar bo'lib hisoblanadi. Buyurtmachini yaxshi tushunmasdan turib, mahsulotlar, ishlar

va ko'rsatilayotgan xizmatlarning kuchli va zaif tomonlarini baholash ancha qiyin bo'ladi.

Savdo-sotiq bozoridagi raqobat – kon'yunktura, raqobatchilar, ularning strategiyasi va qurilish mahsulotlari bozoridagi taktikasi, tashkilotlar soni, qurilish – montaj va boshqa ishlarni bajarish bo'yicha ko'rsatiladigan xizmatlar haqidagi ma'lumotlar tahlilini o'z ichiga oladi.

Marketing rejasi marketing, narxlarni hosil qilish (narxlarini belgilash)ning maqsad va strategiyasini, ishlar va xizmatlarni taqsimlash sxemasini o'zida mujassam etadi, reklama va jamoatning fikrini shakllantirishga oid savollarni yechadi.

Ishlab chiqarish rejasi bo'lajak qurilish obyektining ishlab chiqarish quvvati to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Agar so'z qurilish tashkiloti haqida yuritilayotgan bo'lsa, u holda unda qurilish tashkilotining quvvati, uning asosiy ishlab chiqarish jamg'armalari, tashkilot salohiyati to'g'risidagi ma'lumotlar keltiriladi. Bosh vazifa – buyurtmachilarga o'zini salohiyatli qilib ko'rsatish, ya'ni taklif etilayotgan ish hajmlarini tashkilot zarur bo'lgan muddatlarda va talab etiladigan sifatda bajara olishga qodir ekanligini namoyon eta bilish.

Tashkiliy reja – pudratli firma tashkiliy strukturasi va uning personali: tarkibi, yoshi, ma'lumoti, ish tajribasi; ishchi kuchi, moddiy sharoitlari, kadrlar siyosati va shu kabi ma'lumotlarni o'z ichiga kiritadi. Agar so'z qurilayotgan obyekt, korxonada borayotgan bo'lsa, u holda ham xuddi shunday ma'lumotlar keltiriladi.

Huquqiy ta'minlanganlik. Qurilish-montaj va loyihalash firmalari uchun ularning tuzilgan sanasi ko'rsatiladi, ro'yxatdan o'tganligi to'g'risida ma'lumotlar, muassislik hujjatlari, faoliyat yuritishni asoslovchi guvohnomaning raqami (litsenziyaning nomeri), mulkchilik shakli, boshqa tashkilotlar bilan ishlash to'g'risidagi shartnomalar yoki taqrizlarning nusxalari keltiriladi.

Xavf-xatrga borish (tavakkal qilish) va sug'urtlashning baholanishida – xavf-xatar darajasi va berilgan korxonada ishlab chiqarishga ishtirok etishining maqsadga muvofiqligi aniqlanadi, qurilish obyektlari, ishlarning bajarilishi va xizmatlar ko'rsatilishini sug'urtalashga doir savollar ko'rib chiqiladi.

Moliyaviy reja – bajarilgan ishlar hajmi, foyda, tannarx, daromadlar va xarajatlar, pul mablag'larining aylanishi, moliyaviy muvozanatni o'z ichiga oladi.

Moliyalashtirish strategiyasi – quyidagi ma'lumotlar: loyi-hani amalga oshirish uchun qancha mablag' kerak bo'ladi, kreditni qayerdan va qanday shaklda olish mumkin, kreditning shartlari, sarflangan mablag'lar qanday muddatda qoplanishi mumkinligini o'zida mujassamlaydi.

Ishlab chiqilgan biznes – reja natijalari asosida buyurtmachi bo'lajak qurilish obyektining berilgan rayonda qurilishi ko'zda tutilayotganligi to'g'risidagi arznoma bilan mahalliy hokimiyat organlariga murojaat qiladi. Qurilishi ko'zda tutilayotgan ishlab chiqarish obyektlari to'g'risidagi arznomada korxonada to'g'risidagi texnik va texnologik ma'lumotlar, ishchilar va xizmatchilarning taqribiy soni, korxonaning xom ashyo va materiallar, energiya resurslari, suv, yer resurslariga bo'lgan taxminiy ehtiyoji, korxonaning atrof-muhit va ekologik vaziyatga ko'rsatadigan ehtimoliy ta'siri to'g'risidagi tushunchalar, ishchi-xizmatchilar hamda ularning oilalari, ularni turar-joy, madaniy va maishiy xizmatlar ko'rsatadigan obyektlar bilan ta'minlay olishi to'g'risidagi ma'lumotlar keltiriladi. Qurilishi ko'zda tutilayotgan obyekt to'g'risidagi arznoma moliyalashtirish manbalari va tayyor mahsulotdan foydalanishga oid ma'lumotlarni ham o'zida mujassam etadi.

Qurilishi ko'zda tutilayotgan obyekt to'g'risidagi arznoma to'g'risida ijobiy xulosa olingandan so'ng buyurtmachi qurilishga ajratiladigan investitsiyalarni texnik-iqtisodiy jihatdan asoslashni ishlab chiqishga kirishadi. Investitsiyalarni texnik-

iqtisodiy jihatdan asoslash xo‘jalikning zarur ekanligi, investitsiyalarning texnik imkoniyatlari, tijorat, iqtisodiy va ijtimoiy nuqtai-nazardan maqsadga muvofiqligi haqida qaror qabul qilish maqsadida olib boriladi.

Qurilish investitsiyalari **texnik-iqtisodiy asosi (TIA)** muhim hujjat hisoblanadi, uning asosida qurilishi ko‘zda tutilayotgan obyektни qurish va texnik loyihani ishlab chiqish uchun prinsipial qarorlar qabul qilinadi.

Investitsiyalar TIA ni ishlab chiqishda marketing, talab va ehtiyojga oid bo‘lgan savollar bo‘yicha narx, inflyatsiya, ishbilarmonlik faolligini hisobga olgan holda ancha chuqur izlanishlar olib boriladi, shuningdek, bozor kon‘yunkturasini oldindan tahlil va bashorat qilish asosida mahsulotlarni sotish siyosati ancha puxta asoslab beriladi, mahsulotlar savdo-sotig‘ini rag‘batlantirish bo‘yicha chora – tadbirlar ishlab chiqiladi, tashqi bozor uchun ham shu xuddi shunday ishlar amalga oshiriladi va h.k. Shu bilan bir qatorda, asosiy va yordamchi ishlab chiqarishlar texnologiyasi ham ancha chuqur asoslab beriladi, bo‘lajak korxonaning resurslar bilan ta‘minlanishi yuqori darajadagi puxtalik bilan tahlil qilinadi.

Investitsiyalar TIA tarkibiga qurilish obyektining joylashish o‘rnini asoslashga doir ma‘lumotlar: transport kommunikatsiyalari, injenerlik tarmoqlari, ishlab chiqarish va ijtimoiy infrastruktura obyektlari, mahsulotlarni sotish bozorining mavjudligi kiradi. Bu bo‘lim hajmiy – rejaviy va konstruktiv savollar bo‘yicha prinsipial yechimlar: qurilishning muddati va ketma-ketligi, qurilishni tashkil etish hamda uning texnologiyasi bo‘yicha umumiy holatlar, energiya gaz ta‘minoti yechimlarini o‘z ichiga oladi. Atrofdagi tabiiy muhitga ko‘rsatiladigan ta‘sir xarakteri baholanadi, mehnat va moddiy-texnik resurslarga bo‘lgan ehtiyojlar, asosiy texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlar va investitsiyalarning smaradorligi aniqlanadi, buyurtmachi tomonidan mamlakatda va xorijda qurilgan obyektlarning ularga

o'xshash bo'lgan obyektlarga nisbatan texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari qiyoslangan holda tahlil qilinadi.

Investitsiyalar TIA ni ishlab chiqishda, qoidaga ko'ra, qurilish obyektining bir nechta variantlari ko'rib chiqiladi. Har bir variant bo'yicha narxning eng yirik ko'rsatkichlari bo'yicha kapital mablag'lar hajmi (K), mahsulotning tannarxi (T), solmishtirma kapital mablag'lar, xom-ashyolar, yoqilg'i, elektroenergiyaning solishtirma sarfi, ishlayotgan ishchi – xodimlarning soni, mehnat unumdorligi aniqlanadi.

Investitsiyalar TIA bo'limlarining nomlari biznes-reja bo'limlarining nomlariga yetarli darajada yaqin bo'ladi, lekin ular mazmun-mohiyati bo'yicha iqtisodiy jihatdan chuqur ishlanishi singari, injenerlik yechimlari bo'yicha ham biznes – reja bo'limlaridan farq qiladi. Agar biznes-reja investitsiyalar TIA ishlab chiqilgandan keyin ishlab chiqilgan vaziyatlarda investitsiyalar TIA materiallari biznes-rejani ishlab chiqish uchun xizmat qiladi. Biznes-reja bunday holatda korxonaning pul to'lay olish qodirligi va moliyaviy ustuvorligini tasdiqlash maqsadida shakllantiriladi.

Investitsiyalar TIA davlat ekspertiza xulosalari va obyekt quriladigan joyning ijro hokimiyati organi tomonidan kelishilganligi to'g'risidagi qaror asosida tasdiqlanadi. Obyektning joylashish o'rnini tanlash qurilish uchun maydon tanlash dalolatnomasi orqali rasmiylashtiriladi va tasdiqlanadi. Tasdiqlangan investitsiyalar TIA va maydon tanlash dalolatnomasi loyihalashning keyingi bosqichi – loyiha (texnik loyiha)ga o'tish imkonini beradi.

Texnik topshiriqning ishlab chiqilishi va uning loyihalashtirishga taqdim etilishidan keyin loyihani ishlab chiqishga kirishiladi. Texnik topshiriqning loyihalashtirishga berilishi buyurtmachi tomonidan amalga oshiriladi. Lekin buyurtmachi topshiriqni tuzish uchun yetarlicha saviyaga ega emasligi tufayli uni tuzish uchun loyihalash yoki injiniring firmasini jalb etadi.

Texnik topshiriq loyilash ishlari uchun tuzilgan har qanday shartnoma (kontrakt)ning ajralmas qismi deb hisoblanadi.

Sanoat obyektini loyihalash uchun taqdim etilgan topshiriq qurilish rayoni, punkti va maydoni, mahsulotning tavsifi, uning nomenklaturasi va ishlab chiqarish quvvati, texnologik jarayonlar va jihozlarga asoslangan ixtisoslashtirish va koopiratsiyalash, xom-ashyolar, suv, yoqilg'i, gaz va elektr energiyasi bilan ta'minlaydigan manbalar, oqava suvlarni tozalash va oqizib yuborish sharoitlari, tayyor mahsulotlarni iste'mol qiladigan rayonlar, qurilish mudduti va quvvatlarni ishga tushirish ketma – ketligi, kapital mablag'larning taxminiy miqdori, yashash – fuqaro qurilishining hajmi va uni joylashtirish to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

O'rnatilgan amaliyotga ko'ra texnik loyihani ishlab chiqishga qadar bajarilgan loyihalash, qidiruv va tekshirish ishlarini loyihalash oldi bosqichi deb hisoblash qabul qilingan. Loyihalashning bevosita bosqichi texnik loyihani ishlab chiqish bilan boshlanadi.

Loyihalashga topshiriqni tayyorlashda qurilish uchun maydonni tanlash loyiha buyurtmachisi, loyihalash tashkiloti, pudratchi qurilish tashkiloti, mahalliy hokimiyat organlari, sanitariya – epidemiologiya xizmati, davlat yong'in xavfsizligi nazorati, davshahartexnazorat, suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish organlari, temir yo'l, aloqa, energetika, fuqaro mudofa boshqarmalarining vakillaridan tashkil topgan komissiya tomonidan olib boriladi.

Qurilish maydoni uchun qishloq xo'jaligi maqsadlarida foydalanishga yaroqsiz bo'lgan va aholi punktlari, suv ta'minoti, energiya ta'minoti manbalariga yaqin bo'lgan yer uchastkalarini tanlash maqsadga muvofiq bo'ladi. Maydon sanitariya talablarini qondirmog'i lozim.

Komissiya maydonni tanlash to'g'risidagi dalolatnomani tuzadi, ushbu dalolatnoma ko'zda tutilayotgan loyihaviy

yechimlar hamda korxonani injenerlik tarmoqlari va kommunikatsiyalariga ulash to'g'risidagi kelishuvning asosiy hujjati deb hisoblaniladi.

Loyihalash topshirig'ini buyurtmachi loyihalash tashkiloti ishtirokida tasdiqlangan TIA asosida tuzadi. Sanoat obyektini loyihalash uchun taqdim etilgan topshiriq qurilish rayoni, punkti va maydoni, mahsulotning tavsifi, uning nomenklaturasi va ishlab chiqarish quvvati, texnologik jarayonlar va jihozlarga asoslangan ixtisoslashtirish hamda kooperatsiyalash, xom-ashyolar, suv, yoqilg'i, gaz va elektrenergiya bilan ta'minlaydigan manbalar, oqava suvlarni tozalash va oqizib yuborish sharoitlari, tayyor mahsulotlarni iste'mol qiladigan rayonlar, qurilish mudduti va quvvatlarni ishga tushirish ketma – ketligi, kapital mablag'larning taxminiy miqdori, yashash – fuqaro qurilishining hajmi va uni joylashtirish to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Muhandislik-qidiruv ishlari obyektini qurishda va uni ekspluatatsiya qilishda texnik jihatdan to'g'ri hamda iqtisodiy asoslangan loyihaviy yechimlarni qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni olish maqsadida olib boriladi. Injenerlik qidiruv ishlari ikkita: iqtisodiy va texnik tadqiqotlar qismlariga bo'linadi. Injenerlik qidiruv ishlarining iqtisodiy qismi investitsiyalarning TIA ni ishlab chiqish va biznes-reja tuzish vaqtida olib boriladi. Lekin bu izlanishlarning ma'lum qismidan loyihash jarayonida ham foydalaniladi. Iqtisodiy izlanishlar vazifasiga quyidagilar: ishlab turgan korxonalarining mavjudligi, ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar, xom-ashyo manbalari, yoqilg'i-energiya resurslari, turli vazifalarni bajarishga mo'ljallangan injenerlik tarmoqlari, temir va avtomobil yo'llari, suvning ulanish yo'llari, mehnat resurslari va yashash maydoni, xom ashyo bazasini rivojlantirish, yer fondining holati haqidagi malumotlarni to'plash kiradi.

Texnik tadqiqotlar yoki izlanishlar jarayonida bajariladigan ishlar kompleksiga topografik – geodezik ishlar, injener – geologik, gidrogeologik va gidrologik, iqlimiy, tuproq – va geobotanik, sanitar – gigienik tadqiqotlar, qurilishni tashkil etish loyihasini ishlab chiqish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni to‘plash kiradi. Tadqiqotlarning to‘liq va sifatli bajarilganligi loyihada qabul qilingan yechimlarning to‘g‘riligi va maqsadga muvofiq ekanligini aniqlab beradi.

Loyihalash ikkita bosqich – texnik loyiha va ishchi chizmalar yoki bitta bosqich – texnik-ishchi loyiha orqali amalga oshirilishi mumkin.

Ikkita bosqichda murakkab sanoat obyektlari, shuningdek, shaharlarda quriladigan, bosh rejaga ega bo‘lmagan turar joy obyektlari loyihalanadi. Boshqa barcha obyektlar bitta bosqichda loyihalanadi.

Texnik loyiha quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

- 1) umumiy tushuntirish matni;
- 2) bosh reja va transport;
- 3) texnologik yechimlar;
- 4) ishlab chiqarish va korxonani boshqarish hamda ishchi va xizmatchilar uchun sharoitlar yaratish va ular mehnatini muhofaza qilishni tashkil etish;
- 5) arxitekturaviy – qurilish yechimlari;
- 6) injenerlik jihozlari, tarmoqlar va tizimlar;
- 7) qurilishni tashkil etish;
- 8) atrof – muhitni muhofaza qilish;
- 9) fuqarolarni himoyalash bo‘yicha injener – texnik tadbirlar;
- 10) smeta hujjatlari;
- 11) investitsiyalarning samaradorligi.

1. Umumiy tushuntirish matnida obyektning loyihaviy quvvati, mahsulotlar nomentklaturasi, sifati va raqobatbardoshligi, obyekt bo‘yicha resurslarga bo‘lgan talab-ehtiyojlar to‘g‘-

risidagi ma'lumotlar, qurilish maydoni joylashgan rayonning ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik sharoitlari, bosh reja, injenerlik tarmoqlari va kommunikatsiyalari hamda investitsion loyihani amalga oshirishning boshqa xarakteristikalari bo'yicha asosiy ko'rsatkichlar haqidagi ma'lumotlar beriladi.

2. Bosh reja va transport. Bosh reja, ichki maydon va tashqi transport bo'yicha ko'rsatkichlar, hududni ko'kalamzorlash-tirish bo'yicha asosiy rejaviy yechimlar, tadbirlar va boshqa materiallarni o'z ichiga oladi.

3. Texnologik yechimlar – ishlab chiqarish texnologiyasi, mahsulotlarni tayyorlash uchun zarur bo'lgan mehnat sig'imi xarakteristikalari, mahsulotlar sifatini nazorat qilishni tashkil etish bo'yicha takliflar, texnologik jarayonlarning yoqilg'i-energetik va moddiy balanslari, atrof-muhitga zararli moddalarni chiqarishni bartaraf etish bo'yicha texnik yechimlar keltiriladi va h.k.

4. Ishlab chiqarish, korxonani boshqarish hamda ishchi va xizmatchilar uchun barcha zarur bo'lgan sharoitlarni yaratishni tashkil etish va ularning mehnatini muhofaza qilish korxonani boshqarishning tashkiliy-funksional tuzilmasi tahlilini, boshqarishning avtomatik tizimi (BAT), ishchi o'rinlari soni va jihozlar bilan ta'minlanganligi, ishchi-xodimlar mehnat qilishlari uchun sanitariya-gigienik sharoitlarning yaratilganligi, mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik texnikasi bo'yicha chora-tadbirlarni o'z tarkibiga kiritadi.

5. "Arxitekturaviy-qurilish yechimlari" bo'limiga qurilish maydonining muhandis-geologik va gidrogeologik sharoitlari to'g'risidagi ma'lumotlar, arxitekturaviy-qurilish yechimlarining va ishlab chiqarish shovqinlarini va tebranishlarni pasaytirish bo'yicha chora-tadbirlarning asoslanishi kiradi va h.k.

6. Muhandislik tarmoqlari, tizimlari va jihozlari bo'limida suv ta'minoti, kanalizatsiya, isitish tarmog'i va shamollatish bo'yicha yechimlar keltiriladi va h.k.

7. “Qurilishni tashkil etish” bo‘limida qurilish me‘yorlari va qoidalari hamda shahar normalari va qoidalariga muvofiq ravishda “Qurilish ishlab chiqarishini tashkil etish” (QITE) ishlab chiqiladi va unda obyektning tiklash jarayonida resurslardan (shu bilan bir qatorda vaqt resurslaridan ham) foydalanish prinsiplari tavsiflanadi.

QITE tarkibiy qismlari – qurilish bosh rejasini va qurilish kalendar rejasidan iborat bo‘ladi. QITEda qurilishni materiallar, konstruktsiyalar, yarimfabrikatlar, detallar, buyumlar, qurilish mashinalari hamda transport vositalari bilan ta‘minlash manbalariga doir savol va masalalar yechiladi. Bunda butun qurilish bo‘yicha qurilish ishlab chiqarishi hajmlari mavjud bo‘lgan resurslar bilan solishtiriladi. Agar korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari yetarli bo‘lmasa, u holda ularni oshirish bo‘yicha chora – tadbirlar ishlab chiqiladi.

Qurilishni tashkil etish loyihasi obyektlar qurilishi kalendar rejasini va asosiy qurilish – montaj ishlarini ishlab chiqarish metodlarini o‘z ichiga oladi, pudratchi qurilish tashkilotlari tarkibi, ularni boshqarish tizimi, qurilishni amalga oshirish jarayonida ularni rivojlantirish yo‘llarini aniqlab beradi.

8. “Atrof – muhitni muhofaza qilish” bo‘limida obyektning qurilish va keyingi ekspluatatsiya jarayonlarida atrofdagi tabiiy muhitga ko‘rastiriladigan zararli ta‘sirni kamaytirish va bartaraf etish bo‘yicha chora -tadbirlar keltiriladi.

9. Fuqaro mudofaasi bo‘yicha muhandislik-texnik tadbirlar aholi va hududni tabiiy ofatlardan hamda texnogen xarakterli favqulodda vaziyatlardan himoya qilish bo‘yicha tadbirlarini o‘z tarkibiga kiritadi.

10. “Smeta hujjatlari” bo‘limi qurilish tannarxining jamlangan smeta hisoblarini, zarur bo‘lgan hollarda sarf-xarajatlar jamlanmasini, obyekt va lokal smeta hisoblari, alohida turdagi sarf-xarajatlar va shu bilan birgalikda tadqiqot ishlari hamda loyihalash ishlari bahosini ham o‘zida mujassam etadi. Smeta

hujjatlarida qurilishning smeta narxini ikkita narx bo'yicha: bazis va oldindan (yoki bashoratli) baholash tavsiya etiladi. Bazis va bashoratli narxlar asosida buyurtmachilar va pudratchilar qurilish mahsulotlariga qo'yiladigan jamlanma (shartnomali) narxlarni shakllantiradilar.

11. "Investitsiyalar samaradorligi" bo'limida investitsiyalarni asoslash vaqtida o'rnatilgan kapital mablag'lar samaradorligini baholash aniqlanadi. Loyiha (texnik loyiha)da, qoidaga ko'ra, qurilishni bajarishga jalb qilish va uni amalga oshirish bo'yicha savdolashish e'loni uchun tenderli hujjat ishlab chiqiladi.

Texnik loyiha, qoidaga ko'ra, ekspertizadan o'tkaziladi. Aksariyat hollarda buyurtmachi yirik va murakkab obyektlarni ekspertizadan o'tkazish uchun tender e'lon qiladi. Ekspertiza jarayonida ishlab chiqilgan loyihaning loyihalash uchun taqdim etilgan texnik topshiriqqa muvofiq kelishi tekshiriladi, ilg'or taraqqiyot natijalaridan foydalanganlik darajasi va loyihaviy yechimlarning yangligi tahlil qilinadi, kapital mablag'lar iqtisodiy samaradorligining to'g'ri baholanganligi tekshiriladi, qabul qilingan loyihaviy yechimlar mamlakatdagi va xorijdagi eng yaxshi loyihalar bilan solishtiriladi. Inshootning xavfsizligi bilan bog'liq bo'lgan masalalar yechimlariga alohida e'tibor qaratilishi taqozo etiladi. Ekspertiza yakunlangandan keyin ekspertiza xulosasi loyihalovchiga beriladi. Loyihachi ekspertlar tomonidan ko'rsatilgan kamchiliklarni o'rganib chiqqandan keyin buyurtmachi bilan birgalikda loyihani to'ldirish va unga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida qaror qabul qiladi. Undan so'ng loyiha tasdiqlanadi va buyurtmachi obyekt qurilishi uchun tender e'lon qilish haqida qaror qabul qiladi, shu asosda pudratchi qurilish tashkiloti aniqlanadi.

Xalqaro amaliyot va amaldagi tavsiyalarga muvofiq obyekt qurilishiga tegishli bo'lgan ishchi hujjatlar buyurtmachi tomonidan ishlab chiqiladi yoki uning (buyurtmachining) qarori bilan

ishchi hujjatlarning kontrakt asosida tuzilishi ixtisoslashgan loyiha – ilmiy tekshirish tashkilotlariga topshiriladi. Ishchi chizmalarni tuzishda texnik loyihadagi texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlarni pasaytiradigan, ishchi-xizmatchilarning mehnat qilish sharoitlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan yechimlar yoki inshootning xavfsizlik darajasini pasaytiradigan yechimlarni qabul qilish taqiqlanadi. Ishchi chizmalar kelishuv, ekspertiza va tasdiqlashga topshirilmaydi. Ishchi chizmalar qurilayotgan korxonada bosh injeneri yoki amaldagi korxonada kapital qurilishi boshqarmasining bosh injeneri imzosi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlarni bajarishga tadbiriq etiladi.

Ishchi loyihalarni tuzish bosqichida qurilish tashkiloti odatda o‘zining xususiy kuchlari orqali ishlarni ishlab chiqarish loyihasi (IIL) ishlab chiqadi, unda ishlarni ishlab chiqarish metodlari va obyektning qurilish uchun zarur bo‘lgan resurslar aniqlanadi.

Ishlarni ishlab chiqarish muddatlari moddiy-texnika resurslarining hajmi va ularning o‘z vaqtida yetkazilib berilishiga bog‘liq bo‘ladi. Bu savollar ishlarni ishlab chiqarish va resurslarning obyektga yetkazilish grafigini tuzish vaqtida yechiladi. Qurilish maydonini zarur bo‘lgan material resurslari bilan minimal ravishda ta’minlashdan kelib chiqqan holda qurilish materiallarini obyektga yetkazish grafigi tuziladi.

Obyektning bosh qurilish rejasi ham ishlarni ishlab chiqarish va qurilayotgan obyektning resurslar bilan ta’minlash singari uning muhim tarkibiy qismlaridan biri deb hisoblanadi, unda qurilayotgan bino va inshoot oldindan mavjud bo‘lgan doimiy va inventar binolarning joylashish o‘rni ko‘rsatiladi. Qurilishning bosh rejasi qurilish maydoni hududidan oqilona foydalanishni hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Ishlab chiqarish–maishiy xonalarining soni va ularni joylashtirish tartibi sanitariya me’yorlarini qoniqtirishi zarur va ishchilarning qurilish maydoni hududi bo‘yicha ortiqcha yurishlariga yo‘l qo‘ymasligi lozim. Muhandislik kommunikatsiyalari trassalari va yo‘llar minimal uzunlikka ega bo‘lishi kerak.

Qurilish mashinalarini shunday joylashtirish taqozo etiladiki (texnika xavfsizligi talablariga rioya qilgan holda), bunda ishlab chiqarishni oqilona ishlangan texnologiya bilan ta'minlash talab etiladi. Loyihalash bir bosqichda olib borilayotganda texnik-ishchi loyiha formatida tasdiqlanadigan qism va ishchi chizmalar ajratilib ko'rsatiladi. Tasdiqlanadigan qismning kelishuvi va tasdiqdan o'tkazilish tartibi texnik loyihani kelishish hamda tasdiqlash protseduralariga o'xshash bo'ladi. Ishchi hujjatlar lokal smetalar, qurilish materiallariga bo'lgan ehtiyoj bayonnomalari, jihozlar xususiyatlari va ishlarni ishlab chiqarishga qo'yiladigan talablarni o'z ichiga oladi.

6.3. Loyiha yechimlari iqtisodiy samaradorligini baholash

Loyihalash va muhandis-texnik jihatdan qurish jarayonida, tashkiliy-texnologik yoki xo'jalik ishlarini bajarishda qabul qilinadigan yechimlar ko'p variantlilik shart-sharoitlari asosida qabul qilinadi. Masalan, aynan bitta bino yoki inshootni qurishda turli konstruktiv-komponovkali yoki hajmiy-rejaviy yechimlar, boshqa materiallar, mexanizatsiyaning har xil vositalarini qo'llash orqali turli usullardan foydalanish mumkin. Shunga bog'liq ravishda quyidagi vazifa yuzaga chiqadi: ko'p variantlar ichidan eng maqbuli(optimal)ni tanlash lozim bo'ladi.

Maqbul variant odatda ko'rilayotgan variantlarning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini taqqoslash, yangi loyiha ko'rsatkichlarini etalon yoki qurilgan inshoot ko'rsatkilariga solishtirish yo'li orqali tanlanadi. Shunday yechim yoki variant qabul qilinadiki, bunda bir xil ishonchlilik va bir xil xavfsizlikni ta'minlaydigan variantalar ichidan ularni amalga oshirishda eng kam sarf-xarajatlar talab qiladigani tanlab olinadi.

Har xil yechimlarga ega bo'lgan variantlarni taqqoslashda iqtisodiy samaradorlik mezoni sifatida shunday ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladiki, ular bir tomondan ekspluatatsiya va

qurilish jarayonidagi ko'rsatkichlar, ikkinchi tomondan esa – asosiy va qo'shimcha ko'rsatkichlarni hisobga oladigan tizimlarga bo'linadi.

Kapital mablag'lar hajmi (yoki solishtirma kapital mablag'lar); korxonada tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxi, qurilish-montaj ishlari tannarxi (yoki mahsulot birligiga sarflanadigan xarajat) asosiy ko'rsatkichlar sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, oxirgisiga, ya'ni qurilish-montaj ishlari-ga qurilish muddati ham tegishlidir.

Qo'shimcha yoki xususiy ko'rsatkichlarga quyidagilar: solishtirma mehnat sig'imi, kapital mablag'lar umumiy hajmida qurilish-montaj ishlarining solishtirma salmog'i, hamjihatlanganlikni belgilovchi koeffitsient, qurilish montaj ishlarining 1 mln. so'mlik smeta mablag'iga sarflanadigan asosiy qurilish materiallari miqdori (sement, metall va h.k.); qurilish koeffitsienti; injenerlik kommunikatsiyalari va yo'llar uzunliklari, vertikal rejalash bo'yicha yer ishlari, injenerlik kommunikatsiyalarini o'rnatish va yo'l qurilishi ishlari hajmi, uchastkani o'zlashtirish (keraksiz har xil qurilishlarni bo'zish, qurib qolgan va noqulay joylashgan daraxtlarni kesish, drenajlar kovlash va shu kabi ishlar)ga sarflanadigan xarajatlari, tiklanayotgan binoning massasi, bino maydoni va hajmidan oqilonona foydalanilganlik darajasi, qurilayotgan korxonada mahsulotlar tayyorlashdagi mehnat sig'imi, zavod ichida harakatlanadigan transport vositalariga sarflanadigan xarajatlari, injenerlik kommunikatsiyalari va transport inshootlarining ekspluatatsiyasi bo'yicha sarflanadigan xarajatlari, xom ashyo, yoqilg'i va energiyalarning solishtirma sarfi, tiklanayotgan bino va inshootning xizmat qilish muddati hamda qator qurilish va ekspluatatsion ko'rsatkichlar kiradi.

Solishtirma mehnat sig'imi, ya'ni qurilish – montaj ishlarining 1 ming so'mlik smeta sarfi (k_T) yoki obyektning birlik hajmiga sarflanadigan mablag' (K^1_T).

Solishtirma mehnat sig'imi k_T va k^1_T quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi

$$K_T = \frac{\bar{T}_c}{C_{comp}}; K^1_T = \frac{\bar{T}_c}{V}, \quad (6.1) \text{ va } (6.2)$$

bu yerda: S_{qmi} – obyektning qurishda bajariladigan qurilish – montaj ishlarining smetaviy narxi, ming so'mda; V – qurilayotgan obyekt hajmi, m^3 ; T_o – obyektning qurishda sarflanadigan mehnat hajmi, kishi – kun.

Ishlarni bajarishdagi mehnat sig'imining solishtirma ko'rsatkichi qurilish-montaj ishlarini ishlab chiqarishda sarflanadigan mehnat hajmini o'zida aks ettiradi va qurilayotgan obyekt uchun qabul qilingan konstruktiv yechimlarining texnologikligini hamda qurilish-montaj ishlarining mexanizatsiyalashganlik darajasini tavsiflaydi.

Kapital mablag'lar umumiy hajmidagi qurilish-montaj ishlarining solishtirma salmog'i S_{qmi} quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi.

$$K_{comp} = \frac{C_{comp}}{K} \times 100\%. \quad (6.3)$$

Bu ko'rsatkich qurilishning industrializatsiyalashganlik darajasini tavsiflaydi.

Qurilish koeffitsienti K_q qurilish yer uchastkasidan foydalanish darajasini belgilaydi:

$$K_3 = \frac{F_3}{F_c}, \quad (6.4)$$

Bu yerda G'_q va G'_{um} mos ravishda uchastkaning qurilayotgan va umumiy hududlari.

Bino maydoni (k_m) va hajmidan (k_h) oqilona foydalanish darajasi k_o va k_h

$$K_m = \frac{G_p}{G}; K_o = \frac{V}{V_p} \quad (6.5) \text{ va } (6.6)$$

bu yerda: G – binoning umumiy maydoni, m^2 ; G_p – foydali (yashash yoki ishlab chiqarish maydoni), m^2 ; V – binoning hajmi, m^3 .

k_m va k_h koefitsientlar mos ravishda binoning umumiy maydoni yoki hajmining qanday qismidan bevosita mo'jallangan vazifa uchun foydalanishni, xonalar (qavatlar) balandligi qanday darajada to'g'ri tanlanganligi va yordamchi -xo'jalik xonalari to'g'ri loyihalanganligini ko'rsatadi.

Ko'rsatkichlar tizimining mavjudligi murakkab texnik va xo'jalik yechimlarini har tomonlama yetarli darajadagi aniqlik bilan baholash imkonini beradi. Biroq shu bilan bir qatorda bu ko'rsatkichlar ziddiyatli jihatlarga ham egadir. Agar bir variantning barcha ko'rsatkichlari boshqa variantnikidan yaxshi bo'lsa, u holda masala juda oddiy bo'ladi. Lekin afsuski, amaliyotda bunday holat, ya'ni oddiylik kamdan – kam bo'ladi. Shunday holatlar bo'ladiki, masalan, qurilishning muddatini qisqartirishga ancha qimmat industrial konstruksiyalarni qo'llash orqali erishiladi, ekspluatatsion sarf – xarajatlarni qisqartirishga esa ancha qimmat bo'lgan materiallarni qo'llash, issiqlikning izolyatsiyasiga sarflanadigan mablag'larni oshirish yo'li bilan erishiladi, qurilishga sarflanadigan mehnat sig'imini qisqartirish uchun esa mehnat unumdorligi ancha yuqori bo'lgan va ancha qimmat turadigan mexanizmlarni qo'llashga to'g'ri keladi.

Bir xil bo'lgan vaziyatlarda u yoki bu yechimlarni baholash uchun joriy xarajatlarning farqini hisobga olgan holda qo'shimcha kapital mablag'larning miqdorini solishtirish yoki taqqoslash yetarli bo'ladi. Masalan, variantlarning bittasi bo'yicha

kapital mablag‘larning miqdori boshqasinika nisbatan ko‘p $K_1 > K_2$, lekin boshqa variant bo‘yicha joriy xarajatlarning miqdori (qurilish mahsuloti tannarxi) ikkinchi variantnikiga nisbatan past: $S_1 < S_2$, bu esa qurilish vaqtida qilingan ortiqcha sarf-xarajatlarni bildiradi, bunday ortiqcha sarf-xarajatlar ekspluatatsiya jarayonida mahsulot tannarxini pasaytirish orqali erishiladigan iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan tartibli ravishda bartaraf etila boriladi, ya‘ni muntazam ravishda kompensatsiyalanadi. Ikkinchi variant: qurilish kam kapital mablag‘lar evaziga amalga oshiriladi: $K_1 < K_2$, lekin bunda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning yillik tannarxi yuqori bo‘ladi: $S_1 > S_2$.

Eng samardor variantni aniqlashda olib boriladigan hisoblashlar quyidagi ketma – ketlikda bajariladi: dastlab ko‘rib chiqilayotgan K_1 va K_2 variantlar bo‘yicha kapital mablag‘larlarning farqi aniqlanadi, bu farq birinchi variant ko‘rsatkichlarini ikkinchi variant ko‘rsatkichlari bilan solishtirilganda olingan birinchi variant bo‘yicha qo‘shimcha kapital mablag‘larni bildiradi, so‘ngra mahsulot tannarxini pasaytirish miqdori yoki S_1 va S_2 ekspluatatsion xarajatlar aniqlanadi.

Kapital mablag‘lar o‘shining tannarx pasayishiga ko‘rsatadigan ta‘siri bu pasayishning uni yuzaga keltiruvchi kapital mablag‘larga bo‘lgan nisbati bilan aniqlanadi. Bu nisbatni solishtirma iqtisodiy samaradorlik koeffitsienti deb atashadi (E):

$$E = \frac{C_2 - C_1}{K_1 - K_2}. \quad (6.7)$$

Bu koeffitsient qo‘shimcha kapital mablag‘lar har bir so‘miga to‘g‘ri keladigan mahsulot tannarxini pasaytirish evaziga erishiladigan iqtisodiy samaradorlikni anglatadi. Samaradorlik koeffitsienti qiymatining yo‘l qo‘yiladigan minimal chegaraviy oralig‘i sifatida qabul qilinadigan qiymatidan past bo‘lagn yechim samarasiz deb baholanadi, $Ye_m = 0,12$ qiymat samaradorlik koeffitsientining minimal chegaraviy oraliq qiyma-

ti sifatida qabul qilinadi, Chetki Shimol rayonlari yoki ularga tenglashtirilgan rayonlarda loyihanayotgan yoki qurilayotgan obyektlar uchun $Ye_m^{sh} = 0,08$. Bunday shart – sharoitlarda (6.7) formula quyidagi ko‘rinishni oladi.

$$\frac{C_2 - C_1}{K_1 - K_2} > E_m. \quad (6.8)$$

Misol. Yig‘ma temirbeton zavodini rekonstruktsiya qilishning maqsadga muvofiq ekanligini aniqlash. Zavodning quvvati $P = 10$ mln. m^3 /yil temirbeton elementlari ishlab chiqaradi; mahsulotning tannarxi $S_1 = 350$ so‘m/ m^3 , rekonstruktsiyadan keyin mahsulot tannarxi $S_2 = 310$ so‘m/ m^3 ni tashkil etadi, $K_1 = 0$.

Samaradorlikni hisoblash: zavod $K_{solishtirma}$ quvvat birligiga to‘g‘ri keladigan qo‘shimcha kapital mablag‘ni aniqlaymiz.]

$$K_{y2} = \frac{K_2 - K_1}{P} = \frac{1000 \times 10^4}{4 \times 10^4} = 250 \text{ c}y\text{M}/m^3.$$

Samaradorlikning hisoblangan koeffitsienti quyidagini tashkil etadi

$$E_p = \frac{C_1 - C_2}{K_{y2}} = \frac{350 - 310}{250} = 0,16 > 0,12.$$

Bundan zavodni rekonstruktsiya qilish maqsadga muvofiq ekanligi kelib chiqadi. Zavodni rekonstruktsiya qilishning maqsadga muvofiq ekanligini belgilaydigan temirbeton konstruksiyalarning chegaraviy maksimal qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$$E_p = \frac{350 - C_1}{250} = 0,12,$$

bunda

$$S_1 = 350 - (250 \times 0,12) = 320 \text{ so'm / m}^3$$

Bir nechta variantlarni taqqoslashda hisoblashlar yaqinlashish metodi orqali variantlar juftligi bo'yicha har bir juft uchun eng yaxshi variantni aniqlash yo'li bilan olib boriladi.

6.4. Loyiha yechimlari iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari

Loyihalananayotgan obyektning iqtisodiy samaradorligi ko'p jihatdan ekspluatatsiya shart-sharoiti, chiqarilayotgan mahsulot tannarxi hamda loyiha yechimlari qanchalik to'g'ri qabul qilinganligiga bog'liq bo'ladi. Loyiha yechimlari iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat bo'ladi: hajmiy-rejaviy yechimlar, konstruktiv yechimlarni takomillashtirish, ilg'or texnologiya asosida olingan materiallar va konstruktsiyalarni qo'llash va boshqalar.

Hajmiy-rejaviy yechimlarni takomillashtirish. Hudud-da qurilish obyektlari zichligi (tig'isligi)ning oshishi loyihaviy yechim iqtisodiy samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatadi. Qurilishning past koeffitsientida muhandislik kommunikatsiyalarni tortib kelish masofasi, yo'llarning uzunligi o'sib boradi, ko'kalamzorlashtirishga, zavod ichidagi transport va injenerlik kommunikatsiyalari tarmoqlarini ekspluatatsiya qilishga sarflanadigan mablag'lar oshadi.

Obyektlarni hudud bo'yicha ratsional (kompaktli) joylashtirishga binolar orasidagi masofalarni qisqartirish orqali erishiladi. Sanoat korxonalarini binolarining hududga o'zaro birgalikda joylashtirilishi zavod ichida qo'llanadigan transport turiga bog'liq bo'ladi, ayniqsa temir yo'l transportidan foydalanilganda binolar orasidagi masofa katta bo'ladi. Bundan temir yo'l transpor-

tidan faqat yoqilg'i, xom ashyo, qurilish materiallarini tashish va tayyor mahsulotni olib ketish uchun foydalanish zaruriyati kelib chiqadi.

Binolarni yiriklashtirish va bloklashtirish solishtirma kapital mablag'larni keskin (sezilarli darajada) qisqartirish va hududda qurilish obyektlari zichligini (tig'iz joylashuvini) oshirish imkonini beradi. Binolarni yiriklashtirish jarayoni qurilishning hamma turlari uchun xarakterlidir. Yirik shaharlarda quriladigan turar joy binolari ko'p qavatli bo'lib, katta uzunlikka (200–500 kvartiraga) ega bo'ladi. Qishloq xo'jaligida 100–180 ming chorva mollariga mo'ljallangan majmualar, yirik parrandachilik fabrikalari va sut beruvchi qoramol fermalari quriladi.

Sanoatda binolarni sexlar va yordamchi-xo'jalik xizmat bloklariga bloklashtirish olib boriladi. Alohida sexlar o'nlab gektar maydonni egallashi mumkin. Yiriklashtirish jarayonini kichik tumanlar va qishloq aholi punktlari uchun ham qo'llash tavsiya etiladi.

Yarim o'tuvchan va o'tuvchan kanallar ichiga kommunikatsiyalarni birgalikda (qo'shma tarzda) yotqizish orqali muhandislik-kommunikatsiyalari tarmoqlari uzunligini qisqartirishga hamda ekspluatatsiya jarayonida sarflanadigan mablag'larni kamaytirishga erishish mumkin.

Loyihalashtirishning ilg'or yo'nalishi – bu texnologik jarayon nuqtai-nazaridan o'zaro bog'langan (hamda bog'lanmagan) bir nechta korxonalarni bir guruhga birlashtirishdir. Bunda sanoat tuguni(uzel) haqida so'z yuritilyapti. Sanoat tuguniga tegishli bo'lgan korxonalar turli vazirliklarga bo'ysunishi mumkin. Korxonalarni ta'mirlash, asbob-uskuna va quyish sexlari, suv-kanalizatsiya, transport va energetika korxonalari, tibbiyot va maktabgacha tarbiya maussasalari hamda boshqalarni o'z ichiga olgan yagona xizmat ko'rsatish bazasida binolar bevosita bir-biriga yaqin joylashtiriladi. Sanoat tugunlarini qurish

alohida korxonalarni qurishga qaraganda qurilish maydonini ancha qisqartirish imkonini beradi va ekspluatatsiya xarajatlarini 20 foizga kamaytiradi.

Sanoat qurilishida binolar hajmini qisqartirish maqsadida ko'priqli kranlar o'rniga yer usti transporti qo'llaniladi, texnologik jihozlar ochiq holatda joylashtiriladi, madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish joylarining antresol va fermalar (qurilish konstruksiyasi) orasidagi fazoviy kengliklarga joylashtirilishi loyihalash jarayonida ko'zda tutilishi taqozo etiladi.

Umuman olganda ko'plab ishlab chiqarish korxonalari ishlab chiqarish sexlarida texnologik jihozlarni binolar tashqarisiga emas, balki ichkariga ochiq holatda joylashtirish uchun imkoniyatlar mavjud bo'ladi yoki ularni joydagi usti yopiq joylarga joylashtirish talab etiladi.

Texnologik o'rnatmalarni kimyo va metallurgiya, qurilish materiallari ishlab chiqarish sanoati hamda shu kabilarda yopiq va yarim yopiq holatda joylashtirish mumkin. Hozirgi vaqtda tashqarida joylashgan maydonlarga joylashtirish uchun zarur bo'lgan issiqlik izolyatsiyasiga ega bo'lgan yangi germetik jihozlarning namunalari ishlab chiqarilmoqda. Texnologik jihozlarni ochiq maydonlarga joylashtirishda qurilishga sarflanadigan mablag'lar 4 – 6 % ga qisqaradi.

Konstruksiyalarni yiriklashtirish va fazoviy konstruksiyalarga o'tish orqali konstruktiv yechimlarni takomillashtirishga erishish mumkin. Temirbeton zavodlarida qoliplash metodini qo'llash orqali maqbul hajmdagi konstruksiyalar tayyorlanadi. Zavodda tayyorlangan yassi elementlardan yig'ma-quyma konstruksiyalar yaratiladi. Bunday konstruksiyalarga hajmli sanitar-texnik kabinalar, lift shaxtalari, tonnelling shaxtalari, kvartira bloklari, sanoat binolari yopilmasi metall bloklarini misol tariqasida keltirish mumkin. Qurilishda katta o'lchamli oraliq va tom yopish plitalari hamda devor panellarini qo'llash keng tarqalmoqda.

Loyihachilar bir nechta operatsiyalarni avtomatlashtirish bilan mexanizatsiyalashgan usulda yangi konstruktsiyalarni tayyorlash ustida ish olib borishmoqda. Temirbeton konstruktsiyalarda montaj uchun mo'ljallangan ilgaklarni boshqa moslamalar bilan almashtirish oldinga maqsad qilib qo'yilgan.

Loyiha yechimlari samaradorligini oshirish yo'nalishlaridan biri bu to'liq yig'ish asosida qurilishni rivojlantirishdan iboratdir.

Loyihalarning iqtisodiy jihatdan samara keltirishini va sifatini yaxshilashga namunaviy (tipovoy) loyihalarni keng qo'llash, unifikatsiyalangan konstruktsiyalar va gabaritli sxemalardan foydalanish evaziga erishish mumkin. Qurilish-montaj ishlarining 80 % dan ortiqrog'i obyektlarda namunaviy (tipovoy) loyihalar bo'yicha bajariladi. Ayniqsa namunaviy (tipovoy) loyihalar turar joy binolarini tiklashda va qishloq qurilishida keng qo'llaniladi (95 % dan ortiqrog'i). Namunaviy loyihalar qo'llanishi loyihada ko'rsatilgan materiallar hajmini kamaytiradi, bu esa o'z navbatida loyihalarni ishlab chiqish muddatini qisqartirish uchun shart-sharoit yaratadi, loyihalash va ilmiy-tadqiqot ishlariga sarflanadigan mablag'larni 30–40 % ga pasaytiradi.

Ilg'or texnologiya asosida ishlab chiqarilayotgan materiallar va konstruktsiyalar. Agar qurilish maydoniga korxonalar (zavodlar)da masimal darajada puxtalik bilan tayyorlanib keltirilgan yig'ma konstruktsiyalar va detallardan obyektlar tiklansa iqtisodiy samaradorlik ahamiyatli tarzda oshadi. Detallarning qoniqarsiz sifatda tayyorlanishi esa qurilish-montaj ishlarini bajarishda qo'shimcha mehnat sarfini yuzaga keltiradi va bu esa ishlarning tannarxini oshirishga olib keladi.

Pol va tom bo'yicha ishlar bajarish jarayonida mehnat sig'imini qisqartirish va ularning sifatini oshirish uchun keyingi yillarda tom va oraliq tom yopmalarining kompleksli plitalari ishlab chiqarilmoqda. Konstruktsiya va detallarning zavodda

tayyorlanish darajasini oshirish qurilishda amalga oshiriladigan qurilish-montaj ishlarini 4–6 % ga qisqartirish imkonini beradi. Yigʻma beton va temirbeton konstruktsiyalarni qoʻllash bilan ishlab chiqarish va metall hamda yogʻochdan tayyorlangan konstruktsiyalar hajmi ortadi.

Metall konstruktsiyalar qoʻllanilishi sanoatning shunday tarmoqlarida keng tarqalganki, bu tarmoqlarda texnologik jarayonning oʻziga xos jihatlari bogʻliq ravishda temirbeton konstruktsiyalarni qullashga yoʻl quyilmaslik talab etiladi, bunday tarmoqlarga katta dinamik yuklanganlikka ega boʻlgan metallurgiya korxonalarini misol tariqasida keltirish mumkin. Shuningdek, metall konstruktsiyalardan katta oraliqli binolarni qurishda ham keng koʻlamda foydalaniladi, bunday binolarda temirbeton konstruktsiyalarni qoʻllash iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq emas (aviatsiya sanoatidagi yigʻish sexlari, oraliqli koʻpriklarni qurishda va h.k.). Metall konstruktsiyalarning iqtisodiy samaradorligini oshirishga ularni ishlab chiqarish jarayonida yuqori mustahkamlikka ega boʻlgan poʻlatlardan, egilgan profillardan, keng taxtali prokatdan, elektrpayvandlanadigan quvurlardan foydalanish bilan erishiladi.

Samarador yengil metall konstruktsiyalarni keng tadbiq etish qurilish obyektlarini qurish uchun moddiy taʼminot tuzilmasini takomillashtirishga katta taʼsir koʻrsatdi. Bino massasining kamayishiga asosan temirbeton plitalar oʻrniga antikorroziya qoplamasiga ega boʻlgan poʻlatdan tayyorlangan profilli yopilmalarni qoʻllash orqali erishiladi. Alyuminli qotishmalardan tayyorlangan konstruktsiyalarni derazalar tabaqalari, vitrajlar, devorbop osma panellar, agressiv muhitli binolarning yuk koʻtaruvchi konstruktsiyalari, qurilish uchun suyuqliklarni saqlashga moʻljallangan sigʻimli idishlar yasash va shu kabilar uchun qoʻllash ancha maqsadga muvofiqdir. Transport magistrallaridan olisda joylashgan qurilish obyektlarini tiklashda ularning qoʻllanilishi ayniqsa katta samara beradi.

Qurilishda alyuminli qotishmalardan tayyorlangan konstruktsiyalar qo'llanishi fuqaro va sanoat qurilishi obyektlari sifatini yaxshilashda keng istiqbolga egadir va fasadlar umrboqiyliigi hamda ularning estetik sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Asbosement buyumlar ikkinchi jahon urushidan oldingi besh yillikdan buyon qo'llanilib kelinmoqda. Asbosement detallar yengil, suv o'tkazmaydigan, olovbardosh va uzoq muddatga chidaydigan bo'lib, ulardan buyumlar tayyorlash uchun katta mehnat sarfi va ko'p mablag' talab qilinmaydi. Asbosementdan tayyorlangan tashqi devor panellari temirbetondan tayyorlangan xuddi shunday konstruktsiyalardan 5 marta yengildir. Asbosement sanoatining asosiy vazifasi – yirik o'lchamli (uzunligi 3 metr va undan yuqori bo'lgan) zichlangan yassi va to'lqin-simon tom yopmalari (shifer) ishlab chiqarish hajmini ancha oshirish, asbosement panellar va plitalar hamda rangli asbosement tom yopmalari ishlab chiqarishni tashkil etishdan iboratdir. Asbosement konstruktsiyalar qishloq qurilishida ham keng qo'llanilmoqda.

Yog'och konstruktsiyalar mamlakatning o'rmonli hududlarida, yuklarni tashishda uzoq qishloqlarda qurilish obyektlarini tiklashda, kimyoviy agressiv muhitga ega bo'lgan sanoat binolarini barpo etishda, tomosha va ko'rgazma zallar, sport inshootlari, yopiq bozorlar va pavilonlarni qurishda keng ko'lamda qo'llanadi.

Parдозlash materiallari. Keyingi yillarda pardozlash ishlari sanoatlashtirish sohasida shahdam qadamlar qo'yildi va sintetik materiallar asosidagi o'ramli hamda plitali materiallar keng qo'llanilmoqda.

Plitalar va o'ramli materiallarning qurilishga tadbiq etilishi pardozlash ishlari sifatini yaxshiladi va pardozlash ishlari xarakterini tubdan o'zgartirdi. Pollarni qoplash, devorlarni pardozlash, pardevorlar uchun bu materiallardan foydalanish binolarni montaj qilish usullari va montajdan keyingi hamda pardozlash ishlari orasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etdi.

O'sib borayotgan hajmga ega bo'lgan yig'ma konstruksiyalarni chiqarish ko'plab qurilayotgan obyektlarda yig'ma qurilishga o'tish, mashinalar yordamida bino va inshootlarni tayyor konstruksiyalardan tiklash imkonini berdi. Qurilish maydonlari asta-sekinlik bilan konveyerli qurilish maydoniga aylanmoqda, ularda zavodlarda yuqori darajada tayyorlangan yirik o'lchamli tugunlar va detallarning montaj qilinishi orqali binolar va inshootlar tiklanadi. Texnologiya bo'yicha qurilish yanada katta mavqedagi yirik sanoat korxonalarini bilan uzviy bog'lanishga ega bo'lmoqda.

Nazorat uchun savollar

1. Qurilishda loyihalashtirish maqsadi va vazifalari nimalardan iborat.
2. Investitsiyalarni texnik-iqtisodiy jihatdan asoslash deganda nimani tushunasiz.
3. Loyihalash bosqichlari va loyihalashtirish hujjatlarini mazmunini tushuntirib bering.
4. Loyiha yechimlari iqtisodiy samaradorligini baholash uslublarini ayting.
5. Loyiha yechimlari iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat.
6. Loyihalayotgan obyektning iqtisodiy samaradorligiga nimalar ta'sir qiladi ?
7. Loyihalashtirishning ilg'or yo'nalishlarini ayting va ularga misollar keltiring.
8. Qurilish-montaj ishlarining mexanizatsiyalashganlik darajasi qanday aniqlanadi ?
9. Texnik loyiha qanday bo'limlardan tashkil topadi?
10. Solishtirma mehnat sig'imini aniqlash formulasini ayting.

VII BOB. QURILISH KORXONASI BOZOR IQTISODIYOTI SUBYEKTI SIFATIDA

7.1. Tadbirkorlik va korxonona

Mamlakatda bozor munosabatlari rivojlanayotgan bir sharoitda jamiyat oldida turgan masalalar ichida tadbirkorlik iqtisodiy faoliyatning faol shakli sifatida muhim o‘rin egallaydi.

Tadbirkorlik deganda shaxslar va korxonalarining o‘zaro manfaatdorligiga yo‘naltirilgan xarakatlari va mulkiy mas’ulligi asosida amalga oshiriladigan jismoniy va yuridik shaxslarning tashabbuskor mustaqil xo‘jalik faoliyati tushuniladi.

Tadbirkorlik muvofiqlashtirish, bozor va raqobat orqali rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish mexanizmlarini yarata-di, xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida aloqalar o‘rnatadi. Tadbirkorlik faoliyati ijtimoiy omillar (o‘z ahvolini yaxshilash bo‘yicha izlanishlar olib borish) bilan ham ta’minlanadi.

Tadbirkorlik faoliyati deganda ketma-ket yoki parallel ravishda amalga oshiriladigan kelishuvlar jamlanmasi tushuniladi, bu kelishuvlardan har biri puxta aniqlangan vaqt oralig‘lari bilan chegaralanadi.

O‘zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-mayda qabul qilingan “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida” gi O‘RQ-328-son qonunining 3-moddasida: “Tadbirkorlik faoliyati (tadbirkorlik) tadbirkorlik faoliyati subyektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, o‘zi tavakkal qilib va o‘z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olishga qaratilgan tashabbuskorlik faoliyatidir.” deb ta’kidlangan.¹⁴

Tadbirkorlik faoliyati subyektlari (tadbirkorlik subyektlari) belgilangan artibda davlat ro‘yxatidan o‘tgan hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslardir.

---

¹⁴ O‘zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-maydagi “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida” gi O‘RQ-328-son qonuni. <http://lex.uz/acts/2006789>

Fuqarolar yuridik shaxslar tashkil etmasdan, davlat ro'yxatidan o'tkazilgan vaqtdan boshlab yakka tadbirkor sifatida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin. Birlashgan hamkorlar tadbirkorlik subyektlari sifatida turli xo'jalik birlashmalari shaklida o'zlarining xususiy va qonuniy asosda to'plagan mulkidan foydalangan holatda maydonga chiqishlari mumkin.

Tadbirkorning rasmiy maqomi jismoniy shaxsni yollangan mehnatsiz yakka tadbirkorlik ishtirokchisi sifatida yoki qonun orqali aniqlanadigan ramkada jalb qilingan yollanma mehnat bilan korxonalar sifatida yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan keyin kuchga kiradi.

Tadbirkorlik faoliyati subyekti quyidagi huquqlarga ega:

– muassasa, korxonalar tuzish va qayta tashkil etish, shuningdek, korxonalar mulk egasi bilan shartnoma tuzish, bank muassasalarida hisob raqamlari ochish, hamma turdagi hisob, kredit va kassali operatsiyalarni amalga oshirish yo'li bilan tadbirkorlik faoliyatini boshlash va yurgizish;

– moliyaviy mablag'lar, intellektual mulk obyektlari, fuqarolar va yuridik shaxslar mulklari hamda alohida mulkiy huquqlarni shartnomali asosda jalb qilish va ulardan foydalanish;

– ishlab chiqarish dasturini shakllantirish, yetkazib beruvchilar va o'z mahsuloti iste'molchilarini tanlash, mahsulotga narx qo'yishni mustaqil ravishda shakllantirish va amalga oshirish;

– tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish, valyuta operatsiyalarini olib borish;

– korxonani boshqarish bo'yicha ma'muriy-tartiblash faoliyatini amalga oshirish;

– korxonalar nomidan yoki amaldagi qonunlar va korxonalar ustaviga muvofiq ishchilarni yollash (ishga qabul qilish) va ishdan ozod etish;

– qonunchilik, korxonalar shartnomasi va ustaviga muvofiq soliqlarni to'lagandan keyin va boshqa majburiy to'lovlarni

amalga oshirgandan so'ng korxonada tadbirkorlik faoliyati orqali erishilgan foyda o'stida erkin ish yuritish;

– davlat ijtimoiy ta'minot tizimlari, tibbiy va ijtimoiy sug'urta xizmatlaridan foydalanish;

– tadbirkorlar ittifoqlari, assotsiatsiyalari va boshqa birlashmalarini tashkil etish;

– qonunda belgilangan tartibda fuqarolar, yuridik shaxslar, boshqaruv organlari harakatlarini iqtisodiy sudda qayta ko'rish.

Shu bilan birgalikda qonun bir vaqtning o'zida tadbirkorning burchlarini ham aniqlab beradi.

Tadbirkorning burchlari:

– O'zbekiston Respublikasi qonunlari va tadbirkor tomonidan tuzilgan shartnomalar, jumladan korxonada mulk egasi bilan tuzilgan shartnomalardan kelib chiqadigan burchlarni bajarish;

– qonunchilikka muvofiq mustaqil ravishda yoki korxonada nomidan fuqarolarni yollash bo'yicha ishchilar yoki tashkilotlar bilan mehnat shartnomalari tuzish;

– tuzilgan shartnomaga muvofiq korxonaning moliyaviy holati (ahvoli) ga bog'liq bo'lmagan holda hamma ishchi-xodimlar bilan hisob-kitob qilish;

– qonunchilik va jamoa shartnomasiga muvofiq yollanma asosida ishlayotgan fuqarolar uchun ijtimoiy, tibbiy va boshqa turdagi majburiy sug'urtalarni amalga oshirish;

– nogironlar va ishlash qobiliyati (ishlash imkoniyati) chegaralangan shaxslarni ijtimoiy himoyalash bo'yicha markaziy va mahalliy hokimiyat organlari qarorlarini bajarish;

– korxonada daromadlari haqidagi deklaratsiyani o'z vaqtida taqdim etish va qonunda belgilan solliqlarni ko'rsatilgan tartib va o'lchamda o'z vaqtida to'lab borish;

– kreditorlar oldida majburiyat va burchlarni ijro etishning imkoni bo'lmagan vaziyatda korxonaning bankrotligi haqida ariza (xabar) berish.

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishning asosiy shakli – bu korxonadir.

Korxonona – bu bozor iqtisodiyotida amal qiluvchi, ehtiyojbop (talab qilinayotgan) mahsulotni ishlab chiqarish, ijtimoiy ehtiyojlarni qoniqtirish maqsadida ishlarni bajarish va xizmatlar ko‘rsatish va foyda olish uchun moddiy va axborot resurslardan foydalanishga asoslangan xo‘jalik yurituvchi subyektdir. Korxonona o‘z faoliyatini amalga oshirish uchun mulchilik yoki to‘liq xo‘jalik yuritish huquqi asosida unga tegishli bo‘lgan mulchilikni shakllantiradi.

Quyida ko‘rsatilganlar korxonona mulki manbalari deb hisoblanadi: muassislarning pul va moddiy jamg‘armalari; mahsulot sotilishidan, ishlar va xizmatlardan keladigan daromadlar; qim-matli qog‘ozlar, kapital qo‘yilma (ajratma)lar, turli darajadagi byudjetlardan tushadigan daromadlar; aksiyalar, tanlovlar, auksion, tender va qonun bilan taqiqlanmagan boshqa manbalar orqali davlat korxonalarini mulklarini sotib olish, O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksiga binoan turli tuman tovarlar ishlab chiqarish, ishlar bajarish va xizmatlar ko‘rsatish va taqsimlash, tarqatish bo‘yicha bir yoki bir nechta xususiy(spetsifik) funksiyalarni bajaradigan zavod, fabrika, kombinat va boshqa shu kabi shakldagi tashkilotlar yoki muassasalar korxonalar deb tan olinadi.

Tuzilmasi bo‘yicha korxonalar xo‘jalik yuritish yoki operativ boshqarishda asoslangan mulkka egalik qiladi va o‘zining majburiyatlari bo‘yicha bu mulkchilikka javob beradi, o‘z nomidan mulkiy va shaxsiy, nomulkiy huquqlarga ega bo‘ladi, javobgarlikni o‘z bo‘yniga oladi, sudda haqiqiy mulk egasi va javobgar shaxs sifatida ishtirok etadi.

Korxonani har xil parametrlar bo‘yicha sinflashtirish mumkin:

tarmoq mulklari bo‘yicha:

a) moddiy ishlab chiqarish sohasi yoki tarmog‘i (sanoat, qurilish, qishloq xo‘jaligi);

b) noishlab chiqarish sohasi tarmoqlari (uy-joy – kommunal xo‘jaligi, transport, aloqa va h.k.);

v) aholiga ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohalari (sog'liqni saqlash, fan, madaniyat va san'at, madaniy-maishiy soha, mudofaa va sh.o.);

sonli parametrlar bo'yicha:

a) kichik korxonalar yoki kichik biznes – 100 kishigacha;

b) o'rta korxonalar yoki o'rta biznes – 500 kishigacha;

v) yirik korxonalar yoki yirik biznes – 500 kishidan ortiq;

sifat parametrlari bo'yicha:

a) mulkchilik turi (xususiy, qo'shma, davlat, munitsipial, diniy, kooperativ);

b) chiqarilayotgan mahsulot hajmi va assortimenti (turlari);

v) tadbirkorlik faoliyati tashkiliy-huquqiy shakllari.

7.2. Turli qurilish korxonalarini shakllantirish va ular faoliyatining asosiy jihatlari

Qurilish korxonasi boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar singari ko'p jihatdan mustaqil ravishda o'z faoliyati maqsad va vazifalarini aniqlaydi va shakllantiradi, rivojlanish taktikasi va strategiyasini ishlab chiqadi, moliyaviy vositalarni qidiradi, mehnat jamoasini shakllantiradi, boshqarishning tashkiliy tuzilmasini yaratish, o'ziga qarashli tashkilotlar va bo'limlarning faoliyatini tartiblash, ijtimoiy kuchlanish holatini pasaytirishda ko'plab tashkiliy masalalarni hal etadi.

Qurilish korxonasi, avvalom bor, tashkil etilayotgan vaqtda o'zi tanlagan tashkiliy-huquqiy shakl hamda joriy vaqt va kelgusi faoliyatini aniqlovchi konkret maqsad va vazifalari bilan tavsiflanadi.

Qurilish tarmog'i korxonalarini bozor iqtisodiyotining quyidagi prinsiplaridan foydalanadi: tadbirkorlik faoliyatining erkinligi, to'liq mustaqil xo'jalik yuritishi, xususiy mulk bo'yicha mulkchilikning turli shakllaridan foydalanish; erkin narxlar (davlat tomonidan alohida tartiblanadigan va nazorat qilinadi-

gan narxlardan tashqari) bo'yicha ishlash; faoliyatning antimonopolligi; ichki bozorning ochiqligi (tashqi bozorlarga chiqishning erkinligi); xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi shartnomaviy shakllar.

Xo'jalik yuritishning yangi sharoitlarida qurilish korxonalarini strategiya va taktikasini tanlash quyidagi holatlar bilan xarakterlanadi: buyurtmachilarning qurilish mahsuloti bilan yetarli darajada ta'minlanmaganligi; qurilish-montaj ishlari qimmatlashuvi va qurilish obyektlarini tiklash muddati cho'zilishiga olib keluvchi sabablar – qurilish materiallari, konstruktsiyalari, energiya, transport va boshqa xizmatlar narxlarining o'sishi.

Qurilish korxonasi boshqarish strategiyasi ro'yxatga olingan korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli va davlat tomonidan tartiblovchi qanday dastak(richag)larning unga ko'satadigan ta'siriga bog'liq bo'ladi. O'zbekistonda barcha korxonalar o'z faoliyati maqsadiga ko'ra tijorat va notijorat korxonalariga bo'linadi. Notijorat korxonalarining tijorat korxonalaridan farqi shundaki, tijorat korxonalarida foydani tarqatish uning asosiy maqsadi emas va foyda ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanmaydi. Notijorat korxonalariga quyidagilar: turli jamg'armalar, kengashlar, jamoat va diniy tashkilotlar, iste'molchi kooperativlar kiradi (7.1.-rasm).

Tijorat korxonalarini	
Xo'jalik o'rtoqligi va jamiyatlari	Qurilish (ishlab chiqarish) korxonalarini va tashkilotlari, kompaniya, korporatsiya
To'liq o'rtoqlik xo'jaligi	Davlat va munitsipal unitar korxonalar
Ishonchga asoslangan o'rtoqlik xo'jaligi	

Mas'uliyatli cheklangan jamiyat	
Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat	
Aksiyadorlik jamiyati	

7.1.-rasm. Qurilish korxonasi turkumlanishi

Agar korxonada davlat yoki munitsipial xususiy mulk bazasiga unitar korxonada ko'rinishida asoslangan bo'lsa, u holda mulk egasi o'z-o'zini boshqarish shaklidan foydalanadi. Xususiy mulk egasi bir kishi bo'lgan holda ham o'z-o'zini boshqarish shaklidan foydalanadi.

Mulkchilikning aralash shaklida yoki mulk egalarning soni ko'p bo'lganda tashkilotni boshqarishning eng murakkab tuzilmasi shakllanadi, masalan bunga ochiq turdagi aksionerlik jamiyatini misol tariqasida keltirish mumkin.

Qurilish tashkiloti qurilish (ishlab chiqarish) kooperativi shaklida ro'yxatdan o'tkazilganda va faoliyat yuritganda mehnat jamoasida o'zini-o'zi boshqarish shakli amalga oshiriladi.

Xo'jalik yuritishning zamonaviy sharoitlarida o'zini-o'zi boshqarish shakli bilan bir qatorda mulchilik boshqaruv shakli ham keng tarqalgan. O'zini-o'zi boshqarishda tadbirkor, menejer va mehnat jamoasining funksiyasi mulk egasi tomonidan to'liq hajmda konsentratsiya qilinadi. Tadbirkorning asosiy boshqaruv funksiyalari kapitalni mulk egasi (mulkdor)dan ajratish natijasida yuzaga keladi va bunday vaziyatda tadbirkor mulk egasi hamda boshqaruvchi sifatida namoyon bo'ladi. Resurslar, kapital va mehnatni birlashtirish amalga oshiriladi. Tadbirkor yakka o'zining mablag'lari, vaqti, mehnati va obro'e'tibori bilan harakat qiladi (xavf-xatarga qo'l uradi). Menejer funksiyasi odamlarni boshqarish bo'yicha o'zining professional bilimlaridan foydalana olishi bilan belgilanadi.

Aralash mulk va mulkning xususiy shakliga ega bo'lgan korxonalarda mehnat jamoasini boshqarish murakkab bo'lmaydi. Bu boshqaruv mehnat kelishuvi (shartnoma, kontrakt)ni o'ziga qamrab oladi. Boshqaruv – bu kun tartibi, mehnat ta'tillarini rejalashtirish, rahbatlantirish va mehnat jamoasi xavfsizligini ta'minlash tizimini ishlab chiqish va mahsulot sifatini nazorat qilish demakdir. Mehnat jamoasi o'zini-o'zi boshqarishida ham amalda aynan xususiy mulkchilikni boshqarishdagi funksiyalardan foydalaniladi.

Davlat tomonidan tartibga solish va nazorat qilish – bu tegishli dastaklar va manfaatlar – soliqlar, imtiyozlar va preferensiyalardan foydalanilgan holda huquqiy, iqtisodiy, moliyaviy va ijtimoiy shakllarda namoyon etiladi. Bevosita davlat tomonidan tartibga solish qurilish tashkilotlari ish holatiga ta'sir ko'rsatadigan me'yoriy hujjatlar, holatlar va tadbirlar ishlab chiqilishi va boshqalarda o'z aksini topadi.

Bilvosita davlat tomonidan tartibga solish esa soliq, moliya-kredit, amortizatsiya va narx-navo siyosatining ishlab chiqilishi va amalga oshirilishida namoyon bo'ladi. Bevosita va bilvosita davlat tomonidan tartibga solishda hamma ishchi-xodimlar hayoti va faoliyatidagi manfaatlarini ifoda etuvchi ijtimoiy sohaga tegishli bo'lgan savol hamda masalalar o'z dolzarbligini hech ham yo'qotmaydi.

Nazorat uchun savollar

1. “Korxonalar” va “Tadbirkorlik faoliyati” tushunchalarining mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.
2. Tadbirkorlik deganda nimani tushunasiz ?
3. Tadbirkorlik faoliyatining asosiy shakllarini ayting.
4. Qurilish korxonalarini turkumlanishi va ular faoliyatining asosiy jihatlari nimalardan iborat?
5. Korxonani har xil parametrlar bo'yicha sinflashtirishlarni ayting.

6. Tijorat va notijorat tashkilotlari farqi nimada?
7. Tijorat korxonalaritturalarini ayting.
8. Qurilish korxonasi faoliyatini amalga oshirishda qaysi bozor iqtisodiyoti tamoyillaridan foydalaniladi?
9. Korxonaga terminiga ta'rif bering.
10. Korxonaga mulki manbalariga nimalar kiradi?
11. Davlat tomonidan tartibga solish va nazorat qilish dastaklari va vositalarini tushuntirib bering.

VIII BOB. QURILISHNING MODDIY-TEXNIKA TA'MINOTI

8.1. Bozor sharoitida qurilish moddiy-texnika ta'minoti

Bozor sharoitida qurilish moddiy-texnika ta'minoti tizimi sanoat va qurilish industriyasi, transport va energetika tashkilotlari, ilmiy – tekshirish, loyiha, o'quv va boshqa muassasalar, xo'jaliklarning tarmoqlariga qaratilgan bo'ladi. U qurilish kompleksini zarur bo'lgan moddiy – texnika resurslari bilan ta'minlashga yo'naltirilgan.

Qurilish materiallarining tovarlar bozoridagi vaziyatini umumiy holda baholash bilan shunday to'xtamga kelish mumkin, korxonalar va tashkilotlar qonunda ko'rsatilgan yetarli darajadagi erkin tadbirkorlik faoliyatini tavsiflaydigan sharoitlarda ishlaydilar: ular boshqarish va davlat hokimiyati tuzilmalariga nisbatan zarur bo'lgan xo'jalik mustaqilligiga egadirlar, amalda barcha resurslarga erkin holatda yondashish imkoniyatlariga ega bo'lib, savdo-sotiq va xo'jalik yuritishda amalga oshiriladigan operatsiyalarda kontragentlarni tanlashda mutlaqo erkindirlar, olinadigan daromadni mustaqil ravishda taqsimlashlari va ishlatishlari mumkin (o'zining manfaatlaridan kelib chiqqan holda), maksimal foyda olish maqsadida o'zining faoliyat yo'nalishlarini erkin tarzda tanlaydilar. Mavjud bo'lgan ishlab chiqarish quvvati va qurilish materiallarini ishlab chiqarish hajmi umuman olganda bu bozordagi talab-ehtiyojlarni to'liq qondiradi. Xo'jalik yuritishning yangi tizimiga o'tish tufayli qurilish tarmog'i uchun materiallar tanqisligi o'tmishda qolib ketdi.

Qurilish moddiy-texnika resurslari quyidagilarga bo'linadi:

- qurilish ishlab chiqarishini talab etilgan sifat va miqdorda zarur bo'lgan resur turlari bilan o'z vaqtida ta'minlash;
- resurslardan foydalanish darajasini yaxshilash: mehnat unumdorligi va fond qaytarmasini(fondo otdacha) oshirish, qu-

rilish jarayonining bir marom(ritm)daligini ta'minlash, aylanma mablag'lar aylanish muddatini qisqartirish, ikkilamchi resurslardan to'liq foydalanish, investitsiya va boshqa ko'rsatkichlar samaradorligini oshirish;

– ishlab chiqarilayotgan mahsulot hamda bino va inshootlar raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha taklif va tavsiyalarini ishlab chiqish uchun o'z tashkiloti va raqobatchi tashkilotlardagi qurilish ishlab chiqarishining tashkiliy-texnik holati va qurilish-montaj ishlari (xizmatlari)ning sifatini tahlil qilish.

Qurilish tashkilotida yuqorida ko'rsatilgan maqsadlarga erishish uchun quyida ko'rsatilgan ishlarni doimiy ravishda bajarish talab etiladi:

1. Bozorda qurilish materiallari, konstruktsiyalari, buyumlari, yarimfabrikatlar va boshqa mahsulotlarni yetkazib beruvchilar (xizmatlar) bo'yicha marketing izlanishlarini olib borish. yetkazib beruvchilarni tanlash quyidagi talablardan kelib chiqqan holda tavsiya etiladi: yetkazib beruvchining litsenziya va ushbu sohada yetarlicha tajribaga ega ekanligini aniqlash, ishlab chiqarishning yuqori tashkiliy-texnik holatdaligi, ishning ishonchliligi va foyda keltiruvchanligi, ishlab chiqarilayotgan qurilish materiallarining raqobatbardoshligini oshirish, ular narxlarining hammabopligi, ularni yetkazib berish sxemasining soddaligi va turg'unligi;

2. Konkret moddiy-texnika resurslariga bo'lgan ehtiyojlarni me'yorlashtirish;

3. Moddiy-texnik resurslar sarfi me'yorlari va me'yoriy hujjatlarini kamaytirish bo'yicha tashkiliy-texnik tadbirlar ishlab chiqish.

4. Qurilish ishlab chiqarishini moddiy-texnik jihatdan ta'minlash kanallari va shakllarini izlab topish.

5. Moddiy materiallar balansini (muvozanat, turg'unlik holatini) ishlab chiqish.

6. Qurilish ishlab chiqarishi moddiy – texnika ta’minotini rejalashtirish.

7. Ish joylarini qurilish materiallari, konstruktsiyalari, buyumlari, yarimfabrikatlar va boshqa materiallar bilan ta’minlashni tashkil etish.

8. Moddiy – texnik resurslardan foydalanishni hisoblash va nazorat qilish.

9. Qurilish ishlab chiqarishidagi chiqindilarni yig‘ish va ularni qayta ishlashni tashkil etish.

10. Moddiy – texnika resurslaridan foydalanish samaradorligini tahlil qilish.

11. Moddiy – texnika resurslaridan foydalanishni yaxshilash bo‘yicha olib boriladigan ishlarni rag‘batlantirish.

Bu funksiyalarga bog‘liq ravishda qurilish ishlab chiqarishi moddiy – texnika ta’minoti (MTT)ning tegishli xizmat ko‘rsatish bo‘limlari aniqlangan.

Ularga quyidagilar tegishlidir:

– moddiy-texnika ta’minoti xizmati, bu xizmat ishlab chiqarish jarayoni uchun xom-ashyo, yarimfabrikatlar, butlovchi detallarni o‘z vaqtida yetkazishni ta’minlash va tartibga solish bilan shug‘ullanadi. Bundan tashqari ta’minot va sotish bo‘limlari xo‘jalik shartnomalari asosida o‘rnatilgan xizmatlarni nomenklatura va o‘z muddatida hamda belgilangan hajmda bajarilishini ham ta’minlaydi;

– materiallar, yoqilg‘i, xom-ashyo va tayyor mahsulotlarni joylashtirish va saqlash xizmati, bu xizmat omborxonalar bilan ta’minlangan bo‘lib, ta’minot va sotish tizimi moddiy-texnika bazasi deb hisoblanadi;

– tayyor mahsulotlarni komplektlashtirish bo‘yicha ishlab chiqarish – texnologik xizmat ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bino va inshootlarni tiklash yig‘ma elementlarni kalendar grafik bo‘yicha qat’iy ravishda yetkazib berishni talab etadi. Shuning uchun ishlab chiqarish – texnologik komplekt-

lashtirish xizmati qurilish tashkiloti bilan kelishilgan buyumlar va konstruktsiyalarni qa'tiy ravishda sutkali va soatli grafik bo'yicha belgilangan muddatlarda ma'lum miqdorda, nomenklatura bo'yicha yetkazishni ta'minlaydi;

– asbob-uskuna xo'jaligi va texnologik jihozlar ta'minoti xizmati. Bu xizmat bo'limi ishlab chiqarishni asbob-uskuna, moslamalar, texnologik jihozlar, yuqori sifatli qoliplar bilan ta'minlaydi. Yuqorida ko'rsatilganlar bilan ta'minlanganlik ilg'or texnologiyani, ko'p mehnat talab qiladigan ishlarni mexanizatsiyalashni muvaffaqiyatli tadbiq etishni oldindan aniqlab beradi.

– ta'mirlash – mexanik ishlab chiqarish xizmati, bu xizmat vazifasi katta va murakkab park jihozlari, mashinalar ishchi holatini ta'mirlash va modernizatsiyalash orqali ta'minlashdan iborat. Qurilish tashkiloti ishi natijalari bu xizmat bo'limining puxta ishlashi bilan keng ma'noda aniqlanadi;

– transport jarayonlari xizmati, bu bo'lim qurilish maydoni ichida va uning atrofidagi tashqi maydonda ishlab chiqarish jarayonining bir ma'romda olib borilishi uchun zarur bo'lgan katta massali yuklarni ko'chirishni ta'minlaydi. Ayniqsa alohida jarayonlarni yagona ishlab chiqarish tizimiga bog'lovchi texnologik transport aniq va ritmik ishni talab etadi.

8.2. Moddiy-texnika resurslari yetkazilishini tashkil etish

Hozirgi sharoitda qurilish tashkiloti bozor orqali sotib olish borasida iste'molchi sifatida va sotish bozori orqali esa ishlab chiqaruvchi sifatida ko'plab korxonalar bilan bog'langan bo'ladi. Qurilishni moddiy – texnik ta'minlash (MTT) turli yetkazuvchi tashkilot va korxonalar bilan bevosita (to'g'ridan-to'g'ri) tuzilgan shartnomalar asosida olib boriladi. Bu yetkazuvchi tashkilotlar moddiy-texnika ta'minoti tarkibiga kiradi, bu ta'minot quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- davlat ehtiyojlari uchun moddiy – texnik resurlarini yetkazib berish;
- texnologik jihozlar, qurilish materiallari, konstruksiyalari, buyumlari, yarim fabrikatlar bilan ulgurji savdo qilish;
- yuqorida ko‘rsatilgan resurslar bilan qurilish birjalari, savdo-sotiq uylari va vositachi korxonalar orqali savdo-sotiq qilish.

Qurilish ishlab chiqarishi texnologiyasi va tashkiliyotining ilg‘or shakllari qurilish montaj ishlarini moddiy-texnik resurslar bilan komplektli holatda va o‘z vaqtida ta‘minlash shartlari qat‘iy bajarilishini talab etadi. Ushbu vazifaning bajarilishi ishlab chiqarish-texnologik komplektlashtirish boshqarmasi (ITKB) zimmasiga yuklatiladi.

ITKB bosh vazifasi materiallar va detallarni tayyorlash (taxt qilish), yarimfabrikatlar va konstruksiyalarni tayyorlash hamda ularni komplektli holatda bajarilayotgan qurilish – montaj ishlari grafigi bo‘yicha qurilish maydoniga o‘z vaqtida yetkazib berishdan iboratdir. ITKB tashkilotlarining shakllari turlicha bo‘lib, ular obyektlar qurilishi spetsifikasi, ularning hududiy joylashuvi, ish turlari va hajmlari hamda boshqa konkret shart-sharoitlarga bog‘liq bo‘ladi. ITKB trest topshirig‘iga binoan qurilish-montaj ishlarining rejalashtirilgan hajmlarini bajarish uchun zarur bo‘lgan moddiy resurslar buyurtmachisi sifatida va transport ta‘minoti tashkilotlari bilan shartnoma asosida munosabatda bo‘lish uchun maydonga chiqadi.

ITKB funksiyasiga trest manziliga tushadigan moddiy resurslarni qabul qilib olish, ularni joylashtirish va saqlash, tipli bo‘lmagan detallar va konstruksiyalarni tayyorlash, kelib tushgan materiallarni yuqori darajadagi texnologik tayyor holatda saqlash va komplektlarni qurilish maydoniga o‘z vaqtida yetkazib berish kiradi. Ishlab chiqarish – texnologik komplektlashtirish boshqarmasi o‘z faoliyatini xo‘jalik shartnomalari asosida olib boradi.

8.3. Moddiy – texnika resurslari ta’minoti shakllari va usullari

Qurilish ishlab chiqarishi bo‘yicha xizmat ko‘rsatishga oid bo‘lgan barcha tashkiliy savol va masalalarni tizimli hamda kompleksli ishlab chiqish taqozo etiladi, chunki ishlab chiqarilayotgan mahsulot – bino va inshootlar (xizmatlar) raqobatbardoshligi qurilish maydoniga kelib tushadigan konstruktsiyalar, buyumlar va boshqa materiallar, energetik resurslar, texnologik jihozlarning sifatiga bog‘liq bo‘ladi.

Qurilish ishlab chiqarishi bo‘yicha xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlarga quyidagilar kiradi: moddiy-texnika ta’minoti, energetik, ta’mirlash, transport va omborxonalar xo‘jaligi va sifatni nazorat qilishni. Bu jarayonning asosiy vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- moddiy-texnika resurslari bilan ta’minlash tizimida va menejment tizimi doirasida qaralayotgan ishlab chiqarishni aniqlash;
- qaralayotgan qurilish ishlab chiqarish faoliyati maqsadlarini aniqlash;
- masadlarga erishish bo‘yicha bajarilishi lozim bo‘lgan topshiriqlar va ishlarni shakllantirish;
- Moddiy-texnika resurslari ta’minoti xizmati tuzilmasini ishlab chiqish va uning funksiyalarini aniqlash;
- yaratilayotgan xizmat ko‘rsatish bo‘limi faoliyati omillari va ko‘rsatkichlarini aniqlash;
- menejment bo‘yicha ilg‘or yondashuvlarni qo‘llagan holda moddiy – texnika resurslari bilan ta’minlash xizmati ishi-ning taktik, strategik hamda operativ rejalarini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- rejalarining bajarilish motivatsiyasini va nazoratini ta’minlash;

– xizmat ko‘rsatish bo‘limi taomonidan bajariladigan ishlar samaradorligini tahlil qilish.

Qurilish majmuasida zamonaviy sharoitlarda resurslar bilan ta‘minlashning quyidagi shakllari (metodlari) keng tarqalgan:

- tovar – xom-ashyo birjasi orqali;
- bevosita aloqada bo‘lish (to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnoma tuzish orqali);
- auksionlar, tanlovlar;
- homiylik;
- xususiy ishlab chiqarish va boshqalar.

Moddiy-texnika resurslari bilan ta‘minlashning konkret shaklini qurilish tashkiloti ularning o‘ziga xos jihatlari, ularni olishning davomiyligi (muddati), berilgan takliflar soni, hamda resurslar sifati va narxi hamda boshqa omillardan kelib chiqqan holda tanlaydi. Qurilish ishlab chiqarishini resurslar bilan ta‘minlash shaklini aniqlashda yetkazuvchining ishonchiligi hamda ishlab chiqarilayotgan konstruksiyalar, buyumlar va boshqa materiallar raqobatbardoshlik darajasini aniqlash taqozo etiladi. Yetkazuvchilar bilan kontraktlar (shartnomalar) tuzishda ushbu shartnomalar (kontraktlar)da miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari, yetkazib berishning konkret shakllari, muddatlari, sanksiyalari va boshqa talablarni aks ettirish zarurligini esda tutish taqozo etiladi.

Moddiy-texnika ta‘minoti bu tashkiliy aloqalar va shartnomalar asosida ishlab chiqarish mablag‘larini yetkazuvchilar va iste‘molchilar o‘rtasida bevosita yoki vositachi orqali taqsimlash shaklidir. U ishlab chiqarish jamg‘armalaridan foydalanish, qurilish-montaj ishlari ritmiyligi, tannarx, mehnat unumdorligi, qurilishning davomiyligiga va boshqa ko‘rsatkichlarga bevosita ta‘sir ko‘rsatish bilan ahamiyatli tarzda ishlab chiqarishning natijaviyligini oldindan aniqlab beradi.

8.4. Qurilish moddiy-texnika ta'minotini tashkil etish tizimida logistika

Qurilish majmuasi(kompleksi)ni yaxlit holatda hamda uning tashkil etuvchi komponentlarini ko'rib chiqish shunday xulosaga chiqarish imkonini beradiki, unga ko'ra qurilishni o'zaro bog'langan va o'zaro bog'langan oqimlar jamlanmasini o'z tarkibiga kirituvchi tizimga kiritish mumkin. Bu oqimlarning asosiylariga quyidagilar kiradi: axborotlar, moddiy - texnika, moliya resurslari va boshqalar oqimlari kiradi.

Ma'lumki, bino va inshootlar qurilishi muddatlarini qisqartirish, maqbul bo'lgan sarf-xarajatlar bilan ularning sifatlarini yaxshilash bo'yicha zaruriy natijalarga erishish uchun birinchi navbatda yuqorida ko'rastilgan va boshqa iqtisodiy oqimlarni maqbullashtirish va ratsionizatsiyalashtirish talab etiladi.

Qurilish tashkilotlari hamda qurilish industriyasi korxonalarida xususiy va o'z maqsadlariga erishish yo'lida jalb etilgan resurslar harakatining o'zaro bog'langan hamda o'zaro shart-sharoitlangan jarayonlarini iqtisodiy oqimlar deb hisoblash mumkin.

Qurilishni tizim sifatida birinchi navbatda qurilishni moddiy – texnika jihatdan ta'minlash deb qabul qilish joizdir. Har qanday bino va inshootni qurish uchun, avvalom bor, yetarli miqdorda qurilish materiallari, konstruktsiyalari va buyumlari, xom-ashyo hamda texnologik jihozlar zarur bo'ladi, ularning aniq miqdori qurilish-montaj ishlari loyihasida ko'rsatiladi. Qurilish ishlab chiqarishini tashkil etish jarayoni bu resurslarning belgilangan hajmda, ko'rsatilgan muddatda va tegishli sifatda yetkazilib berilishini ko'zda tutadi. Vatanimiz va xorijdagi turli ishlab chiqarishlar bo'yicha to'plangan tajriba shunga o'xshash masalalarni yechishda logistikadan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligini tasdiqlaydi.

Terminologik lugʻatda logistikaning quyidagi maʼnosi ifodalangan.

Logistika – xom-ashyo va materiallarni ishlab chiqarish korxonasiga yekazish jarayonida tashish, joylashtirish va boshqa moddiy hamda nomoddiy operatsiyalar, zavod ichida xom-ashyo, materiallar, yarimfabrikatlarni qayta ishlash, tayyor mahsulotlarni isteʼmolchiga manfaatlar va talablarga muvofiq yetkazib berish, shuningdek, tegishli axborotlarni uzatish, saqlash va qayta ishlashni rejalashtirish, nazorat qilish va boshqarish haqidagi fandır.

Bunda asosiy izlanish obyektlari quyidagilar boʻladi: logistik ushlab qolishlar, axborot oqimi, logistik tizim, logistik funktsiya, logistik zanjir, logistik operatsiyalar, materiallar oqimi va boshqalar. Logistika qator oʻzaro bogʻlangan boʻlimlarni qamrab oladi, jumladan taʼminot logistikasi, ishlab chiqarish logistikasi, savdo-sotiq logistikasi, transport logistikasi va boshqalar. Logistik tizimlar doirasida qurilish materiallariga boʻlgan ehtiyojni bashorat qilish va zahiralar holatini nazorat qilish, buyurtmalarni yigʻish va qayta ishlash, logistik zanjirda material oqimi ketma-ketligi va boʻgʻinlarini aniqlashni oʻz tarkibiga kiritgan qator masalalar va ularning komplekslari yechiladi.

Qurilish logistika tizimlarini logistik tizimlarning umumiy nazariyasi matnida koʻrib chiqish taqozo etiladi.

Oqimlarning turlariga koʻra logistik tizimlarni quyidagilarga ajratish mumkin: materiallar, moliyaviy, axborot oqimlari va mehnat resurslari oqimlari.

Materiallar oqimlari logistik tizimlari yoki boshqacha qilib aytganda materiallar logistik oqimlari qurilish tashkilotlari va korxonalar (firmalar) moddiy resurslarini sotib olishdan tortib to tayyor mahsulot (binolar va inshootlar)ni sotishgacha boʻlgan barcha harakatlarni birlashtiradi.

Moliyaviy oqimlar logistik tizimi (yoki logistik moliyaviy tizim) ishlab chiqarish va qurilish mahsulotini sotish bilan

bog‘liq bo‘lgan hamma moliyaviy oqimlar harakatlarini birlashtiradi.

Axborotlar oqimlari logistik tizimlari (yoki axborotlar logistik tizimlari) qurilish firmasi oddiy ishlab chiqarish jarayonlarini qanday birlashtirsa, ushbu firma orqali amalga oshiriladigan kengaytirilgan ishlab chiqarish jarayonlarini ham xuddi shunday birlashtiradi.

Mehnat resurslari oqimlarining logistik tizimlari (yoki mehnatning logistik tizimlari) mehnat resurslarini qurilish firmasiga yo‘naltirishning barcha xilma-xilligini birlashtiradi.

Logistikalarni qurilish ishlab chiqarish tsikli stadiyalari bo‘yicha differentsiyalash bilan quyidagi logistik tizimlarni ko‘rib chiqish mumkin:

– savdo-sotiq logistikasi tizimlari, ular moddiy-texnika resurslarini sotib olish oqimlarini va qurilish ishlab chiqarish-texnologik komplektatsiyasini, shuningdek, moliyaviy, axborotlar va mehnat resurslari bilan birga boradigan oqimlarni tashkil qilish bilan shug‘ullanadi;

– tadbirkorlik logistikasi (yoki ishlab chiqarish logistikasi) tizimlari, ular qurilish industriyasi korxonalarini va qurilish firmalarida qurilish konstruktiviyalari, buyumlari va boshqa materiallarni ishlab chiqarish jarayonidagi resurslar oqimini, loyiha-konstruktorlik, qurilish-montaj va ishga tushirish ishlarini tashkil qilish bilan shug‘ullanadi;

– taqsimlash logistikasi tizimlari, ular iste‘molchiga taqdim etiladigan tayyor qurilish mahsuloti, ishlar va xizmatlarning oqimlarini, shuningdek, bu oqimlar bilan birga boradigan moliyaviy, axborotlar va mehnat oqimlarini tashkil qilish bilan shug‘ullandi;

– transport–omborxonalar logistikasi tizimlari, ular qurilish firmasida yuklar oqimini va omborxonalar ichki oqimlarini tashkil qilish bilan shug‘ullanadi.

Qurilish firmasi logistika tizimlari turkumlanishini boshqa belgilar bilan ham davom ettirish mumkin, masalan, investitsion jarayonlar bosqichi, qurilish mahsuloti hayotiy davri (tsikli) bosqichlari va shunga o'xshash oqimlar bilan davom ettirish mumkin.

Agar iqtisodiy mustaqil subyektlar qanchalik ko'p sonda logistika zanjiriga kiritilsa, logistika tizimlarini shakllantirish jarayonlari shunchalik murakkab kechadi. Bu ma'noda makrologistik tizimlar mikrologistik tizimlarga nisbatan ancha murakkab ko'rinishga ega bo'ladi. Tashkiliy-iqtisodiy integratsiya xarakteri bo'yicha makrologistika tizimlari subyektlari vertikal, gorizontal va konglomerant tizimlarga ajratiladi. Logistik faoliyat uchta asos ostida birlashadi: moddiy resurslar birga boradigan hamma texnik vositalar va jihozlar jamlamasi bo'lgan texnika, tizimlardagi moddiy va nomoddiy oqimlar harakatlari haqidagi statistik va dinamik axborotlar jamlamasi bo'lgan axborot, korxonalar va tarmoq iqtisodiyoti.

Tizimdagi barcha moddiy va nomoddiy oqimlarni kompleks boshqarish logistika predmetini tashkil etadi.

Logistika ishlab chiqarish sohasini qanday tarzda qamrab olgan bo'lsa, moddiy manfaatlar almashinuvi (moddiy-texnika ta'minoti va savdo-sotiq tizimi)ni ham xuddi shunday tarzda qamrab oladi. U ishlab chiqarish va marketing, moliya va iqtisodiy hisoblar hamda zarur bo'lgan axborotni qayta ishlashni boshqarishning yagona tizimi faoliyatini yaratishga va nazorat qilishga yo'naltiriladi.

Moddiy resurslardan tugal holatda foydalanuvchi yirik subyektlardan biri sifatida qurilish kompleksi katta miqyosdagi manfaatdorlikni ko'zlagan holda bu resurslardan oqilona foydalanish orqali ularni qo'llashning samarador shakllarini yaratadi.

Bu masalalar yechimini resurslarning barcha turlariga qo'llash mumkin va bunda bu yechim ularning har birida o'z spetsikasiga ega bo'ladi.

Qurilish ishlarini bajarishda foydalaniladigan va konstruksiyalarni montaj qilishga mo'ljallangan mashina va jihozlar uchun sotib olishning lizing shakli ancha qulaydir.

Materiallar, qurilish konstruksiyalari va detallari uchun ularni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan mablag'larni minimallashtirish maqsadida materiallar oqimini ratsionizatsiyalashtirish birinchi darajali ahamiyat kasb etadi, bu esa o'z navbatida materiallar oqimini shakllantirish va ular harakatini boshqarishning samarador ilmiy quroli sifatida logistikani qo'llashning maqsadga muvofiqligi va zarurligini oldindan aniqlab beradi.

Qurilish materiallari bozori va kapital qurilish tarmog'i hozirgi vaqtda O'zbekistonning xo'jalik-iqtisodiy kompleksi segmentlarini tashkil etadi, ularda logistik siyosatni ilgari surish uchun yetarlicha shart-sharoitlar yaratilgan.

Hozirgi vaqtda qurilish materiallari bozorida boshqa ishlab chiqarish mahsulotlari bozorlariga qaraganda yuqori darajadagi raqobat kuzatilmoqda.

Qurilish materiallari sanoati va qurilish industriyasi korxonalarini ishlatilmayotgan ishlab chiqarish quvvatlarining katta zahiralari ega va ularning chetki ehtiyojlar yuqori talablarini qoniqtira olish nuqtai-nazaridan kelib chiqqan holda ko'pchiligi to'liq ishga tushirilsa ular xoridorlar bilan hamkorlik qilishga tayyor bo'ladi.

Investitsion jarayonda materiallar oqimining katta qismi qurilish kompleksi ichida shakllanadi va ular ushbu kompleks bo'g'inlari va bo'limlari harakatlariga, ular tomonidan tanladigan ratsional yechimlar hamda ularning ketma-ket amalga oshirilishiga to'liq bog'liq bo'ladi.

Qurilishdagi materiallar oqimi uning chegarasidan tashqarida boshlanadi va u asosiy jamg'armalarni yaratish (yangilash, ta'mirlash) jarayonida bu materiallar oqimidan foydalanish vaqtida yakunlanadi. Sanoatda esa materiallar oqimi berilgan ishlab chiqarishda tayyor mahsulotlar yaratish bilan yakunlanmaydi,

balki uning harakati aylanma jamg'armalar elementi sifatida boshqa ishlab chiqarishga o'tkaziladi (transformalashtiriladi). Shuning uchun logistikani mehnat mahsulotlariga qo'llab bo'lmaydi.

Qurilish tsikli jarayonida puxta ifodalangan bir jinsli bo'lmagan mahsulotga ega bo'lish bilan tsiklning har bir stadiyasida materiallar tarkibi o'zgaradi (poydevorlarni qurishda, devorlarni tiklashda, tom yopish ishlarini bajarishda, ichki pardozlash ishlarini amalga oshirishda, injenerlik kommunikatsiyalarini o'tkazishda va h.k.). Shuning uchun qurilish tsiklining har bir bosqichi uchun unga xos bo'lgan logistik yechimlar zarur bo'ladi. Agar sanoatda logistik yechim uchun mahsulot yo'naltiruvchi moment bo'lsa, qurilishda esa bu qurilish tsiklining bosqichi bo'ladi.

Qurilishda materiallar oqimi ishlarni ishlab chiqarishni bir obyektidan boshqasiga ko'chirish bilan yoki bir vaqtning o'zida bir nechta obyektlarni tiklashda ishlab chiqarish kuchlarini va vositalarini taqsimlab tarqatish bilan o'zining yo'nalishini uzluksiz ravishda o'zgartiradi. Bundan kelib chiqadiki, ishlarni ishlab chiqaruvchi (prorab) aynan bir xil materiallardan foydalangan holda turli logistik yechimlarni qo'llaydi, bu esa birbiriga o'xshashgan bo'lgan bir qancha sharoitlarda ularning mos tushushini inkor etmaydi.

Ratsional logistik yechimlarni tuzish, ya'ni materiallar oqimida ishtirok etuvchi xo'jaliklar faoliyati tarkibi va xarakterini aniqlash moddiy-texnika ta'minoti sohasida samarador yechimlarni qidirishning muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Aniq sharoitlarda logistik zanjirni unga savdo vositachilarini kiritgan holda uzaytirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ayniqsa bu O'zbekistonda aynan qurilishda keng rivojlangan kichik biznesni moddiy-texnika jihatdan ta'minlash jarayoniga ko'proq tegishlidir.

Ishlab chiqarish–texnologik komplektatsiya bo'limlari logistik zanjirning oraliq bo'g'ini sifatida qurilish uchun juda xosdir.

Xulosa sifatida quyidagilarni alohida ta'kidlash juda muhimdir.

Hozirgi sharoitida qurilish majmuasidagi o'zaro munosabatlar xarakteri va uning moddiy ta'minoti sohasida ham tub o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Qurilish majmuasi tomonidan qurilish materiallariga bo'lgan talab va ehtiyojlarning holati va yetkazuvchilarning narx siyosati qurilish materiallari bozori konyukturasining asosiy omillariga aylandi. Bozor turidagi iqtisodiy sharoitlarda yetkazuvchilar uchun mahsulotlar sotilishini tashkil etish, istemolchilar uchun esa ularni minimal narxlarda xarid qilish bosh muammoga aylandi.

Qurilish majmuasi (materiallar resurslarini tugallangan holatda iste'mol qiladigan yirik subyektlar) oldida materiallar resurslarini xarid qilishning samarador shakllarini tanlash va ulardan oqilona foydalanish vazifasi turadi. Bu vazifalarni hal etishda mashinalar va jihozlar bo'yicha lizingni rivojlantirish, materiallar va qurilish konstruktsiyalari bo'yicha esa materiallar oqimini samarali tashkil etish katta ahamiyat kasb etadi, buni muvaffaqiyatli amalga oshirish esa o'z navbatida moddiy ta'minot logistik metodlarini amaliyotga qo'lash bilan bog'liqdir.

Nazorat uchun savollar

1. "Logistika" terminini izohlab bering.
2. Qurilishda logistikaning tutgan o'rni va ahamiyati to'g'risida ayting.
3. Bozor munosabatlari sharoitida qurilish tarmog'ining moddiy- texnik ta'minoti tizimini tushuntirib bering.
4. Qurilishda moddiy-texnika resurslarining ishlab chiqarish va noishlab chiqarish qismlarga ajralishini tushuntirib bering.
5. Qurilish moddiy-texnik resurslari tarkibiga nimalar kiradi.
6. Qurilishni moddiy-texnik resurslar bilan ta'minlashning shakllari va usullarini aytib bering.

7. Qurilish moddiy-texnika ta'minotida logistikani tashkil etishning maqsad va vazifalarini gapirib bering.

8. Qurilishda tashkiliy-texnik tadbirlar deganda nimani tushinasiz.

9. Logistik tizimlar deganda nimani tushunasiz?

10. Oqimlarning turlariga ko'ra logistik tizimlari qaysi guruhlarga ajratiladi?

11. Qurilish firmasi logistika tizimlari qanday belgilar bo'yicha turkumlanadi?

12. Qurilish ishlab chiqarishida logistik tizimlar zanjiri nimani ifodalaydi.

IX BOB. QURILISHDA MEHNAT RESURSLARI VA MEHNAT UNUMDORLIGI

9.1. Mehnat resurslari va mehnat unumdorligi mohiyati

Hozirgi sharoitda mehnatni tashkil etish va uning unumdorligini oshirish dolzarb masala sifatida qaralmoqda, chunki ular iqtisodiy o'sish va taraqqiyotning yagona manbai deb hisoblanadi. Keyingi yillarda mamlakatda yangi ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish, sanoat ishlab chiqarish salohiyatini oshirish, shuningdek ish o'rinlarini yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Shuni ta'kidlash joizki, hozirgi globallashuv sharoitida barqaror makroiqtisodiy rivojlanishni ta'minlash, investitsiyalarni jalb etish, ulardan samarali va oqilona foydalanish, shu orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, shuningdek moddiy resurslarning tejaliishini ta'minlash kabilar eng dolzarb masalalardan biri bo'lib qolaveradi, shuningdek ularning hal etilishi natijasida ijtimoiy sohadagi muammolarni ham muvaffaqiyatli hal etishga erishish mumkin. Muammoni yechishning mumkin bo'lgan mexanizmi shundan iboratki, bunda milliy ishlab chiqarishni rivojlantirishga yo'naltirilgan moliya-kredit va eksport siyosatini olib borish, jamg'arma va investitsiyalashga bo'lgan real manfaatlarining harakatlanishi uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratish, imkoniyatlar va ishlab chiqarish samaradorligini hisobga olgan holda mamlakatda tadbirkorlik faoliyatini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, shu bilan birga to'plangan intellektual va mehnat salohiyatiga oqilona yondashish zarur bo'ladi.

Yuzaga kelgan vaziyat korxonalar ishchi-xodimlari singari davlat organlari tomonidan ham mehnat unumdorligini oshirishga yo'naltirilgan zarur chora-tadbirlarni amalga oshirishni talab etadi. Shu sababli mehnat unumdorligi, uning o'sishi hamma

tarmoqlar va ayniqsa qurilish tarmog‘i uchun juda dolzarb hisoblanadi.

Mehnat unumdorligining alohida korxonalar va butun jamiyat rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etishi mehnat unumdorligi darajasini ko‘tarish va uniing o‘shishiga yordam beradigan zaxira(rezerv)larni yuzaga keltirishga ta’sir ko‘rsatadigan asosiy omillarni o‘rganish naqadar zarur ekanligidan darak beradi.

Mehnat unumdorligi – bu ishlab chiqarish jarayonida sarflangan mehnat samaradorligini belgilovchi ko‘rsatkichdir. Mehnat unumdorligiga mumiy tushuncha bera turib, aytish mumkinki, mehnat unumdorligi mahsulot miqdori bilan aniqlanadi, ya’ni ishchilar tomonidan vaqt birligida yaratiladigan iste’mol mollarining miqdori bilan o‘lchanadi.

9.2. Mehnat unumdorligini oshirish omillari va zaxiralari

Omillar – bu harakatlantiruvchi kuch va biron – bir jarayon va hodisaga ta’sir ko‘rsatuvchi sababdir. Mehnat unumdorligiga ta’sir ko‘rsatish xarakteri va darajasiga bog‘liq ravishda omillarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin: moddiy-texnik, tashkiliy-iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik, tabiiy-iqlimiy, siyosiy, xususiy.

Moddiy-texnik omillar yangi texnika, ilg‘or texnologiyalar, xom-ashyolar va materiallarning yangi turlaridan foydalanish bilan bog‘langandir. Ishlab chiqarishni takomillashtirishga quyidagilarni amalga oshirish bilan erishish mumkin:

- jihozlarni modernizatsiyalash;
- ma’naviy eskirgan jihozlarni ancha unumdor bo‘lgan yangi jihozlarga almashtirish;
- ishlab chiqarish mexanizatsiyasi mavqeini oshirish orqali: qo‘lda bajariladigan ishlarni mexanizatsiyalashtirish, kichik mexanizatsiya vositalarini keng tadbqiq qilish, uchastkalar va sexlarda bajariladigan ishlarni kompleksli mexanizatsiyalashtirish;

- ishlab chiqarishni avtomatlashtirish;
- yangi ilg‘or texnologiyalarni qo‘llash;
- xom-ashyolar yangi turlaridan, progressiv materiallardan foydalanish.

Ilmiy-texnik taraqqiyotni mehnat unumdorligini har tomonlama oshirishning bosh manbai sifatida ko‘rib chiqish taqozo etiladi. Hozirgi zamon sharoitlarida fan-texnika taraqqiyoti yutug‘larini ishlab chiqarish jarayoniga tadbiq etish investitsiyalar ajratilishini talab etadi, birinchi navbatda amaldagi ishlab chiqarishni rekonstruktsiya qilish va texnik jihatdan qayta jihozlashga investitsiyalarni jalb etish maqsadga muvofiqdir.

Moddiy–texnik omillarning juda muhimligi, ularning moddiylashgan mehnat iqtisodiyotini ta‘minlashi bilan izohlanadi.

Tashkiliy-iqtisodiy omillar mehnatni tashkil etish, ishlab chiqarish va boshqarish mavqei bilan aniqlanadi. Unga ishlab chiqarish boshqaruvini tashkil etishni takomillashtirish: boshqaruv apparati tuzilmasi, ishlab chiqarishni boshqarish tizimi, ishlab chiqarishni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlarini tadbiq etish va rivojlantirish kiradi.

Ijtimoiy-psixologik omillar mehnat jamoalari ahilligi, ularning ijtimoiy – demografik tarkibi, tayyorgarlik darajasi, mehnat faolligi, bo‘limlar va butun korxonada bo‘yicha ma‘naviy-ruhiy muhitni shakllantiradigan rahbarlik qilish usuli bilan aniqlanadi.

Tabiiy-iqlimiy omillar qurilishning borishiga katta ta‘sir ko‘rsadadi, chunki qurilish ishlarining aksariyat qismi ochiq osmon ostida bajariladi. Bu omillarni qurilish jarayonini loyihalashning boshlang‘ich bosqichlaridayoq hisobga olish taqozo etiladi.

Siyosiy va qonuniy omillar soliqqa tortish, investitsiyalash, lizenziyalash, bojxona va shu kabi jarayonlarni tartiblashtiradi: xalq xo‘jaligi hamma tarmoqlarini, jumladan qurilish sohasini ham rivojlantirish yo‘nalishini aniqlab beradi.

Xususiy omil. Mamlakat iqtisodiy mexanizmida ishlab chiqarish vositalari va mehnat natijalariga bo'lgan mulkchilik shakllari o'zgarishi ro'y berayotgan hozirgi zamon sharoitlarida qurilish iqtisodiyotida ham jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Bunday o'zgarishlar tadbirkorlik va raqobat bazasida yangi iqtisodiy munosabatlar yuzaga kelishiga olib keladi, insonni ishlab chiqarish vositalari bilan bilvosita muloqatda bo'lishdan ozod etish (ya'ni dastgohlarni, mexanizmlarni masofadan boshqarishni yo'lga qo'yish) uchun sharoitlar yaratilyapti.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha omillar biri-biri bilan o'zaro bog'liqlika ega bo'lganligi tufayli ularni kompleks holda o'rganish taqozo etiladi. Bunday o'rganish shuning uchun zarurki, bunda har bir omilning ko'rsatadigan ta'siri aniq baholanadi, chunki ularning ta'sirlari hech qachon bir xil bo'lmaydi. Ulardan ba'zilar mehnat unumdorligining ustivor o'sishini ta'minlaydi, boshqa omillar ta'siri esa o'zgaruvchan bo'ladi.

Korxonalar mehnat unumdorligini o'stirish rezervlari deganda ishlatilmayotgan ishlab chiqarish resurslari tushuniladi. Odatda O'zbekiston korxonalarida mehnat unumdorligini o'stirish rezervlari ichki ishlab chiqarish rezervlari, mehnat sig'imini pasaytirish, ish vaqtidan unumli foydalanish, moddiy resurslarni tejash va mehnat qurollarini asrab-avaylab ishlatish rezervlariga bo'linadi.

Vaqt bo'yicha foydalanishga ko'ra mehnat unumdorligi joriy va istiqboldagi zaxira(rezerv)larga bo'linadi.

Joriy zaxiralar yaqin kelajakda amalga oshirilishi mumkin, qoidaga ko'ra ular ahamiyatli tarzdagi yagona vaqtli mablag'larni talab etmaydi. Ularga yaxshi jihozlardan foydalanish, yaroqsiz jihozlarni ishlab chiqarish tizimidan olib tashlash, mehnatga haq to'lashning eng maqbul va samarali tizimlarini qo'llash, korxonalarda mehnatni tashkil etishni takomillashtirish va uni me'yorlashtirish kiradi.

Istiqboldagi zaxiralar odatda ishlab chiqarish, qayta qurish, yangi texnologiyalarni tadbiq etish va shunga o'xshashlarni

talab etadi, buning uchun qo‘shimcha kapital mablag‘lari va ishlarni amalga oshirish uchun ahamiyatli tarzdagi muddatlar zarur bo‘ladi.

Unumdorlikni mohiyati jihatidan aniqlash, aynan mahsulot hajmining uni ishlab chiqarishga sarflangan mablag‘larga bo‘lgan nisbatidan kelib chiqqan holda unumdorlik to‘rtta holatda oshishi mumkin:

- mahsulot hajmining oshishi, sarf-xarajatlarning esa pasayishi (klassik holat);
- mahsulot hajmining sarf-xarajatlarga qaraganda tez o‘shishi;
- mahsulotning hajmi o‘zgarishsiz qoladi, sarf-xarajatlar esa pasayadi;
- sarf-xarajatlarning pasayishiga nisbatan mahsulot hajmining kam suratlari bilan pasayishi.

Mehnat unumdorligini o‘shirishni ta‘minlash bo‘yicha boshqarish strategiyasini tanlash ushbu holatlardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

9.3. Mehnat unumdorligini o‘lchash usullari

Turli tashkilotlardagi mavjud rezervlarni baholash, mehnat unumdorligining darajasini o‘lchash, o‘tgan bir qator yillar davomida mehnat unumdorligining dinamikasini yuzaga chiqarish uchun qurilishda mehnat unumdorligini to‘g‘ri (obyektiv) o‘lchash muhim ahamiyat kasb etadi.

Qurilishda mehnat unumdorligining darajasini ikkita asosiy ko‘rsatkich bilan aniqlash mumkin: vaqt birligida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori (unumdorlik) va mahsulot birligini tayyorlashga sarflanadigan vaqt (mehnat sig‘imi).

Mehnat unumdorligi mahsulot hajmi va sarflangan mehnat qanday birliklarda o‘lchanishiga bog‘liq ravishda turli usullar bilan aniqlanadi.

O'lchash usullari:

1. Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish hajmi;
  - 1.1. Ashyoviy (natural);
  - 1.2. Me'yoriy;
  - 1.3. Qiymat(narx): yalpi, tovarli, shartli toza, sof mahsulotli.
2. Sarflangan mehnat (mehnat sarfi):
  - 2.1. Kishi-soat;
  - 2.2. Kishi-kun;
  - 2.3. Personalning o'rtacha soni.

Ashyoviy usul. Ishlab chiqarishning naturaviy metodi ish turlari bo'yicha ishchining kasbi bo'yicha ish unumini natural ko'rsatkichlarda aniqlab beradi (terilgan g'ishtning kubometr-dagi hajmi, konstruktsiyalarning kubometri, yuzalarning kvadrat metrlari) yoki yakuniy mahsulotni bitta ishchiga to'g'ri keladigan hajmda umumiy o'lcham birliklarida o'lchash (yashash maydoning kvadrat metrlari, quvur o'tkazgichlarning kilometri va h.k.).

Ish turldari bo'yicha ashoviy (natural) ko'rsatkichini (ishchining ashoviy ko'rsatkichlardagi ish unumini) natural ko'rsatkichlarda (kubometrlar, pogonometrlar, kvadrat metrlar) da o'lchangan alohida ish turi hajmining ushbu ish turini bajar-gan ishchilar soniga (kishi) nisbati orqali aniqlash mumkin.

Natural ko'rsatkich (ishlab chiqarilgan naturaviy miqdor) mehnat unumdorligining eng obyektiv va ishonchli ko'rsatki-chi deb hisoblanadi. Ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorining naturaviy o'lchamlardagi ko'rsatkichlari alohida birgadalar va ishchilarning mehnat unumdorligini aniqlash hamda taqqoslash, ularning sonini rejalashtirish, professional va saviyaviy (kva-likatsion) tarkibini, turli tashkilotlarda bir xil tipli obyektlarni qurishda bir jinsli ishlarni bajarishdagi mehnat unumdorligi-ni qiyoslash imkonini beradi. Biroq unumdorlikning bunday ko'rsatkichlari ham kamchiliklardan holi emas. Masalan ular qurilish har xil jinsli ishlarning bir nechta turlarining bajarilishi-

da tashkiloti bo'yicha mehnat unumdorligining umumlashgan ko'rsatkichini aniqlash imkoniyatini bera olmaydi, tugatilmagan ishlab chiqarish qoldiqlarining o'zgarishini hisobga olmaydi.

Me'yoriy usul. Mehnat unumdorligini o'lchashning me'yoriy metodi me'yorlarda ko'satilgan mehnat sarfi asosida faktli mehnat sarfining aniq ish hajmiga nisbatini ko'rsatadi, ya'ni ishchilar tomonidan ishlab chiqarish me'yorlarining bajarilish darajasini tavsiflaydi. Me'yoriy ko'rsatkich ishlar mehnat sig'imi-ning me'yor bo'yicha (kishi-kunlar) nisbatini 100% ga ko'paytirish orqali ifodalab beradi. Me'yoriy metod yoxud me'yoriy vaqtning qisqarish darjasini, yoki ishlab chiqarish me'yorining bajarilish darajasi (miqdori)ni aniqlash imkonini beradi.

Qiymat usuli. Mehnat unumdorligini aniqlashning qiymat usuli eng ko'p talqalgan bo'lib, bunda mahsulot miqdori smeta narxda yoki shartnoma asosida kelishilgan narxda hisobga olinadi. Bu usulda mehnat unumdorligining darajasi asosiy va yordamchi ishlab chiqarish, ya'ni qurilish tashkilotining qurilish-ishlab chiqarish personali bo'yicha bitta ishchiga to'g'ri keladigan qurilish-montaj ishlarining smeta narxlari orqali o'lchanishi bilan tavsiflanadi.

Qiymat ko'rsatkichni qurilish tashkiloti (korxonalar, firma) bo'yicha hamda birlashma, vazirlik miqiyosida umumiy mehnat unumdorligini belgilaydigan ko'rsatkich deb hisoblash mumkin. Ushbu ko'rsatkichning ustunlik tomonlari – hisoblashning oddiyligi, turli obyektlar, qurilishlarda unumdorlikning darajasini taqqoslash imkoniyati mavjudligi, o'tgan qator yillar davomida unumdorlikning dinamikasini aniqlash, uning kamchiliklari – jonli mehnat samaradorligiga hech qanday aloqasi bo'lmagan ishlarning material sig'imiga, mehnat qurollari va predmetlarining dinamikasiga bo'lgan ta'siri.

Yalpi mahsulot qiymati(narxi) bo'yicha ko'rsatkich. Bu ko'rsatkich asosida ko'p yillar mobaynida mahsulotlarni ishlab chiqarish hajmi rejalashtirilda va hisobga olindi, bu shunisi bilan

ajablanarliki, turli korxonalarda va turli yillarda ishlab chiqarilgan mahsulotlar qandaydir vaqt holati bo'yicha korxonalarining yagona ko'tara narxlari bilan hisoblandi. Bu esa turli yillarda narxlarning o'zgarishini belgilash imkonini berdi va bu mezon bo'yicha ko'rsatkichlarni taqqoslash (qiyoslash)ga erishildi. Biroq mahsulot narxi nafaqat jonli mehnat sarfini o'zida aks ettiradi, balki oldindan kooperatsiya bo'yicha olingan xom-ashyo, materiallar, sotib olingan yarim fabrikatlar, detallar va uzellarni ham o'zida aks ettirmog'i lozim. Ancha qimmat bo'lgan xom ashyoning qayta ishlashga yo'naltirilishi yalpi mahsulot narxini oshirib yuboradi va shunga mos ravishda korxonada mehnat unumdorligi ishchilarining qandaydir ishtirokisiz ham oshib ketadi.

Yalpi mahsulot qiymatiga shuningdek, tugallanmagan (yakunlanmagan) mahsulot narxining farqi ham kiradi. Bu esa korxonalariga yalpi mahsulot narxini oshirish imkoniyatini beradi, shu bilan bir qatorda tugallanmagan ishlab chiqarish hajmlarini oshirish evaziga mehnat unumdorligi ko'rsatkichi ham oshadi.

Tovar qiymatining ko'rsatkichi tugallanmagan ishlab chiqarish hajmlari ta'siridan holidir, lekin bu ko'rsatkich yalpi mahsulot ko'rsatkichiga tegishli bo'lgan boshqa kamchiliklardan holi emas.

Sof mahsulot ko'rsatkichi – yangidan yaratilgan qiymat korxonaning mahsulot yaratishdagi hissasi to'g'risida to'liq taassurotni beradi, chunki uning qiymatiga xom-ashyo, materiallar, sotib olingan yarim fabrikatlar va tugun(uzel)larga sraflangan mablag'lar ta'sir ko'rsatmaydi, u amortizatsiya chegirmalaridan ozoddir:

$$P = Z + Pr, \quad (9.1)$$

bu yerda: Z – korxonada ishchilarining (chegirmalarsiz) to'liq maoshi;

Pr – korxonaning foydasi.

Sof mahsulot yangidan yaratilgan narxni aniq tavsiflaydi, agar qachonki, mahsulot bozor narxlarida ayriboshlansa (sotilsa). Lekin bizning sharoitda monomol narxlarning ta'siri katta bo'lib, ular yangi narxlar qo'yilishida korxonaning real hissasini aniq ko'rsatmaydi va sof mahsulot uchun narxning o'rnatilishi muammoli holatga aylanib qoladi.

Shartli-sof mahsulot ko'rsatkichi o'ziga to'liq ish haqini va foydani, shuningdek, asosiy vositalarning amortizatsion chegirmalarining yig'indisini, ya'ni qilingan mehnat qismini ham kiritadi:

$$P = Z + Pr + A, \quad (9.2)$$

bu yerda: Z – korxonada hamma ishchilarining (chegirmalarsiz) to'liq maoshi (ish haqi);

Pr – korxonaning foydasi;

A – amortizatsiya chegirmalarining yig'indisi.

Bu ko'rsatkichning ijobiy tomoni shundaki, yangidan yaratiladigan narxni tavsiflash bilan u taqqoslash imkonini beradi.

Bu ko'rsatkich ishlab chiqarishning materialli sig'imiga bog'liq emas, bunda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning «qulay» va «noqulay» mahsulotga ajratilishi inkor etiladi. Bundan tashqari kooperativ yetkazib berish hajmining hamda mahsulotni qaytadan hisobga olishning mehnat unumdorligi ko'rsatkichiga ko'rsatadigan ta'siri bartaraf etiladi. Ulardan oxirgisi ishlab chiqarishni kombinaziyalashtirishda va ishlab chiqarish hamda sanoat birlashmalarini yaratishda (tuzishda) kam bo'lmagan muhim ahamiyatga egadir. Lekin ishlab chiqarish hajmini o'lchashning bunday o'lchamidan foydalanish amaliyoti turli buyumlarning ancha ahamiyatli tarzdagi rentabelligi va ko'tara narx orqali olinadigan foydadagi korxonada ulushlarining katta farqlari mahsulot ishlab chiqarishda korxonaning real hissasini taqqoslashda va foydani tegishli miqdorlardagi ko'rinishda aks ettirishda ishonchli natijalarni bermadi.

Mehnat sarflari bajarilgan kishi-soatlar soni bilan ancha aniq ifodalanadi. Lekin ularni hisoblash juda ko‘p mehnatni talab qiladi.

Kishi-kunlar mehnat sarflarining kishi – soatlarda o‘lchanganidagiga qaraganda kamroq bo‘lgan natijani beradi, chunki kishi – kunlar ichki smenali to‘xtab qolishlarni hisobga olmaydi.

Ishchi xodimlarning o‘rtacha oylik soni kishi – kunlariga qaraganda kun mobaynidagi to‘xtalishlarni hisobga olmaydi, shunga qaramasdan aynan ishchi-xodimlarning o‘rtacha oylik sonidan yillik mehnat unumdorligini hisoblashda foydalaniladi, chunki bu turli korxonalarining, tarmoqlarining va umuman mamlakat bo‘yicha ko‘rsatkichlarning qiyoslanishini ta‘minlaydi. Korxonada xo‘jalik faoliyatini ichki ishlab chiqarish bo‘yicha tahlil qilishda soatli va kunlik mehnat unumdorligi ko‘rsatkichlaridan foydalaniladi. Shunday qilib, unumdorlikni aniqlash uchun mahsulot ishlab chiqarish hajmi va mehnat sarflarining tegishli ko‘rsatkichlari tanlanadi va birinchi ko‘rsatkichlar ikkinchi ko‘rsatkichlarga bo‘linadi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi va mehnat sarflari ko‘rsatkichlarining ustunligi va kmachiliklarini tahlil qilish asosida shuni ta‘kidlash joizki, ularni mumkin bo‘lgan har qanday uyg‘unlashtirish ma‘lum bir iqtisodiy mazmuni kasb etadi, ularni tanlash esa mehnat unumdorligi darajasini o‘lchashning konkret masalalari bilan aniqlanadi. Korxonada unumdorlikni aniqlashning eng keng qo‘llaniladigan (universal) usuli yil davomida o‘rtacha ro‘yxat bo‘yicha shu korxonada bitta ishchisiga to‘g‘ri keladigan korxonada tomonidan bir yilda ishlab chiqarilgan sof mahsulotning miqdorini hisoblashdan iboratdir.

Mehnat unumdorligining boshqa ko‘rsatkichi – mehnat sig‘imi – mahsulot birligini ishlab chiqarishga to‘g‘ri keladigan jonli mehnat sarfining yig‘indisini belgilaydi.

Mahsulot birligini ishlab chiqarish bo‘yicha mehnat sig‘imini aniqlash uchun hamma ishlab chiqarishga sarflangan sarf-xara-

jatlarni ma'lum vaqtda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bo'lish kerak bo'ladi. Mehnat sig'imi ko'rsatkichi qaralayotgan qurilishga aloqador bo'lmagan boshqa omillarning ta'siriga uchramaydi. Shuning uchun mahsulot (ish)ning amaldagi mehnat sig'imi qiymat ishlab chiqarish ko'rsatkichiga nisbatan ancha to'g'ri bo'lib, mehnat unumdorligining darajasi va dinamikasini tavsiflab beradi.

Mehnatni rejalashtirish va tahlil qilish maqsadida alohida peratsiyalar, buyumlar va ishlarning mehnat sig'imi hisoblanadi.

Texnologik mehnat sig'imi (T_1) asosiy ishchi-bajaruvchilar va vaqtbay ishlaydiganlarning mehnat sarflari bilan aniqlanadi. U ishlab chiqarish operatsiyalari, detallar, tugunlar va tayyor mahsulotlar bo'yicha hisoblanadi.

Xizmat ko'rsatish bo'yicha mehnat sig'imi (T_2) asosiy sexlarning yordamchi ishchilarining hamda yordamchi sexlar va bo'limlardagi ishchilarning, ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatayotgan hamma ishchilarining mehnat sig'imini namoyon etadi. Uni har bir operatsiya, buyum bo'yicha yoki buyumning texnologik mehnat sig'imiga proporsional hisoblash mumkin.

Ishlab chiqarish bo'yicha mehnat sig'imi (T_3) texnologik va xizmat ko'rsatish bo'yicha mehnat sig'implari yig'indisidan tashkil topadi, ya'ni bu asosiy va yordamchi ishchilarning ish birligini bajarishga sarflagan mehnatini ifodalaydi.

Boshqarish bo'yicha mehnat sig'imi (T_3) rahbarlar, mutaxassislar, xizmatchilar tomonidan sarflangan mehnat yig'indisidan iborat bo'ladi. Bunday sarflarning bir qismi bevosita buyumlarning tayyorlanishi bilan bog'liq bo'lib, bu buyumlarga bevosita (bevosita) tegishli bo'ladi, mehnat sarflarining boshqa qismi esa buyumlarning tayyorlanishiga bevosita bog'liq bo'lmaydi, ishlab chiqarish mehnat sig'imiga proporsional bo'lgan holatda buyumlarning tayyorlanishiga tegishli bo'ladi.

Eng yaxshisi, mahsulotning to'liq mehnat sig'imi ko'rsatkichidan foydalanish juda qulay bo'lib, bu ko'rsatkich barcha

kategoriyalardagi ishchilarning mehnat sarflar (kishi-soatlar)ini o'z ichiga oladi va u quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi

$$T = T_1 + T_2 + T_3 + T_4, \quad (9.3)$$

Mehnat sig'imi hisoblash usuliga bog'liq ravishda me'yoriy, amaliy, rejaviy mehnat sig'implariga ajratiladi.

Mehnat sig'imi ko'rsatkichlari mehnat unumdorligining darajasini hisoblash, yangi konstruktsiyalar, materiallar va texnologik jarayonlarni qo'llashning samaradorligini hamda qurilish–montaj ishlarining mexanizatsiyalashganligini baholash uchun zurrurdir. Mehnat sig'imi ko'rsatkichlaridan qurilishda mehnat resurslariga bo'lgan ehtiyojlarni hisoblashda foydalaniladi.

Mehnat unumdorligini hisoblash (o'lchash) usullarini har doim takomillashtirib borish taqozo etiladi, shu bilan u yoki boshqa omillardan masadli yo'nalishda foydalanishni va konkret iqtisodiy maqsadlarni hisobga olgan holda mehnat sig'iminin samradorligi (natijaviyligi)ni obyektiv (xolisona) baholashga erishish mumkin.

Bozor sharoitida boshqarishning zamonaviy iqtisodiy usullarida shunday o'lcham birliklarini izlab topish bo'yicha izlanishlar olib borilmoqdaki, ular natijalar va sarf-xarajatlarni bir-biriga bog'lash orqali alohida ishchilarning xo'jalik hisobidagi manfaatlarini hisobga olgani kabi butun jamiyatning ham manfaatini ifodalamoq'i lozim. Natija sifatida foyda, daromad tushunilsa, sarf sifatida esa mehnatga haq to'lash fondi tushuniladi.

Boshqarishning mehnat unumdorligi o'sishi omillaridan foydalaniladigan tashkiliy-iqtisodiy usullari. Bozor turidagi iqtisodiyotga o'tish boshqarishning mehnat unumdorligini o'stirishga qaratilgan an'naviy yondashuvlarini qayta ko'rib chiqishni talab etadi. Ushbu sohada fan va amaliyot orqali ko'p yillar davomida nimalar to'plangan bo'lsa, hammasining ijobiy

va salbiy tomonlarini xolisona baholash zarurdir. Ishlab chiqarishni faqat uning texnik-iqtisodiy mazmuni jihatidan ko'rib chiqilishini butunlay maqsadga muvofiq deb bo'lmaydi.

Ishlab chiqarishning texnik-iqtisodiy mazmuni, uning omillari bilan bog'liqlikda aniqlanadi. Texnika, texnologiya va materiallarning oshib borayotgan imkoniyatlari mehnatni, ishlab chiqarishni va boshqarishni tashkil etish ta'siri ostida amaliyotga tadbiq etiladi.

Mehnat samarador bo'ladiki, qachonki, uning tashkil etilishi ishlab chiqarish va boshqarishning kompleks tarzda tashkil etilishi bilan birgalikda amalga oshirilsa, lekin bu shart har doim ham bajarilavermaydi. Ishlab chiqarishni tashkil etish – bu, mohiyatiga ko'ra, mehnatning moddiy elementlarining funktsiallashtiruvini ta'minlash bo'lsa, boshqarishni tashkil etish esa – mehnat munosabatlarining funktsiallashtiruvidir. Kompleks tashkil etilgan mehnat faoliyatini ish joyiga, tuzilma birligiga va butun korxonaga qo'llash juda muhimdir: bu mehnatni tashkil etishning tor tushunchasidan texnologik faoliyatga o'tish demakdir.

Hozirgi vaqtda yangi ishga tushirilayotgan obyektlarning hammasi ham texnik va texnologik parametrlar bilan uzviy bog'langan mehnat, ishlab chiqarish va boshqarishni tashkil etishning puxta tayyorlangan loyihalariga har doim ham ega bo'lavermaydi. Shu sababli mehnatni va ishlab chiqarishni boshqarishning tashkil etilishi darajasi hamda bir xil sharoitlarda ishlayotgan, aynan bir xil jihozlar (dastgohlar)da bir xil mahsulotlarni ishlab chiqaradigan korxonalar ishchilarining soni tez-tez bir-biridan sezilarli ravishda farq qilib turadi.

Inson omilini faollashtirish va fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish – bu muvozanatlashuvchanlik va ishlab chiqarish omillari dinamik rivojlanishining o'zaro bog'langan muammolaridir.

Ijtimoiy omillarning rolini kuchaytirishni hisobga olmasdan turib mehnat samaradorligi muammosini yechish mumkin emas. Faqat shuni inobatga olgan vaziyatdagina ikkita o'zaro bog'langan masalalarning maqbul yechimlarini topish mumkin bo'ladi: yuqori natijaga ega bo'lgan ishlab chiqarish va tovarlar hamda xizmatlarning raqobatbardoshligi ta'minlanadi va shu bilan bir vaqtning o'zida har bir ishchi-xodimga tegishli ijtimoiy kafolatlarni taqdim etish yo'li bilan ishchi-xodim-larning ishlab chiqaruvchanligini kengaytirishga erishish mumkin.

Mehnat mazmunini aniqlashda, uning ustuvor qadr-qimmatidan olinishi, yangi texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari va atrof-muhitni muhofaza qilish sharoitlarini belgilab beradi. Ulardan oxirgisi, ya'ni atrof-muhitni muhofaza qilish ayniqsa qurilish ishlab chiqarish sohasida juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mehnatni juda ham tor darajadagi bo'limlarga ajratishga mutlaqo yo'l qo'ymaslik kerak, ishchi-xodimlarga mehnat funksiyalarini kengaytirish uchun keng imkoniyatlar taqdim etish, kasblarni qo'shish, boshqaruvda ishtirok etishlarini, texnologiyani insonga va insonni texnologiyaga o'zaro moslashuvini ta'minlash zarur.

Bozor munosabatlari sharoitida yuqori professional ishchi-xodimlarni jalb etishning egiluvchan shakllarini ta'minlash taqozo etiladi. Har bir ishchi-xodimni nafaqat uning professional sifatleri nuqtai-nazaridan, balki uni insonga xos bo'lgan individual fazilatlar va ehtiyojlar bo'yicha ham baholash alohida muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, mehnat faoliyatini tashkil etishni mehnatning ichki bozorida shakllanayotgan personaldan ajratib bo'lmaydi.

Korxonada mehnat faoliyatini tashkil etish yuqori tashabbuskorlik va faollik darajasiga ega bo'lgan va o'zining ishi uchun har qanday xavf-xatarga yuz tutadigan ishchi-xodimlari bilan ajralib turadigan tadbirkorlikning rivojlanishi bilan uzviy bog'langandir.

9.4. Mehnat unumdorligini baholash

Ma'lumki, iqtisodiy o'lish ikkita usul: ma'lum vaqt davomida real yalpi milliy mahsulotlar ishlab chiqarilishining (YaMMI) oshishi yoki sof milliy mahsulotlar ishlab chiqarish (SMMI) sifatida va ma'lum vaqt ichida YaMMI yoki SMMI ni aholi jon boshiga nisbatan oshirish sifatida aniqlanadi va o'lchanadi.

O'z navbatida real YaMMI mehnat sarflari (kishi-soat)ning mehnat unumdorligiga (bitta ishchi-xodimning real soatdagi ish unumi) ko'paytmasi sifatida aniqlanadi, ya'ni :

YaMMI = bajarilgan kishi-soat miqdori x mehnat unumdorligi

Shunday qilib, mehnat unumdorligi darajasini oshirish va YaMMI ni kengaytirish o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri (proportional) bog'liq mavjud, dekmak iqtisodiy o'lishda ham xuddi shunday bog'liqlarning borligiga izoh berish joiz emas.

Real YaMMI ning o'lishida mehnat unumdorligi omilining ahamiyatini aniqlash zarurdir. Xorijdagi va mamlakatimizdagi mutaxassislarining baholashiga ko'ra YaMMI o'lishining asosiy omili – bu mehnat unumdorligidir.

Real YaMMIning o'lishiga ta'sir ko'rsatadigan omillar:

1. Mehnat sarflarni oshirish;
2. Mehnat unumdorligini oshirish:
  - texnik taraqqiyot;
  - kapital sarfi;
  - ma'lumot berish va kasbga tayyorlash;
  - ishlab chiqarish ko'lami kengayishi bo'yicha;
  - resurslarni taqsimlashning yaxshilanishi.

Har qanday obyektning qurishda o'nlab, yirik inshootlarni qurishda esa yuzlab ilmiy-tekshirish, loyiha-qidiruv, qurilish-montaj tashkilotlari hamda asosiy texnologik jihozlarni tayyorlovchi zavodlar, qurilish-montaj jihozlarini va qurilish materiallarini yetkazib beruvchilar, banklar va iqtisodning boshqa subyektlari

ishtirok etadilar. Faqat qurilishda ishtirok etuvchilarning hamjihatlikda bajaradigan ishlari-qurilish tashkilotining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishining garovi bo'lishi mumkin.

Boshqaruvning asosiy va birlamchi bug'inlaridagi rahbarlik qiluvchi xodimlar (korxonalar, brigada mavqieda) bozor munosabatlarini tadbiq etishning dastlabki vaqtidagi yangi sharoitlarda ishlab chiqarishni boshqarishni uddalay olishmaydi va bunga qodir ham emasdilar. Ular ilgari noma'lum bo'lgan hamda moddiy-texnik ta'minot, mahsulotlarning savdo-sotig'i va ularni ayriboshlash bilan bog'liq bo'lgan ko'plab murakkab muammolarni yechishlari lozim edi. Xususiylashtirilgan korxonalariga o'zlari ishlab chiqarayotgan mahsulotlarga o'zlari narx qo'yish, personal(xodim)larning sonini aniqlash, maoshni belgilash kabi imkoniyatlarni beradi.

Hozirgi kunga kelib, boshqaruv xodimlari zamonaviy bilim va ko'nikma, shuningdek ma'lum bir tajribaga ega bo'lishlari orqali qurilish korxonalarida va tashkilotlarida yuqori darajadagi boshqaruvni ta'minlashga erishilmoqda.

Rivojlangan hozirgi bozor munosabatlari sharoitida mehnat unumdorligini oshirishning iqtisodiy mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq etish, shu bilan birgalikda ularning axborot, moliyaviy va malakali mutaxassislar bilan ta'minlanganligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur chora-tadbirlarni amalga oshirish ahamiyatli tarzda moddiy sarflar(mablag'lar)ni talab etadi, lekin ushbu mablag'larsiz iqtisodiy holatni barqarorlashtirishning ham hech iloji yo'q.

Makroiqtisodiy sharoitning qulayligi, sohada iqtisodiy o'sishning tez sur'atlarda oshib borishi, YaIM barqaror o'sish sur'atlari ta'minlangan sharoitda, soha bo'yicha umumiy daromadlarni tarkibiy jihatdan yanada oshirish imkoniyatini beradi.

Shuning bilan birgalikda sohada band bo'lgan ishchi-xodimlar daromadlari bilan bir qatorda, korxonalar va boshqa xo'ja-

lik subyektlari daromadlari pirovard natijada aholi turmush darajasiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Korxonalarining daromadlari oxir-oqibatda uning faoliyatini kengaytirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, mehnat sharoitlari va mahsulot sifatini yaxshilash, korxonaning ichki va tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirish, uning moliyaviy ahvolini mustahkamlash, shuningdek aholining bandligi va turmush darajasiga daxldor bo'lgan muammolarni ham hal etish uchun xizmat qiladi.

Nazorat uchun savollar

1. Qurilishda "mehnat resurslari" va "mehnat unumdorligi" tushunchalarining mohiyatini tushuntirib bering.
2. Qurilishda mehnat unumdorligini oshirishning asosiy omillari nimalardan iborat?
3. Qurilishda mehnat unumdorligini oshirish yo'llari nimalardan iborat.
4. Mehnat unumdorligini o'lchash va baholash usullarini aytib bering.
5. Mehnat unumdorligining boshqa ko'rsatkichi bo'lib nima hisoblanadi?
6. Mehnat sig'imi nima va qaysi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi?
7. Sof mahsulot va shartli-sof mahsulot ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi?
8. Real YaMMIning o'sishiga ta'sir ko'rsatadigan omillarni ayting va ularga izoh bering.

X BOB. QURILISHNI BOSHQARISH TIZIMI

10.1. Boshqaruv tizimi va uning turlari

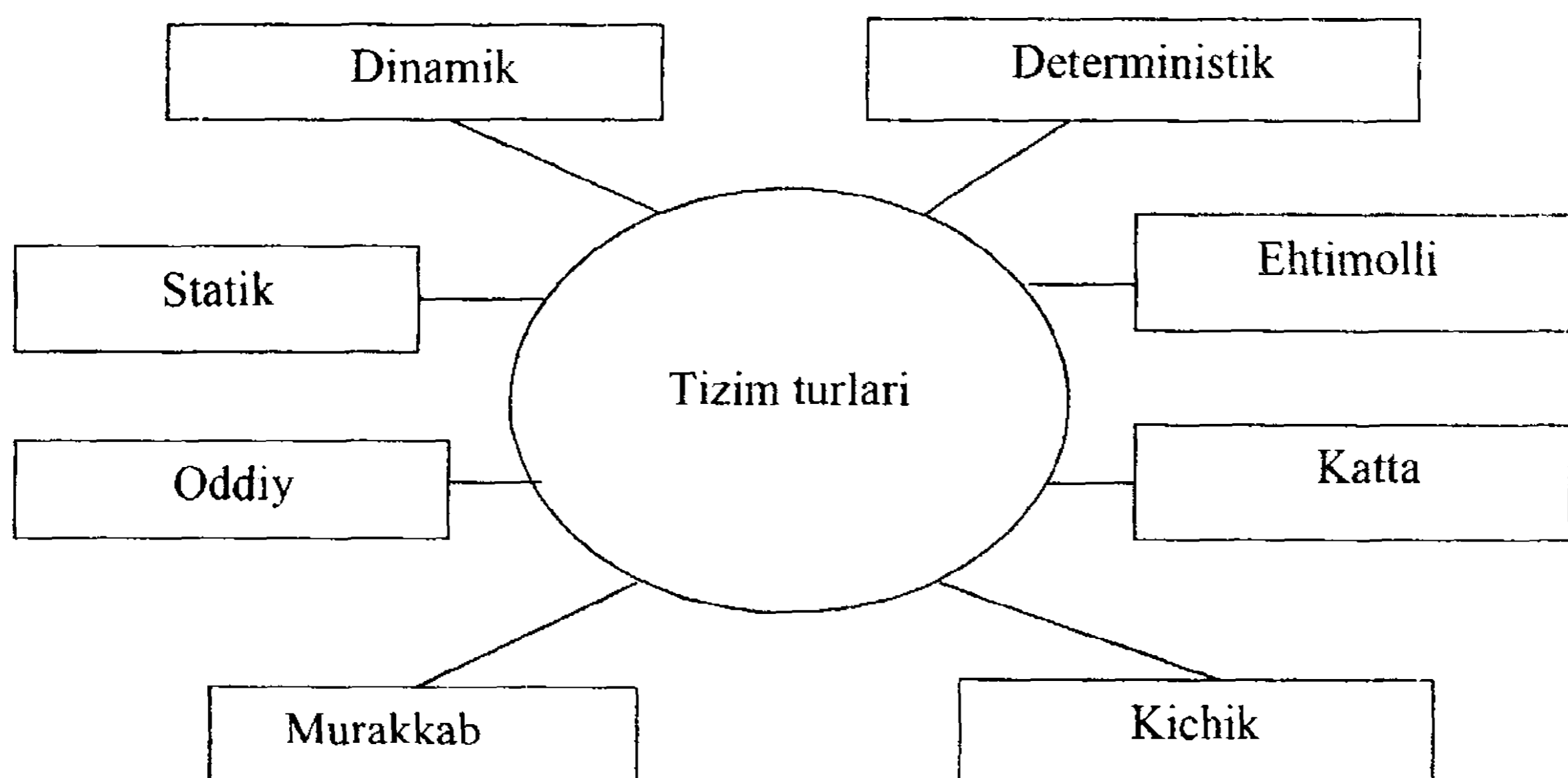
Boshqaruv deganda boshqaruv subyektining ma'lum maqsadga erishish uchun boshqariladigan obyektga ta'sir etish jarayoni tushuniladi.

Qurilishni boshqarish – bu boshqaruv subyektini – ilmiy-tadqiqot, loyihalash va qurilish mahsulotini ishlab chiqarish korxonasi va tashkilotlar rahbarlari, boshqaruv apparatining bo'sunishiga ko'ra mazkur ishlar ijrosi bilan shug'ullanuvchi bo'lim rahbarlari, ishchi xodimlar jamoasiga ta'sir ko'rsatish arayonidir.

Zamonaviy boshqaruv faninining eng muhim va asosiy tushunchasi tizim hisoblanadi (10.1-rasm).

Tizim deganda, bir butunlikni tashkil qiluvchi qandaydir o'zaro bog'liq bo'lgan tartibga solingan majmuaga tushuniladi.

Doimiy o'zgarish va bir vaziyatdan boshqasiga o'tuvchi tizimlar – dinamik tizimlar deb ataladi. Dinamik tizimlar belgilangan maqsadga intilish va o'zini-o'zi boshqaruv harakatlarini amalga oshiradilar.

10.1-rasm. Tizimning tasniflanishi

Statik tizim – ish tartibini o‘zgartirmaydi. Dinamik tizimlarda belgilangan muddatda bino va inshootlarni ishga tushirish maqsad qilib qo‘yiladi. Eng kam xarajatlar bilan maqsadga erishish mumkin. Resurslarni qayta taqsimlash oddiy tizimlar – elementlarning kam soni, kam ichki aloqalar bilan tavsiflanadi.

Murakkab tizimlar – ko‘p elementlar soni va ular orasidagi ko‘p aloqalar bilan tavsiflanadi. Qurilish ishlab chiqarishda, ya’ni bino yoki inshootlar qurib bitgunicha buyurtmachi, loyihalovchi va pudratchilar o‘zaro aloqada bo‘lishadilar.

Ba’zi bir tizimlar mavjudki ularni faoliyatini oldindan bilish mumkin, masalan, quyosh tizimida planetalarni harakati. Ular juda aniqlik bilan harakat qilishadi. Bunday tizimlar qonuniyatga asosan vaqt o‘tishi bilan o‘zgarimas sharoitda bo‘ladilar. Buni deterministik tizim deb ataladi.

Moddiy ishlab chiqarish va qurilish dinamik tizimlari amalda deterministik bo‘lmaydi. Bular ehtimolli tizimlar tarkibiga kiradi. Bunday tizimlar oxirgi mahsulotining texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlari (mahsulot birligining tannarxi, bajarilgan ishlar hajmi, sotuvdan tushgan tushum, foyda(daromad), ishchilar soni, asosiy fondlarning o‘rtacha yillik narxi, ishlab chiqarish rentabelligi, fond qaytimi, fond sig‘imi, amortizatsiya, mehnat unumdorligi, ish haqi fondi va boshqalar)ga bosh pudratchining:

- tayyorlov korxonalarini;
- transport tashkilotlari;
- tashqi ta’minlovchilar;
- moddiy-texnik va ta’minot tashkilotlariga bo‘lgan ta’siri bilan tavsiflanadi.

Bu ishlab chiqarish tashkilotlarining har biri o‘ziga yarasha tizim bo‘lib, ularning o‘z maqsadlari, vazifalar va faoliyat rejaları mavjud. Bunday tizimostilarni maqsadga erishish uchun, ularni muvofiqlashtirish juda murakkab vazifa hisoblanadi. Ularning birgalikdagi faoliyati natijasini ba’zi bir ehtimollik darajasi bilan oldindan aytish mumkin. Bular ehtimolli tizimlar deb ataladi.

Ma'lumki qurilish o'z-o'zini boshqaradigan tizim bo'lib, u ikkita o'zaro bog'langan tizimostidan iborat:

1. Boshqaruv tizimosti (subyekti);
2. Boshqariladigan tizimosti (ob'yekt). (10.2-rasmga qarang).

Iqtisodiy tizimosti quyidagilarga bo'linadi:

1. Asosiy fondlar:

a) Faol (aktiv) qismi, bunga quyidagilar kiradi:

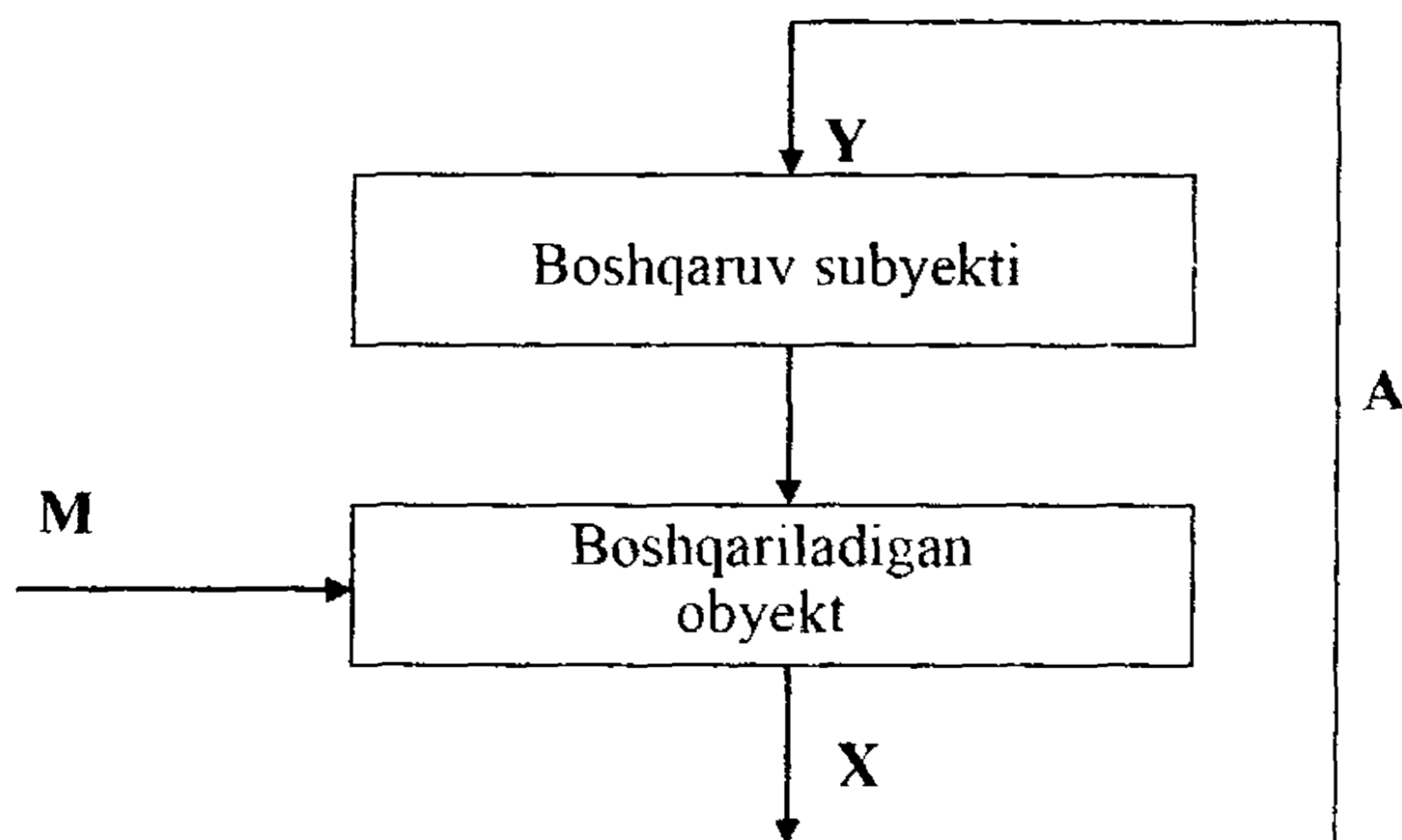
- mashina va uskunalar;
- texnologik naqliyot;
- uzatuvchi moslamalar;
- asbob-uskunalar, xo'jalik jihozlari.

b) Passiv qismi:

– ishlab chiqarish, omborxonalar, xizmat ko'rsatish, ma'muriy binolar va inshootlar.

2. Aylanma mablag'lar – bu korxonada turuvchi mahsulotni tayyorlash jarayonida sarflanadigan va mahsulotni sotganidan so'ng korxonaga qaytariladigan moliyaviy mablag'lar.

10.2.-rasmda boshqarish tizimining eng oddiy ko'rinishi berilgan.

Bu yerda:

A – boshqariladigan ob'yekt haqida axborot;

M – tashqi muhit ta'siri;

X – boshqaruv maqsadi, ya'ni uning natijalari;

Y – boshqaruv ta'siri.

10.2-rasm. Oddiy boshqaruv tizimi

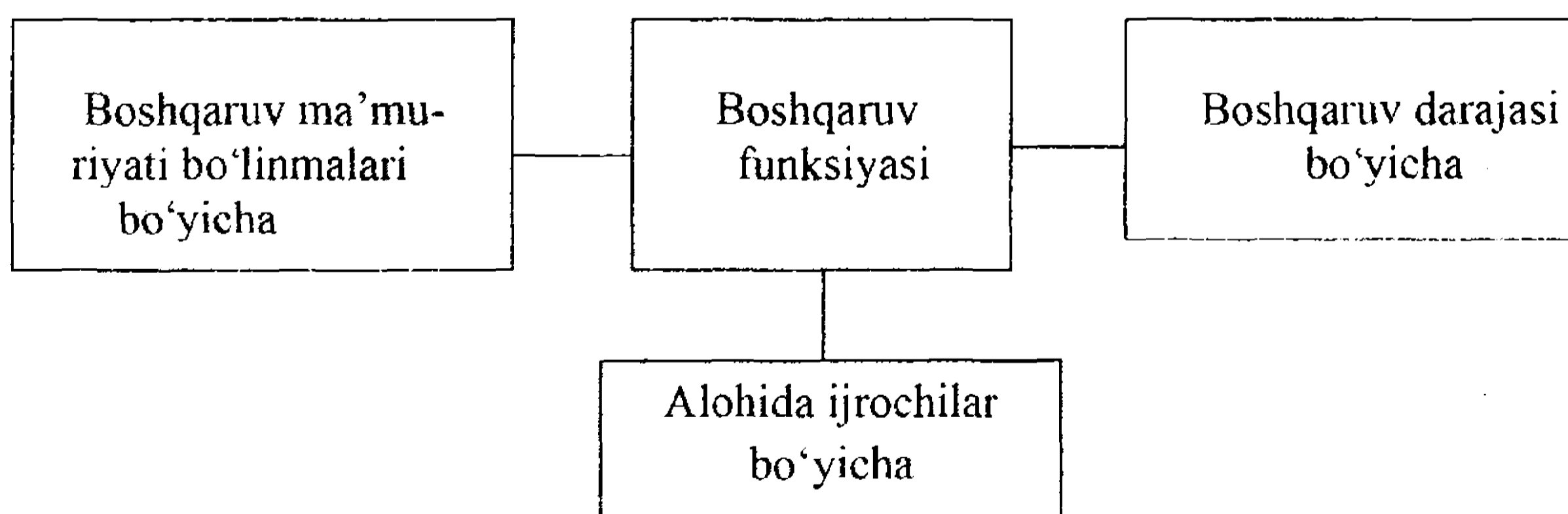
Qurilish moddiy ishlab chiqarish tizimiga kiradi. Ishlab chiqarish munosabatida bo‘lgan ishchi xodimlar tabiiy resurslar va ishlab chiqarish vositalaridan foydalanib, jamiyat rivojlani-shi, shuningdek insonlar uchun zarur bo‘lgan mahsulotlarni yaratadilar. Qurilish moddiy ishlab chiqarish tarmog‘i bo‘lib hisoblanadi.

Qurilish mahsuloti – bu yangi qurilgan bino va inshootlar, xususan turar joy, sog‘likni saqlash va ta‘lim muassasalari, ish-lab hiqarish korxonalarini, omborxonani, komunal xizmat ko‘rsatish va maishiy soha obyektlari, shuningdek muhandislik va ishlab chiqarish inshootlari va boshqalar hisoblanadi.

10.2. Boshqaruv funksiyalari va usullari. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmalari

Boshqaruv funksiyasi boshqaruv ob‘yektini maqsadga yo‘naltirish uchun obyektiv zarur bo‘lgan ta‘sir, harakat va uslub-lar yig‘indisini ko‘reatuvchi boshqaruv tuzilmasini ifodalaydi.

Funksiya – boshqaruv subyekti faoliyatining mazmuniy ifo-dasidir (10.3-rasm).

10.3-rasm. Boshqaruv funksiyasining bo‘linishi

Boshqaruv funksiyasi tuzilmani yaratish va boshqaruv ma‘muriyati ishini tashkil etishga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Boshqaruv jarayonining mazmuni bo‘yicha boshqaruv funk-siyalari 3 turga bo‘linadi:

1. Boshqaruv jarayoni elementlari bo'yicha:

- nazorat;
- qaror qabul qilish;
- yo'lga solish.

2. Boshqaruv sikli bo'yicha;

3. Sikl muddati bo'yicha.

Boshqaruv funksiyalari va vazifalari quyidagi jadvalda keltirilgan.

10.1-jadval

Boshqaruv funksiyalari va vazifalari

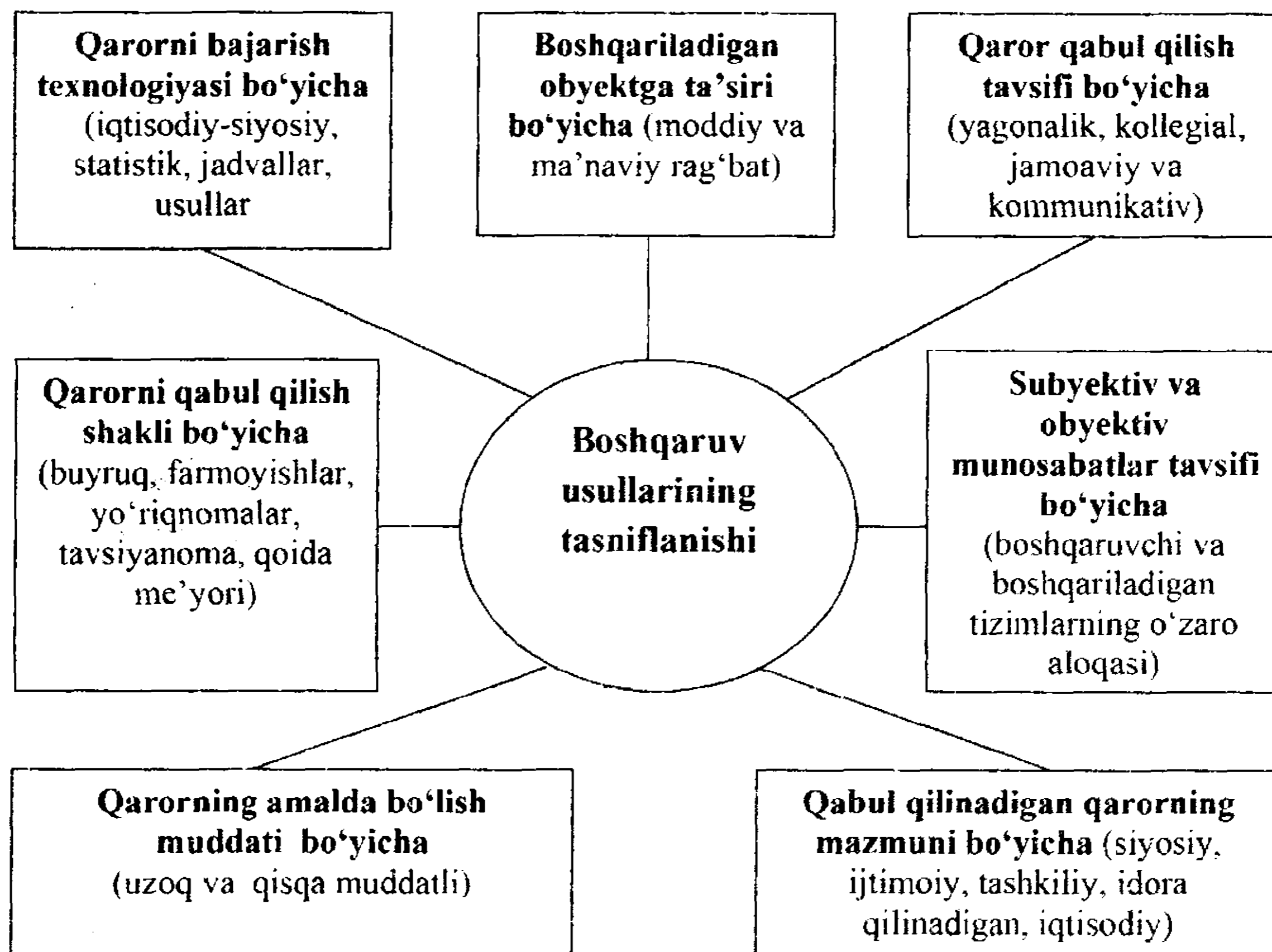
Boshqaruv funksiyasi	Asosiy vazifasi
Umumiy ma'muriy rahbarlik	Qaror qabul qilish
Texnik, hisob-shartnoma va tashkiliy-texnologik hujjatlarni tayyorlash	Xodimlarni ma'muriyat hujjatlari bilan o'z vaqtida ta'minlash
Ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatini rejalashtirish	Ishlab chiqarish faoliyati oqimini rejalashtirish, tashkil etish va ularni amalga oshirish
Ixtisoslashgan qurilish ishlab chiqarishni tezkorlik bilan boshqarish	Tashkil etish, ishlarning bajarilishini nazorat qilish, obyektlar qurilishini resurslar bilan ta'minlash
Xodimlar bilan ta'minlash va ularni tayyorlash	Ishlab chiqarish bo'linmalarini muhandis-texnik va ishchi xodimlar bilan ta'minlash

Moddiy-texnik ta'minot	Qurilish obyektlarini zarur moddiy- texnik resurslar bilan o'z vaqtida ta'minlash
Mahsulot sifatini ta'minlash	Tibbiy-texnik va shamollatish ishlari sifatini nazorat qilish
Mehnat sharoiti va mehnat muhofazasi	Mehnatning xavfsiz sharoiti va uning normal tartibini ta'minlash
Hisob-kitob va moliyaviy faoliyat	Moddiy boyliklarni o'z vaqtida hisobga olishni ta'minlash, buxgal-teriya hisobini amalga oshirish
Tibbiy-texnik va shamollatish tizimlarini ishlatish	Tugatilgan tizimlarni ishga tushirish bo'yicha ishlarni tashkil etish
Ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatining kompleks texnik-iqtisodiy tahlili	Texnik-iqtisodiy axborotlarni tahlil etish va ularning qayta ishlanishini ta'minlash, iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirish

Boshqaruv usullari – bu moddiy boyliklar ishlab chiqarish jarayonida paydo bo'ladigan munosabatlar tizimini tavsiflovchi harakatlar mexanizmidir. Ishlab chiqarish munosabatlari boshqaruv usullari mazmunining o'zgarishiga olib keladi.

Qurilish ishlab chiqaruvida rahbar o'zining har kunlik faoliyatida boshqaruvning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, tashkiliy, moddiy va ma'naviy usullarini qo'llaydi.

Qurilish ishlab chiqarishini boshqarishning umumiy usullari quyidagicha tasniflanadi (10.4 – rasm).

10.4-rasm. Boshqaruvning umumiy usullari tasniflanishi

Qurilish ishlab chiqarishi faoliyatida quyidagi boshqaruv usullari qo'llaniladi:

1. Qurilish ishlab chiqarishini boshqarishning iqtisodiy usullari.

Hozirgi sharoitda iqtisodiy usullar asosiy o'rinni egallaydi.

Qurilish ishlab chiqarishini boshqaruvning iqtisodiy usuli ob'yektiv iqtisodiy qonunlarga asoslanadi, ya'ni qurilish tashkilotlarining yuqori natijalarga erishishida alohida xodimlar hamda jamoa mehnati iqtisodiy jihatdan rag'batlantiriladi.

2. Qurilish ishlab chiqarishini boshqarishning tashkiliy usullari.

Qurilishda ishlab chiqarishning boshqarish samaradorligini oshirish boshqaruvning tashkiliy usullari alohida ro'l o'ynaydi.

Boshqaruv ob'yektiga tashkiliy ta'sir ko'rsatish qaror, farmoyish, ko'rsatma, yo'riqanoma, qoida va nizomlar orqali bo'ladi.

3. Qurilish ishlab chiqarishini boshqarishning ijtimoiy-ruhiy usullari.

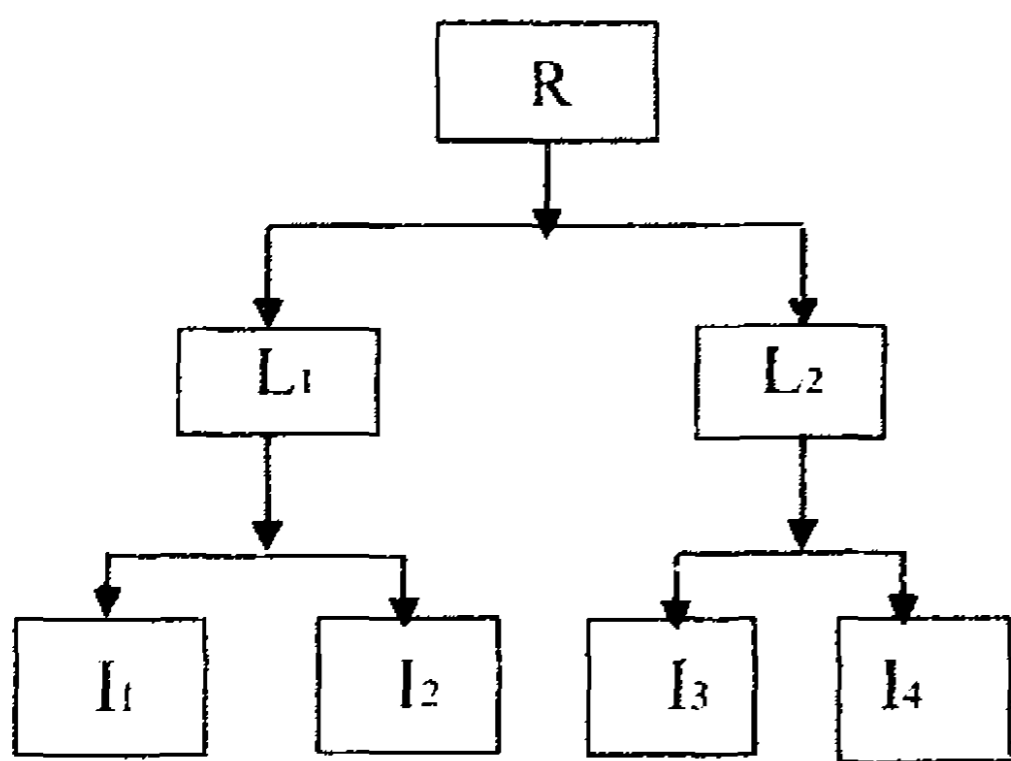
Qurilish ishlab chiqarishida rahbarlar birinchi navbatda e'tiborni odamlar, shaxslararo, shuningdek ishchi xodimlar o'rtasidagi munosabatlarni yo'lga qo'yishga qaratadilar. Shu boisdan boshqaruv jarayonida ijtimoiy va ruhiy usullar quyidagilarga asoslanadi:

– ishlab chiqarish jamoasi va ularning ruhiy holatini o'rganish;

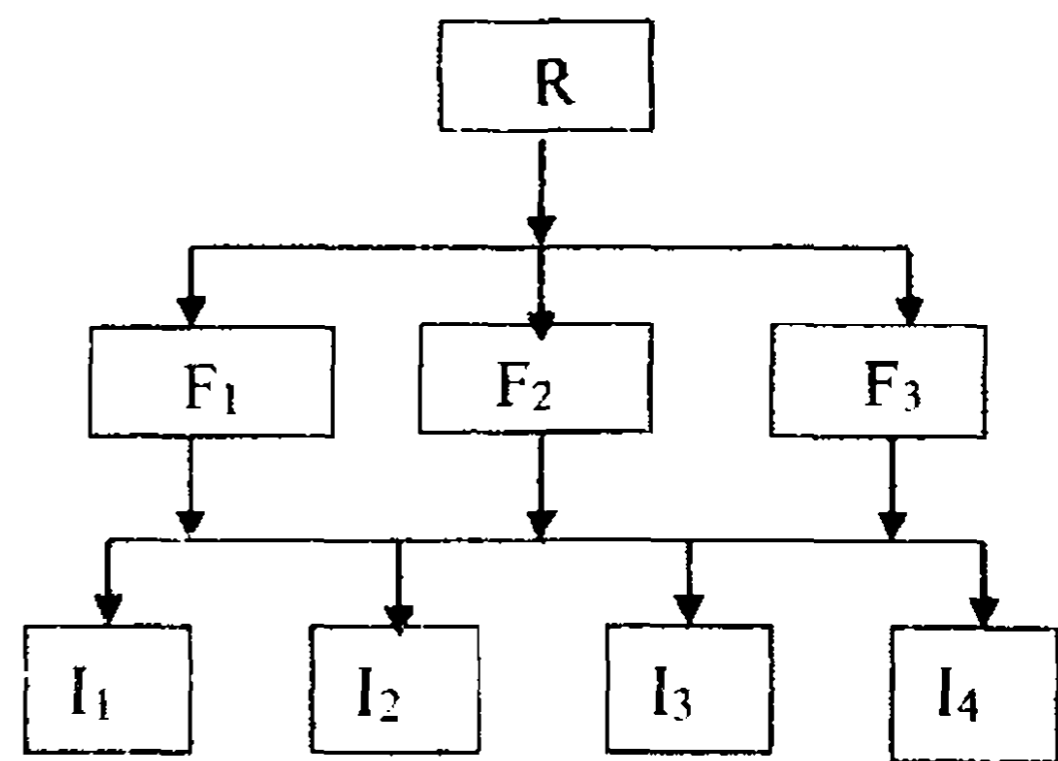
– ijtimoiy jarayonlarni o'rganish.

Boshqaruvning tashkiliy tuzilmalari turlarini quyidagilardan iborat.

1. Boshqaruvning chiziqli tuzilmasi. Chiziqli tuzilma da boshqaruv tizimining tarkibiy qismlariga bo'linishi ishlab chiqarish konsentratsiyasi darajasi, texnologik xususiyatlar va boshqalarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bunday tuzilmada yakka rahbarga bo'ysinish prinsipiga rioya qilinadi, ya'ni barcha xodimlar faqat bitta rahbar buyrug'i va farmoyishini bajaradilar(10.5-rasm).

10.5.-rasm. Boshqaruvning chiziqli

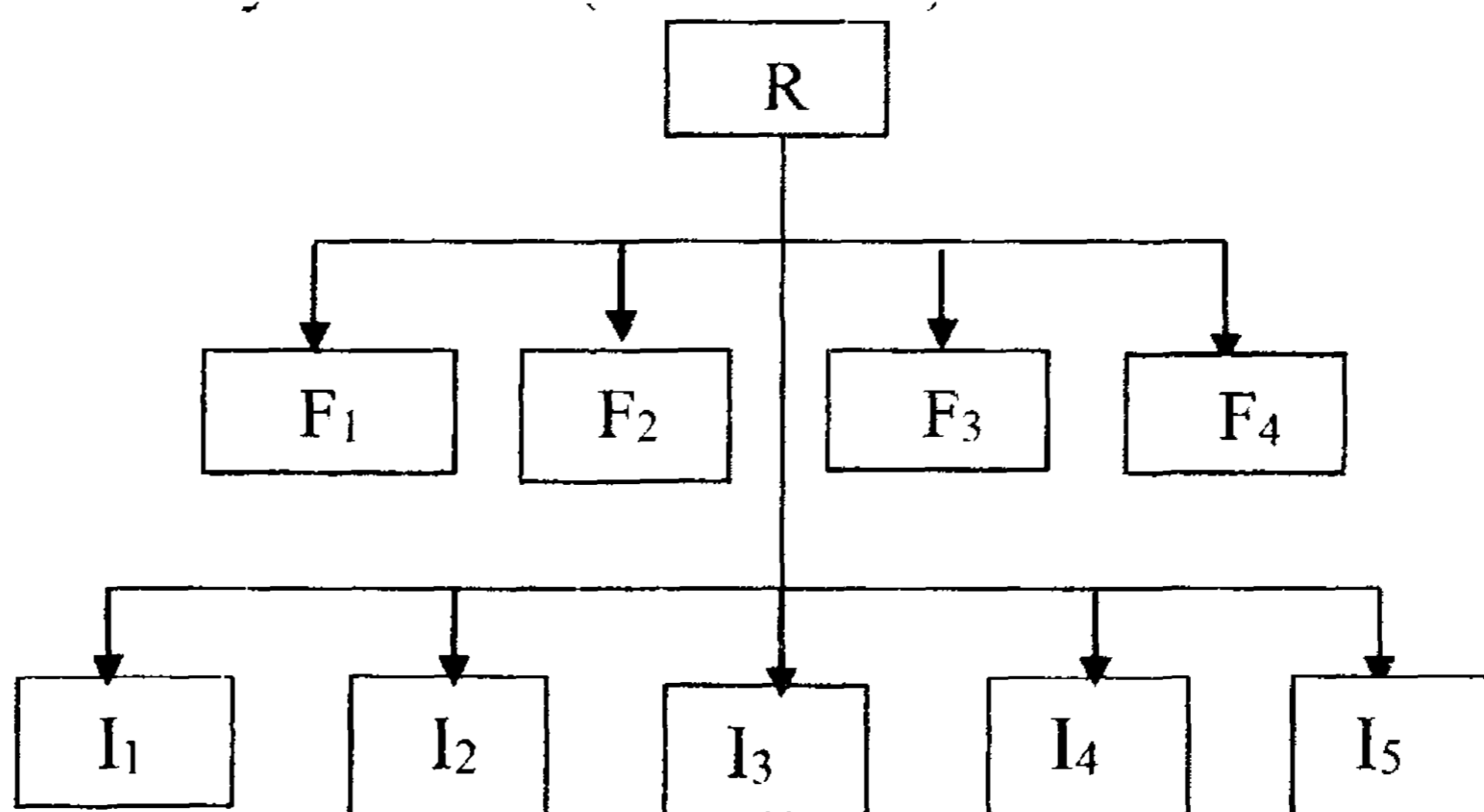

10.6.-rasm. Boshqaruvning funksional tuzilmasi tuzilmasi

2. Boshqaruvning funksional tuzilmasi. Funksional tuzilmada tarkibiy bo'linmalar o'rtasida boshqaruv funksiyalari taqsimlanishi va mustahkamlanish prinsipi amalga oshiriladi, ya'ni past darajadagi har bir bo'linmalarning yuqori darajada

boshqaruv funksiyalarini amalga oshiruvchi bir necha rahbarlarga bo'ysinishi ta'minlanadi (10.6-rasm).

3. Boshqaruvning chiziqli-funksional tuzilmasi. Chiziqli-funksional tuzilma chiziqli va funksional tuzilmalarning afzalliklarini birlashtiradi. Uni shakllantirishda boshqarish jarayonining "shaxtali" tuzilishi va ixtisoslashuvi prinsipidan foydalaniladi (10.7-rasm).

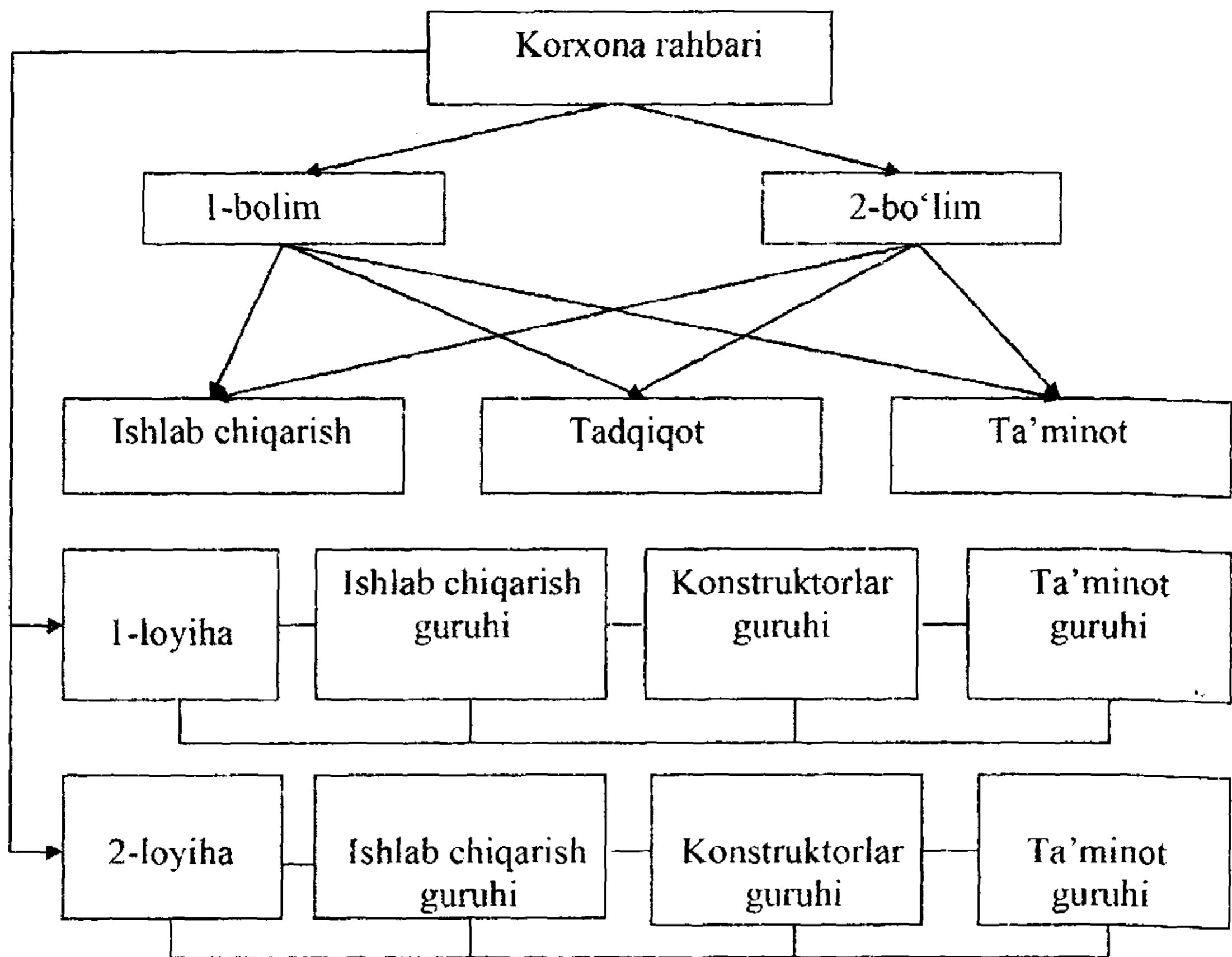
Bu yerda: R-rahbar; L-boshqaruvning chiziqli organlari; F-boshqaruvning funksional organlari; I – ijrochilar.

10.7 -rasm. Boshqaruvning chiziqli-funksional tuzilmasi

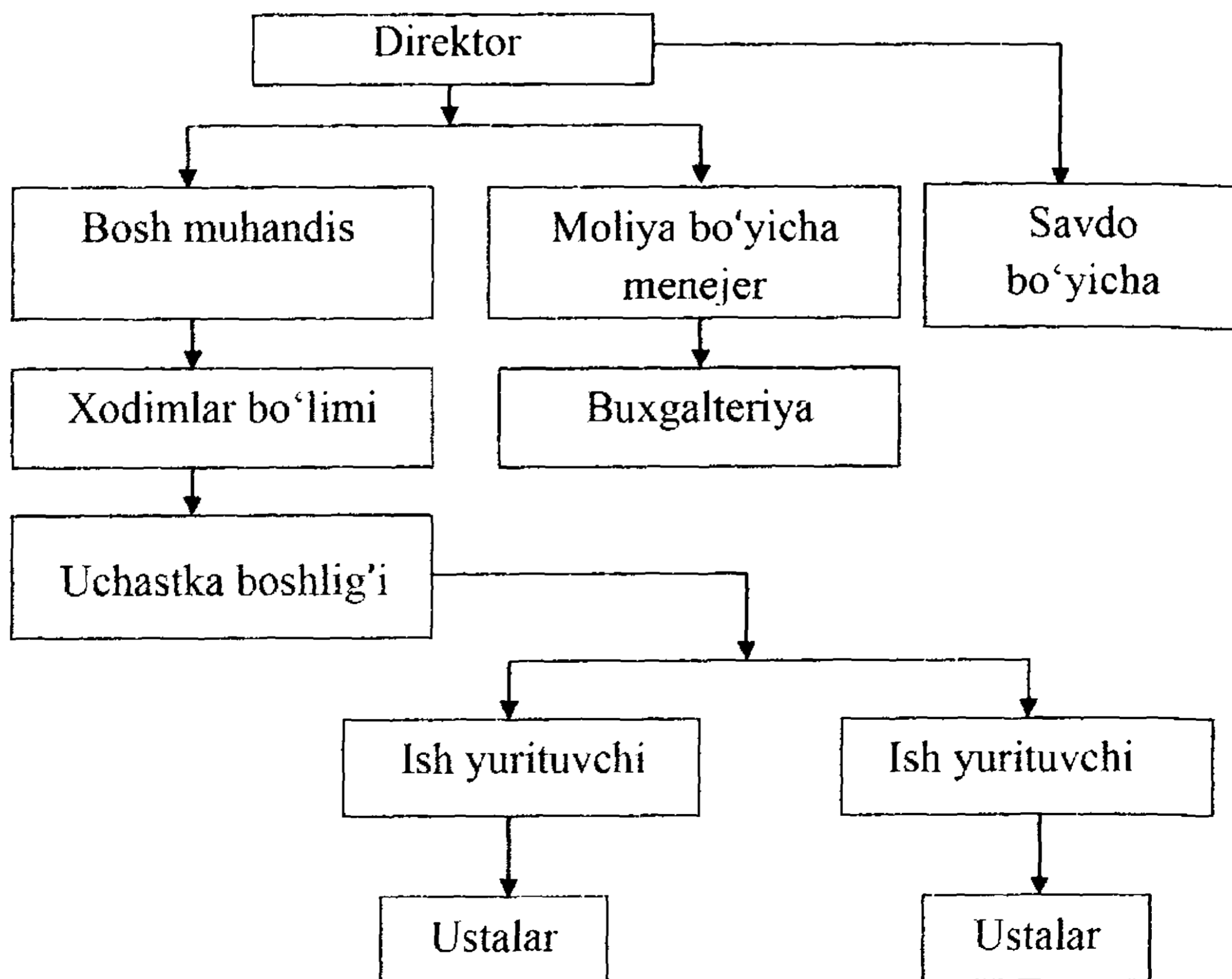
4. Boshqaruvning matritsali tuzilmasi. Matritsali boshqaruv tuzilmasi chiziqli va dastur-maqсадli tuzilmalarni birlashtirish natijasida hosil qilinadi. Dastur-maqсадli tuzilma faoliyatida boshqaruvning ta'siri muayyan maqsadli vazifani bajarishga qaratilgan bo'lib, uning hal etilishida tashkilotning barcha bo'g'inlari ishtirok etadi(10.8-rasm).

5. Boshqaruvning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilmasi. Boshqaruvning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilmasida boshqaruv bo'g'inlarining qat'iy bir-biriga bo'sinishii, shuningdek boshqaruvchi va boshqariladigan tizimlarning o'zaro bog'likligi ta'minlanadi.

10.8 -rasm. Boshqaruvning matritsali tuzilmasi

10.9.-rasm. Boshqaruvning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilmasi

Nazorat uchun savollar

1. Tizim tushunchasi va uning turlari to'g'risida aytib bering.
2. "Boshqaruv" va "Boshqaruv tizimi" tushunchalariga izoh bering.
3. Oddiy boshqaruv tizimini tushuntiring.
4. Qurilishni boshqarish jarayoniga ta'rif bering.
5. Qurilish mahsuloti va uning xususiyatlarini ayting.
6. Boshqaruv funksiyalari qanday turlarga bo'linadi?
7. Qurilish ishlab chiqarishini boshqarishning qanday umumiy usullari mavjud?
8. Boshqaruvning qanday tashkiliy tuzilmalari mavjud? va ularga ta'rif bering.
9. Matritsali boshqaruv tuzilmasi qanday hosil bo'ladi?
10. Boshqaruvning tashkiliy-ishlab chiqarish tuzilmasining afzalliklari nimalardan iborat ?

XI BOB. QURILISH ISHLAB CHIQRISHINI TASHKIL ETISH VA REJALASHTIRISH

11.1. Qurilish ishlab chiqarishi va uni tashkil etish

Qurilish ishlab chiqarishi – bu asosiy xususiy fondlarni yaratish va yangilash yo‘li bilan kengaytirilgan ishlab chiqarishni ta‘minlaydigan qurilish va montaj ishlari hamda jarayonlarining o‘zaro bog‘langan kompleksidir. U yangi binolar va inshootlarni tiklash (qurish) hamda mavjud bo‘lgan binolar va inshootlarni kengaytirish, rekonstruktsiya qilish, texnik qayta jihozlash va ta‘mirlash bilan bog‘liq bo‘lgan jarayonlarni qamrab oladi.

Qurilish ishlab chiqarishini tashkil etish – obyekt qurilishini va ishlarning alohida turlarini sifatli bajarish hamda samaradorlikni ta‘minlash uchun barcha turdagi resurslar bilan ta‘minlash, ishlarning bajarilish ketma-ketligi va ularning belgilangan muddatlarda bajarilishi, umumiy tartibni o‘rnatish va ta‘minlashni bajarishga qaratilgan o‘zaro bog‘langan tizimdir.

Qurilish ishlab chiqarishini tashkil etish ShNQ 3.01.01–03 “Qurilish ishlab chiqarishini tashkil qilish” talablariga muvofiq yakuniy natijaga erishish – obyekt zarur bo‘lgan sifat va belgilangan muddatda ishga tushirishda hamma tashkiliy, texnikva va texnologik yechimlarning maqsadga muvofiq yo‘naltirilganligini ta‘minlamog‘i kerak.

Har bir obyekt qurilishi tashkil etish va ishlarni ishlab chiqish texnologiyalari bo‘yicha oldindan ishlab chiqilgan yechimni o‘z ichiga olgan tashkiliy-texnologik hujjatlar asosida amalga oshiriladi. Bu oldindan ishlab chiqilgan yechim qurilishni tashkil etish loyihasi (QTL) va qurilish ishlarini ishlab chiqish loyihasida (QICHL)da qabul qilingan bo‘lmog‘i lozim.

QTL loyihada (ishchi loyihada) ko‘zda tutilgan to‘liq qurilish hajmida ishlab chiqiladi.

QTL tarkibiga qo‘yidagilar kiradi:

– qurilishning kalendar rejasi, unda asosiy va yordamchi binolar va inshootlar qurilishining muddatlari va ketma-ketligi, texnologik uzellar va ishlarning bosqichlari, kapital mablagʻlarning taqsimlanishi bilan ishga tushirish va shaharsozlik komplekslari, binolar va inshootlar hamda qurilish davrlari boʻyicha qurilish-montaj ishlarining hajmlari koʻrsatiladi;

– qurilish bosh rejalarida doimiy binolar va inshootlarning joylashishi, vaqtinchalik jumladan qoʻchuvchan (inventar) binolar va inshootlar, jihozlar, konstruktsiyalar, materiallar va buyumlarni tashish uchun doimiy vaqtinchalik temir hamda avtomobil yoʻllari;

– katta yuk koʻtaruvchi kranlarning yurishi uchun yoʻllar; injenerlik tarmoqlari, qurilish maydonini elektrenergiyasi, suv, issiqlik, bugʻ bilan taʼminlash manbalarini koʻrsatgan holda vaqtinchalik xizmat koʻrsatadigan injenerlik kommunikatsiyalarining asosiy ishlab turgan tarmoqlarga ulanish joylari; omborxonalar joylari; asosiy montaj kranlari va boshqa qurilish mashinalari, mexanizatsiyalashgan qurilmalar; boʻzish kerak boʻlgan mavjud qurilishlar, binolar va inshootlarning boʻlinish oʻqlarini oʻrnatish (mahkamlash) belgilarining joylashishlari koʻrsatiladi;

– tashkiliy-texnologik sxemalar, ular orqali ishlarning texnologik ketma-ketligi koʻrsatilgan holda binolar va inshootlarni tiklashning maqbul (optimal) ketma-ketligi aniqlanadi;

– asosiy qurilish, montaj va maxsus ishlar hajmlarining roʻyxati (vedomosti);

– qurilish konstruktsiyalari, buyumlari, materiallari va jihozlarga boʻlgan ehtiyojlar roʻyxati;

– asosiy qurilish mashinalari va transport vositalariga boʻlgan ehtiyojlar grafigi;

– asosiy kategoriyalar boʻyicha quruvchi kadrlarga boʻlgan ehtiyojlar grafigi;

– tushuntirish matni.

QTL ning tartib va mazmuni loyihalananayotgan obyektning murakkabligi va spetsifikasini (o'ziga xosligini) hisobga olgan holda o'zgartirilishi mumkin.

Binolar, inshootlar yoki ularning qismlarini (uzellarini) tiklashda QICHL tarkibiga quyidagilar kiradi:

– obyekt bo'yicha ishlarni ishlab chiqarishning kalendar rejasi yoki kompleksli tarmoqlanuvchan grafik, ularda ishlar-ning bajarilishi ketma-ketligi va muddatlari ko'rsatilib, unda ishlar mumkin qadar maksimal holda qovushtiriladi;

– qurilish bosh rejasi, unda qurilish maydonining chegara va uni to'sish turlari; amaldagi vaqtinchalik xizmat qiladigan yer osti, yer usti va havo orqali o'tkazilgan tarmoqlar va kommunikatsiyalar; doimiy va vaqtinchalik xizmat qiladigan yo'llar; transport vositalari va mexanizimlarining harakatlanish sxemalari; qurilish va yuk ko'taruvchi mashinalarini o'rnatish joylari; ularning ko'chish yo'llari va ishlash (harakat) zonasi; doimiy, qurilayotgan va vaqtinchalik binolar va inshootlarning joylashish o'rni; geodezik bo'luvchi asoslar xavfli zonalar, ishchi yaruslarda (qavatlarda) ishlatilayotganlarning ko'tarilish yo'llari va ularni ko'tarib chiqarish holda tushirish vositalarini ko'rsatuvchi belgilarning o'rnatilish joylari; shuningdek binolar va inshootlarga utish yo'laklarining ko'tarilishi, energiya bilan ta'minlash manbalari va vositalari hamda qurilish maydonini yoritish vositalari va manbalari, yerga ulanish konturlari; qurilish axlatlari uchun ajratilgan joy va idishlar, materiallar va konstruktsiyalarni saqlash uchun maydon va xonalar, konstruktsiyalarni yig'in maydonchasi, quruvchilarga sanitar-madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish xonalarining joylashishi, suv ichish o'rnatmalarining va dam olish joylari, hamda o'ta xavfli ishlarni bajarish zonalari ko'rsatiladi. Cho'kuvchan gruntlarda suv tarqatuvchi punktlar, nam jarayonlar qo'llanadigan mexanizatsiyalashgan o'rnatmalar va vaqtinchalik xizmat ko'rsatadigan inshootlar joyning relefli bo'yicha pasayib boradigan tomonlarga

joylashtirilishi, ularning atrofidagi maydonchalar suvning tez oqib ketishini hisobga olgan holda rejalashtirilmog‘i lozim;

- texnologik kartalar (sxemalar), ularda aholida ish turi sifat operatsion nazorat qilish sxemasi, ishlarni ishlab chiqish metodlarining bayonnomasi (matnni), mehnat sarflari va materiallar, mashinalar, jihozlar, moslamalar va ishchilarni himoyalash vositalari, shuningdek korxonalarini, binolar va inshootlarni rekonstruktsiya qilishda demontaj ishlarining ketma-ket bajarilishi ko‘rsatiladi;

- geodezik ishlarni ishlab chiqarish bo‘yicha yechimlar o‘z ichiga geodezik qurishlar (tuzishlar) va o‘lchamlarni bajarish uchun belgilarni joylashtirish sxemalarini oladi, hamda bu yechimlarda zarur bo‘lgan aniqlik va qurilish-montaj ishlarini geodezik nazorat qiladigan texnik vositalar ko‘rsatiladi;

- QMQ 3.01.02–00 orqali aniqlangan tarkibda xavfsizlik texnikasi bo‘yicha yechimlar;

- qurilish maydoni va ish joylarini suv, issiqlik va energiya ta‘minoti va yorug‘lik bilan yoritish (jumladan avariya holati uchun ham) uchun vaqtinchalik tarmoqlarni yotqizish bo‘yicha yechimlar, ularda zarur bo‘lgan hollarda ta‘minot manbalaridan tarmoqlarni tortib borishni o‘z ichiga olgan ishchi chizmalar ko‘rsatiladi;

- texnologik inventar va montaj uskunalarning ro‘yxati hamda yuklarni xavfsiz yuklash, ilish, osishning sxemalari;

- quyidagilarni o‘z ichiga oladigan tushuntirish matni:

- energetika resurslariga bo‘lgan ehtiyoj va ularni himoyalash (qoplash, yopish) bo‘yicha yechimlar;

- materiallar, buyumlar, konstruktsiyalar va jihozlarni qurilish maydonida, binolar va inshootlarda saqlay olishga va ularning o‘g‘irlanishini bartaraf etishga yo‘naltirilgan choratadbirlar.

Texnologik kartalar qurilish jarayonlarini ilmiy tashkil etishning asosi hisoblanadi. Ular qurilish sohasida to‘plangan ilg‘or

tajribalarni hisobga olgan holda amaldagi me'yorlar (QMQ, Davlat standartlari (DSt), instruksiyalar) asosida ishlab chiqiladi. Bino va inshootlarning tipli konstruktiv yechimlari asosida joydagi (mahalliy) sharoitlarga bog'langan (moslashtirilgan) tipli texnologik kartalari ishlab chiqariladi.

Texnologik karta tuzilmasi quyidagi bo'limlardan tashkil topadi.

1. "Qo'llanish sohasi" bino va inshootlar konstruktiv elementlarining xarakteristikalarini, jarayonlarning turlari va ularning tarkibini, ishlab chiqarish sharoitlarini o'z ichiga oladi.

2. "Ishlarning bajarilishini tashkil etish va uning texnologiyasi" asosiy deb hisoblanadi va quyidagilarni: tayyorgarlik ishlarining tugallanganlik talablari mashina va jihozlarning tavsiya etilayotgan tarkibi, konstruktiv elementlarning sxemasini va kompleks mexanizatsiyalashtirish hamda mashina va jihozlarni joylashtirish sxemalarini, konstruktiv qismi elementlarini o'rnatish bo'yicha texnologik sxemalarni, materiallar va konstruktsiyalarni joylashtirish (yopiq va ochiq omborxonalarda saqlash) sxemasini o'z tarkibiga kiritadigan grafik material, ishlarni ishlab chiqish va brigadalar tarkiblari bo'yicha tavsiyalarni o'z tarkibiga kiritadi.

3. "Sifatga va qabul qilishga qo'yiladigan talablar" nazorat sxemasini yoki ishlarning sifatini baholash va nazorat qilishni amalga oshirish bo'yicha ko'rsatmalarni (jadval shaklida) o'z tarkibiga kiritadi.

4. "Mehnatning mashina vaqti sarfining va ish haqining kalkulyatsiyasi".

5. "Ishlarni ishlab chiqish grafigi" mehnat sarfining kalkulyatsiyasi ma'lumotlaridan foydalangan holda tuziladi.

6. "Moddiy-texnika resurslari" yoki "Moddiy-texnik resurslar".

7. "Texnika xavfsizligi" bo'yicha loyihaviy yechimlari QMQ, ShNQ va boshqa me'yoriy hujjatlarga asoslangan tex-

nologik kartalar va jarayonlarga tegishli bo'lgan konkret chora-tadbirlar va qoidalarni talab etadi.

8. "Texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar" tayyor, ya'ni tugallagan mahsulotning qabul qilingan o'lcham birligida ishlarni ishlab chiqish grafigi va mehnat sarflari ma'lumotlari bo'yicha tuzildi.

Bu ko'rsatkichlar quyidagilarni: ishchilar mehnatining me'yoriy sarflari yig'indisi, kishi-soatlar; mashina vaqtining me'yoriy sarflari yig'indisi, mashina-soatlar; ishchilarning ish haqi summasi, so'm; mexanizatorning ish haqi summasi, so'm; grafik bo'yicha ishning davomiyligi, smenalar; smenada bir nafar ishchining ishlab chiqarish unumdorligi, bu yakuniy tayyor mahsulot ko'rsatkichining kishi-smenalardagi me'yoriy mehnat sarfiga bo'linganligi bilan aniqlanadi; mexanizatsiyalashga sarflanadigan xarajatlar, so'm; ishchilar ish haqi va mexanizatsiyalashtirishga sarflanadigan xarajatlarning yig'indisi bilan aniqlaniladigan o'zgaruvchan sarf-xarajatlar, so'm.

Texnologik kartalar binolar va inshootlarning ma'lum tiplari uchun o'z vaqtida texnologik me'yorlarni ishlab chiqish, qurilish jarayonlarining ketma-ketligini, qo'llaniladigan mexanizatsiya vositalarini, brigadalar tarkibini va ularning mehnatini tashkil etish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish jarayonini har qanday ishlab chiqarishning mohiyati deb hisoblash mumkin. Qurilish maydonida amalga oshiriladigan ishlab chiqarish jarayonlarini qurilish jarayonlari deb atashadi (masalan, issiqxonani montaj qilish, ekskavator yordamida kotlovanni qazish va h.k.). qurilish jarayonlarini ketma-ket bajarish natijasida binolar va inshootlar deb ataladigan qurilish mahsuloti yaratiladi. Qurilish jarayonini o'rganish orqali ularning texnologik belgilari bo'yicha tayyorlash, transport va montaj-o'rnatishlar bo'yicha turkumlash mumkin.

Tayyorlash jarayonlari: ixtisoslashtirilgan korxonalarda va qurilish maydonlari (obyekt oldidagi beton qorish qurilmalari, ko'chma bitum siquvchi agregatlar va boshqa shu kabilar)da

qurilish materiallarini, yarim fabrikatlar (qurilish konstruktsiyalari, qorishmalar va hakoza)ni tayyorlash.

Transport jarayonlari: qurilish materiallari, buyumlari va konstruktsiyalarini qurilish maydoniga yetkazish va ularni bevosita ish joylariga o'zlashdan iborat.

Montaj-o'rnatish jarayonlari bevosita qurilayotgan obyekt-da amalga oshiriladi. Ular o'zining mo'ljallanishiga (vazifasiga) ko'ra qurilish mahsulotini yaratuvchi asosiy jarayon (g'isht terish, konstruktsiyalarni montaj qilish va h.k.), tayyorlash jarayonlari (yuzalarni ya'ni sirlarni bo'yashga tayyorlash, montaj oldidan konstruktsiyalarni yig'ish) va yordamchi jarayonlar (oyoq osti ko'priklarini o'rnatish, opalubkalar tayyorlash va h.k.).

Texnologiyasining xususiyati (spetsifikatsiyasi)ga bog'liq ravishda montaj-o'rnatish ish lari quyidagilarga yetakchi (asosiy) va qo'shma jarayonlarga bo'linadi. Texnologik ketma-ketlik va qurilish mahsulotini tayyorlash muddatini aniqlaydigan jarayonlar yetakchi jarayonlar deb atalsa, ular bilan parallel ravishda bajariladigan jarayonlarni esa qo'shma jarayonlar deb atash qabul qilingan. Jarayonlarni qo'shish qurilish muddatini qisqartirishga sharoit yaratadi.

Shuningdek qurilish jarayonlari mehnatning bajarilish usuliga ko'ra ham quyidagilarga ajratiladi: qo'lda bajariladigan jarayonlar, mexanizatsiyalashgan jarayonlar, kompleks-mexanizatsiyalashgan va avtomatlashtirilgan jarayonlar.

Qurilish jarayonlari tashkil etilishining murakkablik darajasi bo'yicha oddiy va kompleks (murakkab) jarayonlarga bo'linadi.

Oddiy jarayon – texnologik bog'langan ishchi operatsiyalar yig'indisi (jamlanmasi) bo'lib, ular aynan bir xil ijrochilar tomonidan bajariladi (poydevor bloklarini montaj qilish, svoylar qoqish va h.k.).

Kompleks jarayon – texnologik va tashkiliy jihatdan bog'liq bo'lgan oddiy jarayonlar yig'indisi (jamlanmasi) bo'lib, ular tayyor mahsulot yagonaligi bilan uzviy bog'langandir. Masalan,

kompleks jarayon – bu quyma (monolit) temirbeton poydevorni qurish bu esa o‘z navbatida quyida ko‘rsatilgan oddiy jarayonlardan iborat: qoliplar (opalubkalar)ni o‘rnatish, armaturalarni montaj qilish, beton quyish, betonni parvarishlash.

Qurilish ishlari – qurilish jarayonlarining yig‘indisi, bu jarayonlarning bajarilishi natijasida qurilish mahsulotining ma‘lum bir turi yaratiladi.

Ularni qullaniladigan materiallar (er ishlari, g‘isht terish va h.k.); tiklanayotgan konstruktiv elementlar (svayli, tom yopilmasi va h.k.); bajarilayotgan jarayonlar (montaj ishlari, transport ishlari va h.k.) bo‘yicha nomlash mumkin. Qurilish ishlari umum qurilish ishlari (er ishlari, svaylar qoqish, g‘isht terish, beton quyish va boshqalar) va maxsus ishlar (santexnika ishlari, elektromontaj ishlari, texnologik jihozlarni montaj qilish va h.k.) ga bo‘linadi. Umumqurilish ishlari qurilish korxonalarini (tashkilotlari, firmalari) tomonidan bajarilsa maxsus ishlar esa ixtisoslashgan korxonalar (tashkilotlar, firmalar) tomonidan amalga oshiriladi.

11.2. Qurilish korxonalarini ishlab chiqarish va tashkiliy tuzilmalari

Qurilish ishlab chiqarishida korxonalar (tashkilotlar, firmalar)ga birlashgan turli jamoalar faoliyat yuritadi. Bunda ular ma‘lum bir ishlab chiqarish va iqtisodiy munosabatlar orqali birlashadilar.

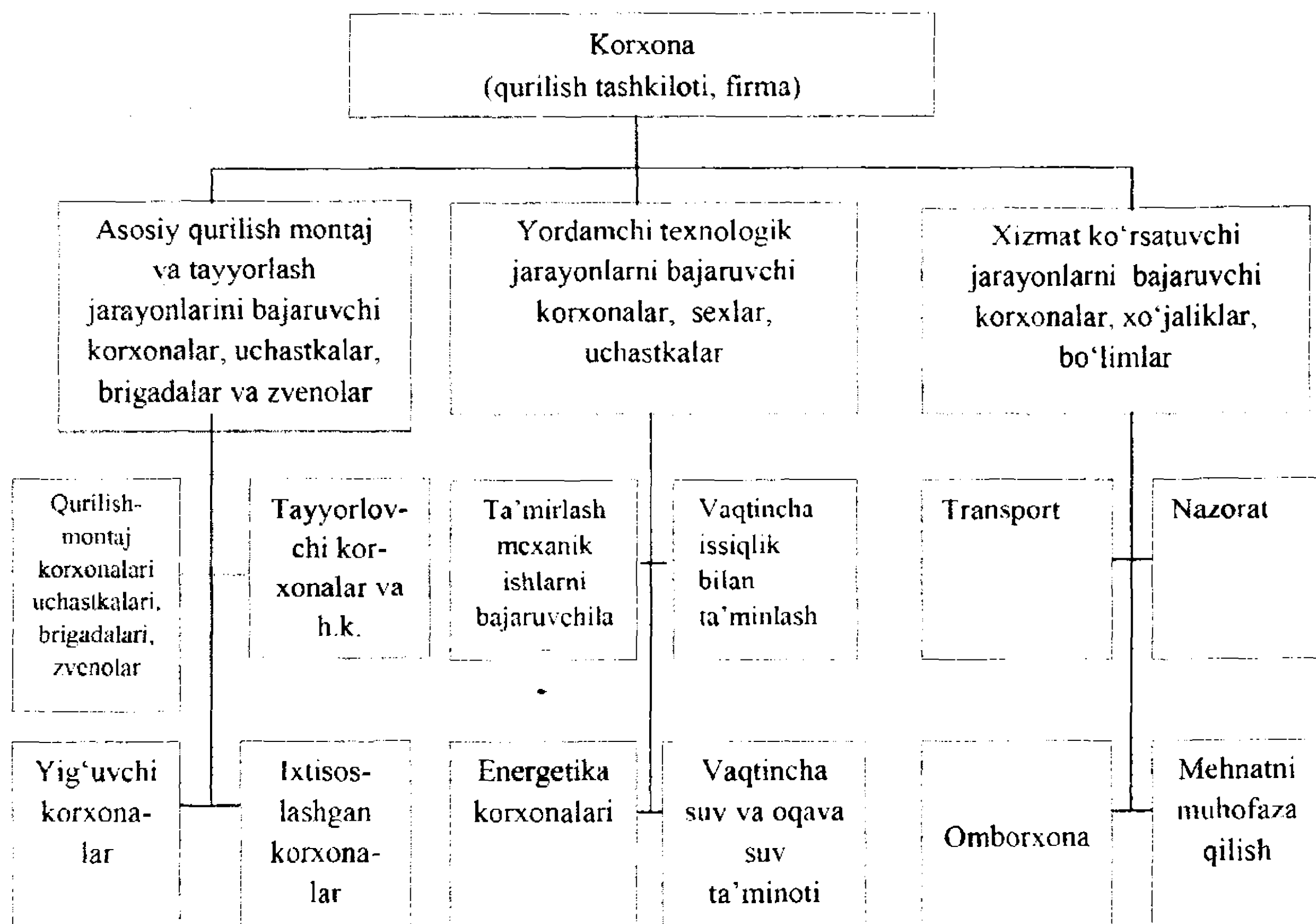
Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida faoliyat yurituvchi sanoat ishlab chiqarishiga tegishli bo‘lgan barcha xususiyatlar qurilishga ham tegishlidir. Biroq u bir qator o‘ziga xos jihatlar va xususiyatlarga ham ega. Ishlab chiqarish jarayonida qurilish mahsuloti ko‘chmas mulk bo‘lsa, mehnat qurollari va predmetlari esa ko‘chuvchan bo‘ladi. Qurilish ochiq havoda, turli iqlimiy va tabiiy sharoitlarda, har xil muddatlarda olib boriladi (bir necha oylardan boshlab to bir necha yillar davom etadi).

Qurilish unda bajariladigan jarayonlar tashqi omillar bilan bog'liqligi sababli boshqa sohalardan keskin farq qiladi.

Qurilishda asosiy, yordamchi va tashqi yordam ko'rsatuvchi korxonalar, shuningdek, qurilish korxonasi (tashkiloti, firma) tarkibiga kiruvchi uchastkalar, sexlar, xo'jaliklar, bo'limlar faoliyat yuritadi.

Ular 11.1-rasmda ko'rsatilgan korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasini tashkil etadi.

11.1 – rasm. Korxonona (qurilish tashkiloti, firmasi)ning ishlab chiqarish tuzilmasi

Korxonona (qurilish tashkiloti, firmasi) tashkiliy tuzilmasi – bu menejment tizimini yaratish va uning faoliyatini koorditatsiyalash, berilgan dastur (beznes reja)ni bajarish bo'yicha boshqaruv yechimlarini ishlab chiqish va amalga oshirish bilan shug'unlanuvchi bo'limlar va xizmatlar yig'indisidir.

Qurilish tashkilotlarining zamonaviy tashkiliy tuzilmalari bajariladigan qurilish-montaj ishlari (QMI) hajmi va qurilish

obyektlarining hududiy joylashganligiga bogʻliq ravishda koʻp-
lab turli shakl(modifikatsiya)larga ega. Ular quyidagi belgilar
boʻyicha turkumlanadi:

– shartnomaviy kelishuvlar (kontrakt) tavsifi boʻyicha
bosh pudratchi va subpudratchi korxonalar;

– bajariladigan ish turlari boʻyicha asosiy umumqurilish
ishlari (yer ishlari, beton quyish, konstruktsiyalarni montaj
qilish va h.k.) ni bajaruvchi umumqurilish korxonalarini, bir
xil turdagi yoki bir jinsli ishlar kompleksi (pardoqlash, tom
yopish, elektromontaj, santexnika)ni bajaruvchi ixtisoslashgan
korxonalar.

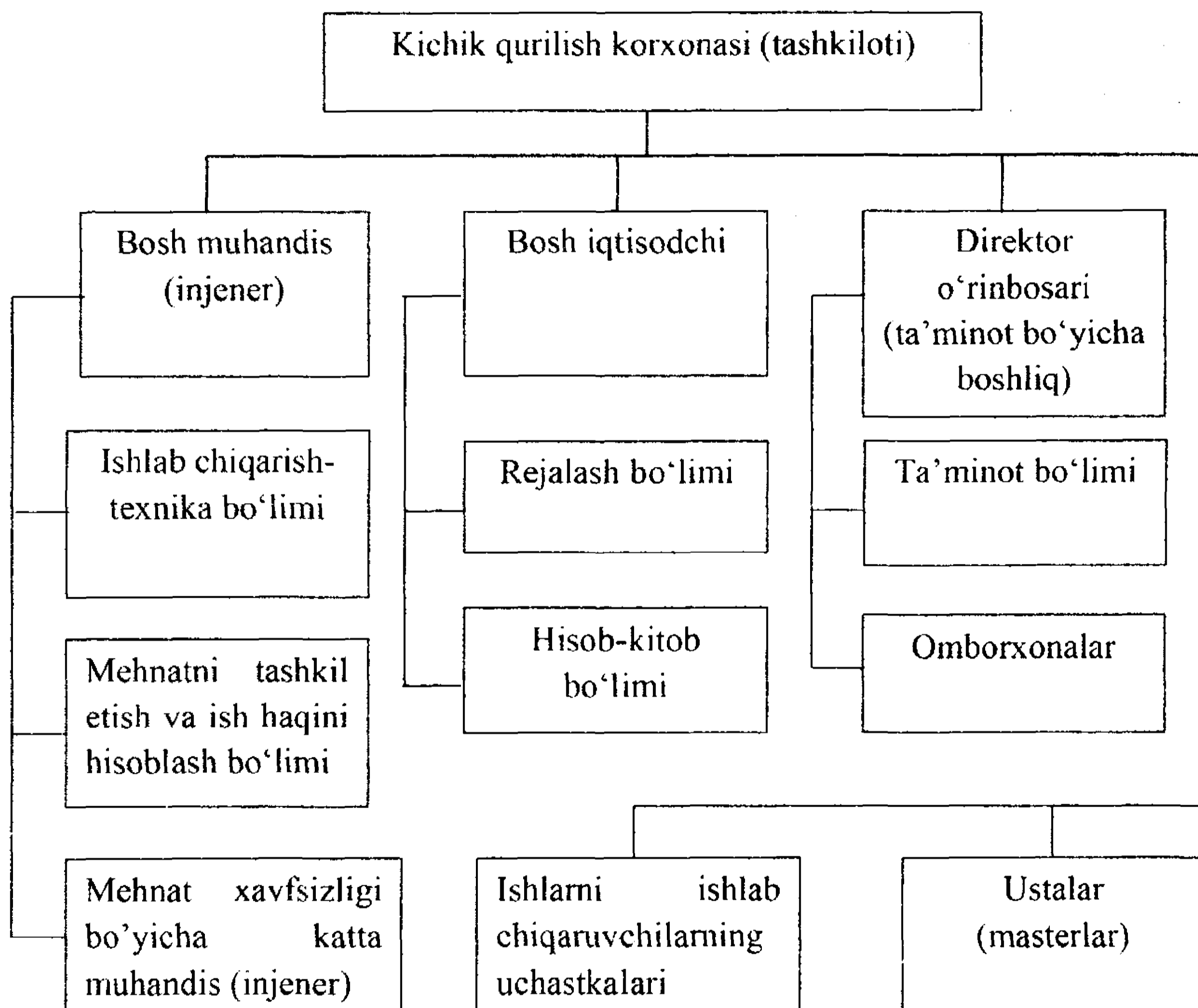
Shuningdek, qurilish turi boʻyicha sanoat, turar joy, trans-
port va qishloq xoʻjaligi qurilish boʻyicha ixtisoslashgan qurilish
tashkilotlari ham faoliyat yuritadi.

Faoliyat yuritish tumani boʻyicha ular yirik, shahar tipida-
gi va hududiy qurilish tashkilotlariga boʻlinadi. Yirik qurilish
tashkilotlari katta obyektlarda bitta qurilish maydoni chegarasi-
da qurilish-montaj ishlarini bajarish uchun yaratiladi. Ularning
tarkibiga qurilish uchastkalari kiradi. Shahar va mintaqaviy (re-
gional) tipdagi qurilish tashkilotlari (korxonalarini) bitta shahar
yoki region chegarasida qurilish ishlarini olib boradi. Qurilish
tashkilotlari (korxonalarini) ixtisoslashtirilgan boʻlib, ular mam-
lakatning turli hudularida qurilish-montaj ishlarini bajaradi.

Ularni ishchilar soniga koʻra kichik, oʻrta va yirik tashki-
lotlarga ajratish mumkin. Kichik qurilish tashkilotlari va kor-
xonalarida 100 ga yaqin, oʻrta qurilish tashkilotlari va korxona-
larida 100–500 nafar, yiriklarida esa 500 va undan koʻp ishchilar
mehnat qiladi.

Korxonalar (tashkilot, firma) tashkiliy tuzilmasi turli model-
larga ega boʻladi. Korxonalar (tashkilot, firma)ga boshqaruvchi
rahbarlik qiladi va u ishlab chiqarish-xoʻjalik faoliyatining nati-
jalariga javob beradi (masʼul va javobgar shaxs). Korxonalar (tash-
kilot, firma)ning ish hajmlariga bogʻliq ravishda u birinchi oʻrin-

bosaridan tashqari yana 3 nafar o‘rinbosar va bosh injenerga ega bo‘lishi mumkin. Bosh muhandis(injener) texnik siyosatning olib borilishiga va qurilish ishlab chiqarishning to‘g‘ri tashkil etilishiga, fan-texnika taraqqiyoti yutug‘larining amalda tadbiq etilishiga javob beradi.

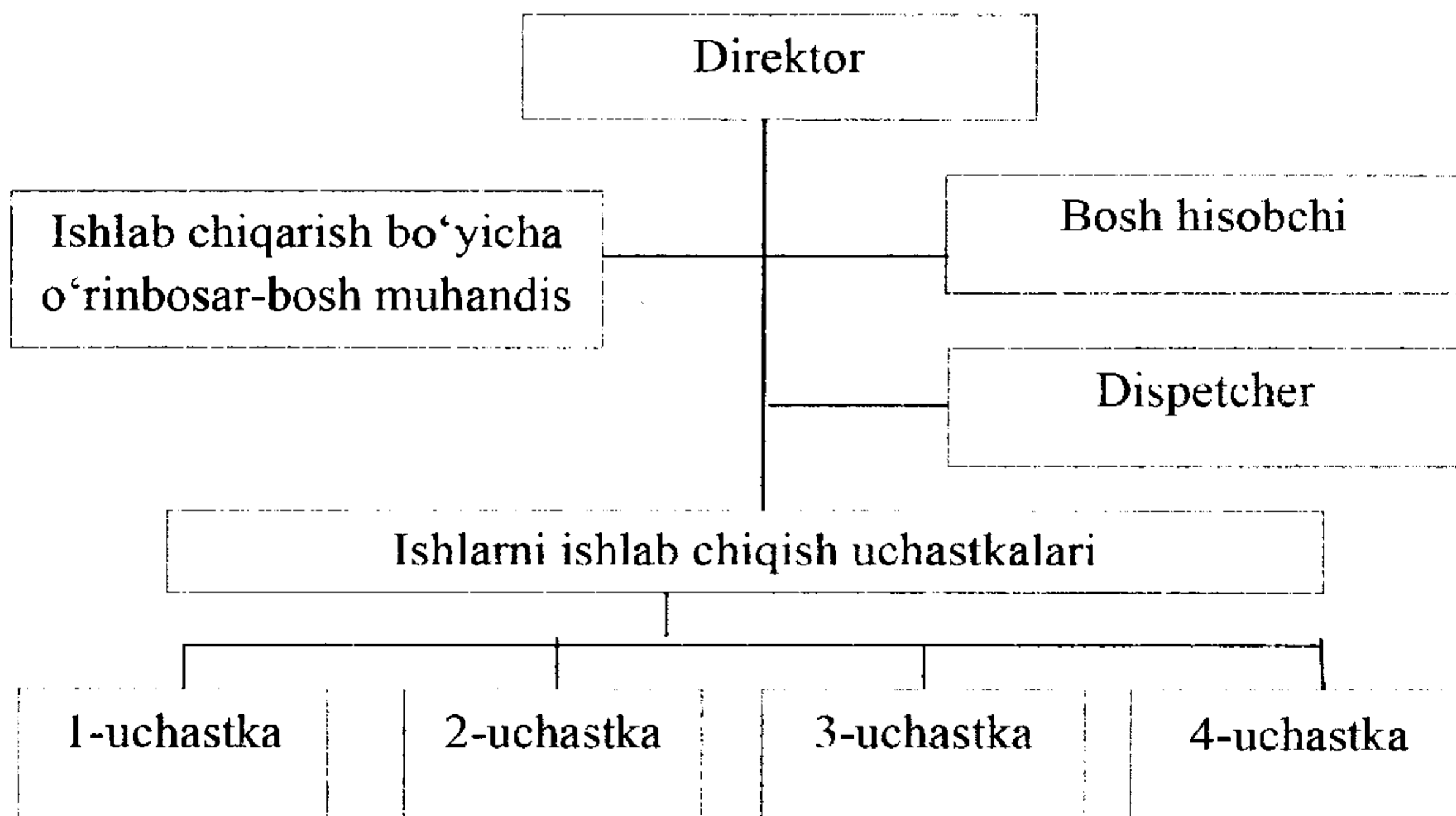
11.2 – rasm. Kichik qurilish korxonasi (tashkiloti)ni boshqarish tuzilmasi

Korxonalar (tashkilot, firma) boshqaruvchisining o‘rinbosarlari moddiy-texnika ta‘minoti, tashkilotdagi iqtisodiy ishlarga va ishchilarning moddiy-maishiy ta‘minoti uchun javobgardirlar. Korxonalar (tashkilot, firma) bo‘limlari tegishli boshqaruv funksiyalarini amalga oshirish bilan qurilish ishlab chiqarishi topshiriqlarini bajarish uchun sharoitlar yaratish bo‘yicha ish-

lar tashkil qiladi. Kichik qurilish tashkilotlari (korxonalari)ni boshqarish yagona boshqaruv va mehnat jamoasining o‘z-o‘zini boshqarish prinsip (tamoyil) larini uyg‘unlashtirish (muvofiqlashtirish) asosida amalga oshiriladi. Yagona boshqaruv korxonasi (tashkilot, firma) muassisi tomonidan tayinlangan direktorning tashkilotga rahbarlik qilishiga asoslanadi.

Kichik korxonasi (tashkilot)ni boshqarish tuzilmasi 11.2-rasmida ko‘rsatilgan. Boshqaruvni (kengashni) saylaydigan umumiy yig‘ilish (majlis) o‘zini-o‘zi boshqarish organi deb hisoblanadi.

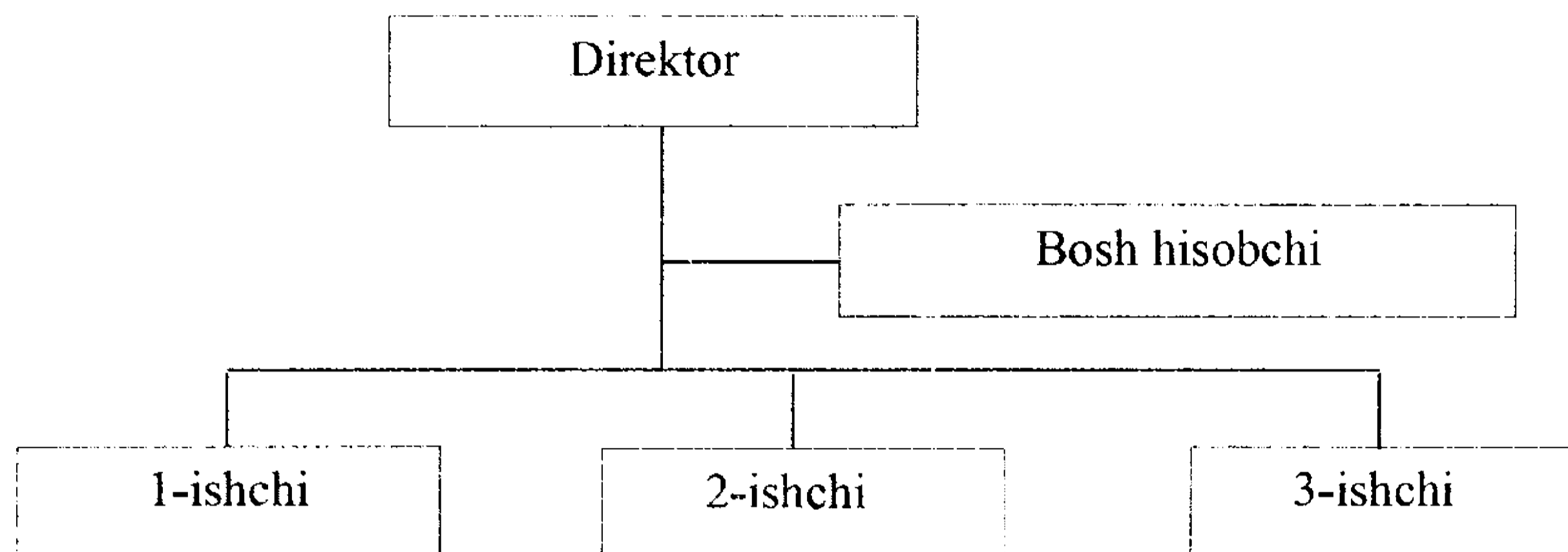
Direktor bilan kontrakt tuziladi, unda direktorning huquqlari, burchlari va javobgarligi ko‘rsatiladi hamda uni moddiy jihatdan ta‘minlash (maoshi) shart-sharoitlari aniqlanadi. Kichik korxonasi direktori ishchi-xodimlar sonini aniqlaydi va shtatni tasdiqlaydi, tizimni, mehnatga haq to‘lash miqdorlarini va ishchi-xodimlar daromadlarining boshqa turlarini o‘rnatadi.

11.3 – rasm. Uchastkalarni o‘z tarkibiga kirituvchi kichik qurilish korxonasi tashkiliy tuzilmasi

Nisbatan katta bo‘lmagan quvvatga ega bo‘lgan va faqat ishlarni ishlab chiqarish uchastkalarini o‘z tarkibiga kirituvchi kichik qurilish korxonalari (tashkilotlari)ni boshqarishning tashkiliy tuzilmasi sodda sxema bo‘yicha quriladi (11.3 -rasm).

U tashkilotning barcha masalalarini mustaqil ravishda yechadi, tashkilot mulki va vositalari, mablag‘larini boshqaradi va nazorat qiladi, shartnomalar tuzadi, banklarda hisob raqamlari ochadi, moddiy ta‘minot va tashkilot faoliyatini ta‘minlash uchun boshqa masalalarni yechish bo‘yicha chora-tadbirlar qabul qiladi.

11.4 – rasm. Ishchilar soni kam bo‘lgan kichik qurilish korxonasini boshqarish tuzilmasi

Kam sonli ishchilarga ega bo‘lgan vaziyatlarda direktor apparati faqat bosh hisobchiga ega bo‘ladi (11.4 -rasm).

Nazorat uchun savollar

1. “Qurilish ishlab chiqarishi” va “Qurilishni tashkillashtirish” tushunchalarining mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.
2. “Qurilishni tashkillashtirish loyihasi (QTL)” ga ta‘rif bering.
3. “Qurilish ishlarini ishlab chiqish loyihasi (QICHL)” mazmunini tushuntiring va uning tarkibiga nimalar kiradi?
4. Qurilish jarayonlari tashkil etilishining murakkablik darajasiga qarab qanday turlarga bo‘linadi? Ularni tushuntirib bering.
5. Qurilishda texnologik karta tuzilmasi qaysi bo‘limlardan tashkil topgan?
6. Qurilishda “oddiy” va “kompleks” jarayonlarga ta‘rif bering.

7. Qurilish korxonalarini ishlab chiqish va tashkiliy tuzilmalarini tushuntiring.

8. Qurilish tashkilotlarining zamonaviy tashkiliy tuzilmalari nimalarga bog'liq holda turli shakl (modifikatsiyalar)larga bo'linadi?

9. Kichik qurilish korxonasi (tashkiloti)ni boshqarish tuzilmasini tushuntirib bering.

10. Ishlarni ishlab chiqarish uchastkalarini o'z tarkibiga kirituvchi kichik qurilish korxonasi tashkiliy tuzilmasini izohlab bering.

XII BOB. QURILISH ISHLAB CHIQRISHINI DIVERSIFIKATSIYALASH ASOSLARI

12.1. Diversifikatsiyaning mohiyati va uning turkumlanishi

Iqtisodiyot fanida “diversifikatsiya” tushunchasining ko‘plab izohlari mavjud. Umumiy ma’noda diversifikatsiya – bu xo‘jalik faoliyatini yangi soha, bozor va tarmoqlarga kiritish demakdir. U iqtisodiy va ishlab chiqarish diversifikatsiyalariga ajratiladi.

Iqtisodiy diversifikatsiya -- bu bitta firmada turli rentabellikdagi mahsulotlar ishlab chiqarilishini birlashtirish bo‘lib, u ishlab chiqarishdagi to‘xtashlarni oldini olishning ko‘p tomonlama imkonini beradi.

Qurilishda iqtisodiy diversifikatsiyani amalda qo‘llashning iloji yo‘q, chunki qurilish firmalari rentabelligi deyarli bir xil bo‘lgan hamma qurilish-montaj ishlari (rentabelligi 8–10 % atrofida farq qiladigan ishlar)ni bajarish bilan buyurtma (obyekt) li faoliyatni amalga oshiradi. Shu sababli qurilish uchun ishlab chiqarish diversifikatsiyasi ancha muhim ahamiyat kasb etadi.

Qurilish ishlab chiqarish diversifikatsiyasi bu bir-biri bilan bog‘langan yoki bog‘lanmagan ishlab chiqarish turlarini bir vaqtning o‘zida rivojlantirish orqali qurilish va noqurilish bozorlarining yangi sektorlarga kirib borishi yoki tovarlar ishlab chiqarish (ishlar, xizmatlar)ni har xil faoliyat sohalarni uyg‘unlashtirishdir.

Ishlab chiqarish diversifikatsiyasini korxonalar faoliyatining asosiy ishlab chiqarish bilan bog‘langan yoki bog‘lanmagan sohasini kengaytirish sifatida tushunish mumkin. Qurilishda ishlab chiqarish diversifikatsiyasining quyidagi yo‘nalishlari mavjud: uy-joy qurilishi kombinatlari tipidagi korxonalar o‘xshash korxonalarini tuzish orqali qurilish va qurilish materiallarini ishlab chiqarishni bitta tizimga birlashtirish; qurilishni loyihalashtirish va qurilishni bitta ishlab chiqarish tizimiga

birlashtirish, bunda loyihalash-qurilish firmalari tipidagi korxonalar yaratiladi; bu ikki faoliyat turini birlashtirish orqali ahamiyat tarzdagi iqtisodiy salohiyatga erishiladi, bu esa firma ichida har xil qurilish masalalarini operativ yechish bo'yicha katta imkoniyatlarni to'plash imkoniyatini yaratadi, natijada firma qurilish bozorida ancha egiluvchan holatni egallab oladi; injenerning firmalar yaratish, ular tugallangan obyektlar yaratish bo'yicha bajariladigan barcha ishlar va xizmatlar kompleksini o'z faoliyatiga kiritadi, bu firmalar obyektlarni loyihada ko'rsatilgan quvvat bilan ekspluatatsiya (foydalanish) ga tayyorlab beradi (shu bir qatorda infrastruktura yaratish bilan bog'liq bo'lgan obyektlar qurilishi bilan ham shug'ullanadi); qurilish materiallarini ishlab chiqarishni tashkil etish va qurilish ishlab chiqarishi chiqindilari, nokonditsion mahsulot, bino va inshootlarni rekonstruktsiya qilishda to'plangan chiqindilarini qayta ishlash asosida qurilish materiallari ishlab chiqarish bilan qurilish bozoriga chiqish; asosiy ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish, shu asosida qurilish firmasi ishchi-xodimlarining kvalifikatsiyasidan u yoki bu me'yoriy foydalanishni yo'lga qo'yish (masalan, mebel ishlab chiqarish asosida).

Ishlab chiqarish diversifikatsiyasi qurilish tashkiloti samaradorligini oshirish va iqtisodiy turg'unligini ta'minlash yo'nalishlaridan biri deb hisoblanadi. Tor ixtisoslik qurilish tashkilotining ishlarni pudrat asosida olish imkoniyatini pasaytirayotgan vaqtdagi qattiq raqobat sharoitlarida rivojlanishining ushbu yo'nalishi ayniqsa juda dolzarb bo'lib qolmoqda.

O'z faoliyatini diversifikatsiyalash istagi kapital mablag'larning zarurligi, xavf-xatarga yuz tutishini (taxminlarni) pasaytirish, mahsulot ishlab chiqarishda to'xtalishlarni bartaraf etish, distribyutsiya kanallaridan samarali foydalanishga intilish, boshqarish tizimini takomillashtirish kabi motivlar asosida yuzaga keladi. Tovarlar va xizmatlarning ancha keng

spektrini (ko‘lamini) taklif etish bilan korxonada o‘zining raqobatchilikligini oshirishi mumkin. Bundan tashqari diversifikatsiyalashda tizimning xususiyatlaridan kelib chiqadigan jamlanma samara (sinergetik effekt) yuzaga keladi: tizimdan tashqaridagi komponent jamlangan tizimga nisbatan ancha kichik salohiyatga ega bo‘ladi.

Diversifikatsiya bog‘langan va bog‘lanmagan (konglomerativ) diversifikatsiyalarga bo‘linadi. Bog‘langan diversifikatsiya o‘z navbatida vertikal va gorizontal diversifikatsiyalarga ajratiladi. Vertikal diversifikatsiya (integratsiya) – bu ishlab chiqarish jarayoni yagona texnologik zanjiriga kiruvchi yangi komponentlarni mavjud bo‘lgan (amaldagi) tizimga kiritish jarayonidir. Bunda integratsiya uchta turga: to‘liq, qisman va kvaziintegratsiyalar (egallik huquqiga o‘tmagan holda manfaatdor kompaniyalar o‘rtasida o‘zaro aloqalarni yaratish tushuniladi). Bundan tashqari, vertikal diversifikatsiya to‘g‘ridan-to‘g‘ri (korxonalar-mahsulot iste‘molchilari bilan integratsiya) va qaytma ya‘ni aksincha (korxonalar-yetkazib beruvchilar bilan integratsiya) bo‘lishi mumkin.

Gorizontal diversifikatsiya – bu bitta sohada faoliyat yuritayotgan korxonalarining birlashish jarayoni bo‘lib, u o‘zining raqobatchilikligini kuchaytirish yoki raqobatchilar ustidan nazorat o‘rnatish uchun amalga oshiriladi. Bog‘lanmagan diversifikatsiya – bu kompaniyaning asosiy faoliyati bilan bog‘lanmagan yangi bozorlarga kirish jarayonidir. (qurilishda diversifikatsiya jarayonini turkumlanishi 12.1-rasmda ko‘rsatilgan). G‘arbda to‘plangan tajriba umumiy iqtisodiy krizis vaziyatlarida bog‘langan diversifikatsiyaga ega bo‘lgan kompaniyalar ancha ustuvor bo‘lishini ko‘rsatadi.

Ishlab chiqarish diversifikatsiyasi ikkita rivojlanish yo‘liga ega:

– ichki o‘rnatish – mavjud bo‘lgan (ishlab turgan) korxonani diversifikatsiya (yangi yo‘nalishlarni yaratish yoki ajratish);

– tashqi o‘shish – qo‘shib olish, yutib yuborish (yo‘qotish) yo‘li orqali diversifikatsiyalash.

Har qanday vaziyatda diversifikatsiyalash jarayoni yetarli darajada murakkab kechadi va oldindan kompleks iqtisodiy baholashni talab etadi.

Diversifikatsiya uchun variantlarni qidirish jarayonida kompaniya o‘zining oldingi sohasida tuxtalishi yoki uning uchun yangi bo‘magan sohani tanlashi mumkin. Birinchi vaziyatda diversifikatsiya o‘ziga xos strategik muvofiqlikka ega bo‘lgan sohada olib boriladi.

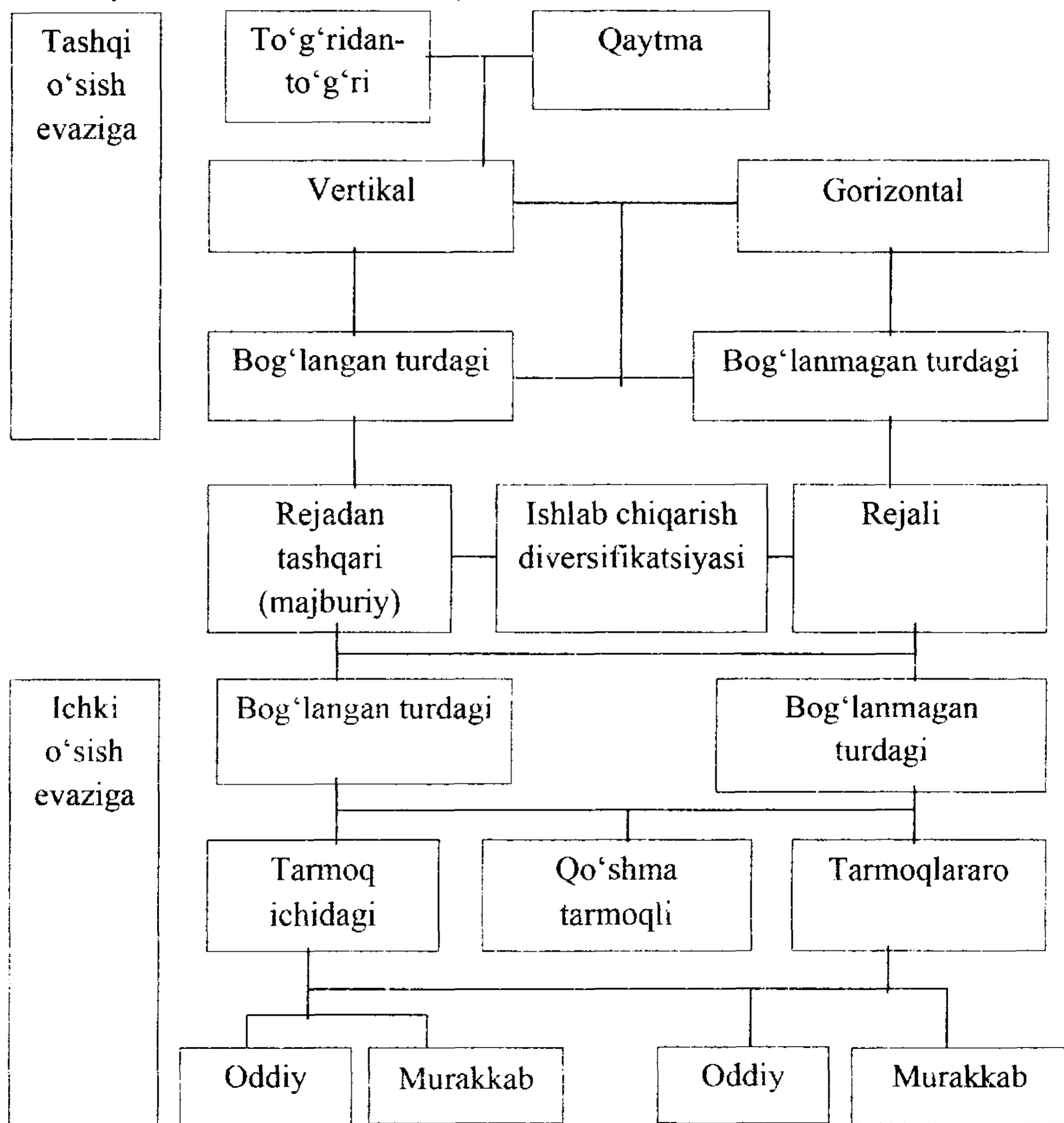
Bir qancha firmalar foyda olish maqsadida yaxshi imkoniyatlarga ega bo‘lgan boshqa sohalarga diversifikatsiyalashni yoqlaydi. O‘z yo‘nalishiga to‘g‘ri kelmaydigan diversifikatsiyaga boruvchi firmalar yagona korporativ struktura doirasida yangi filial yaratish (ochish) vositasida emas, balki deyarli doimo funktsiya yuritayotgan kompaniyalarning ishlab chiqarish sektorlariga kirib boradi. Bunday strategiya boshqa firmalarni yutib yuborish (konglomeratli qo‘shilish) yo‘li bilan aktsiyalarning turg‘unligini oshirish orqali kompaniyani o‘stirishga asoslangan bo‘ladi. Qo‘shimcha daromad (yutuqlar)ga erishish ikkinchi rejaga qo‘yiladi, qachonki profilli bo‘lmagan diversifikatsiya korporativ daromadlarni ta‘minlagan holda o‘zini oqlamaguncha, shuningdek, yo‘lga qo‘yilgan ishlab chiqarishlar samarali funktsiya (faoliyati) yurutmaguncha.

Ishlab chiqarish diversifikatsiyasi quyidagicha bo‘lishi mumkin:

- rejali (oldindan ishlab chiqilgan biznes-reja asosida) va rejadan tashqari (majburiy) bo‘lish mumkin;
- tarmoq ichida va tarmoqlararo bo‘lishi mumkin;
- oddiy (uning olib borilishi sarf-xarajatlarsiz bajariladi) va murakkab (uning aalga oshirilishiga kapital mablag‘lar ajratiladi) bo‘lishi mumkin.

Yirik qurilish korxonalari, qoidaga ko‘ra, o‘z tarkibida qurilish materiallari, konstruktsiyalari va buyumlarini (yig‘ma temir-beton va beton konstruktsiyalar, g‘isht, asfalʼtbeton, o‘rnatish detallari, rudasiz materiallar, eshik va romlar, qo‘shma mebellar va h.k.) ishlab chiqaruvchi bo‘limlariga ega bo‘lgan va egadirlar, shuning uchun qurilish materiallari, konstruktsiyalari, buyumlarini chiqarish – bu tarmoqichi diversifikatsiyasi deb hisoblanadi. Ushbu tovarlar bilan savdo-sotiq qilish – bu ishlab chiqarishning tarmoqlararo diversifikatsiyasidir.

12.1 – rasm. Qurilishda diversifikatsiya jarayonlarining turkumlanishi

Hozirgi vaqtda qurilish korxonalarida ikki turdagi ishlab chiqarish diversifikatsiyasi amalga oshirilmoqda:

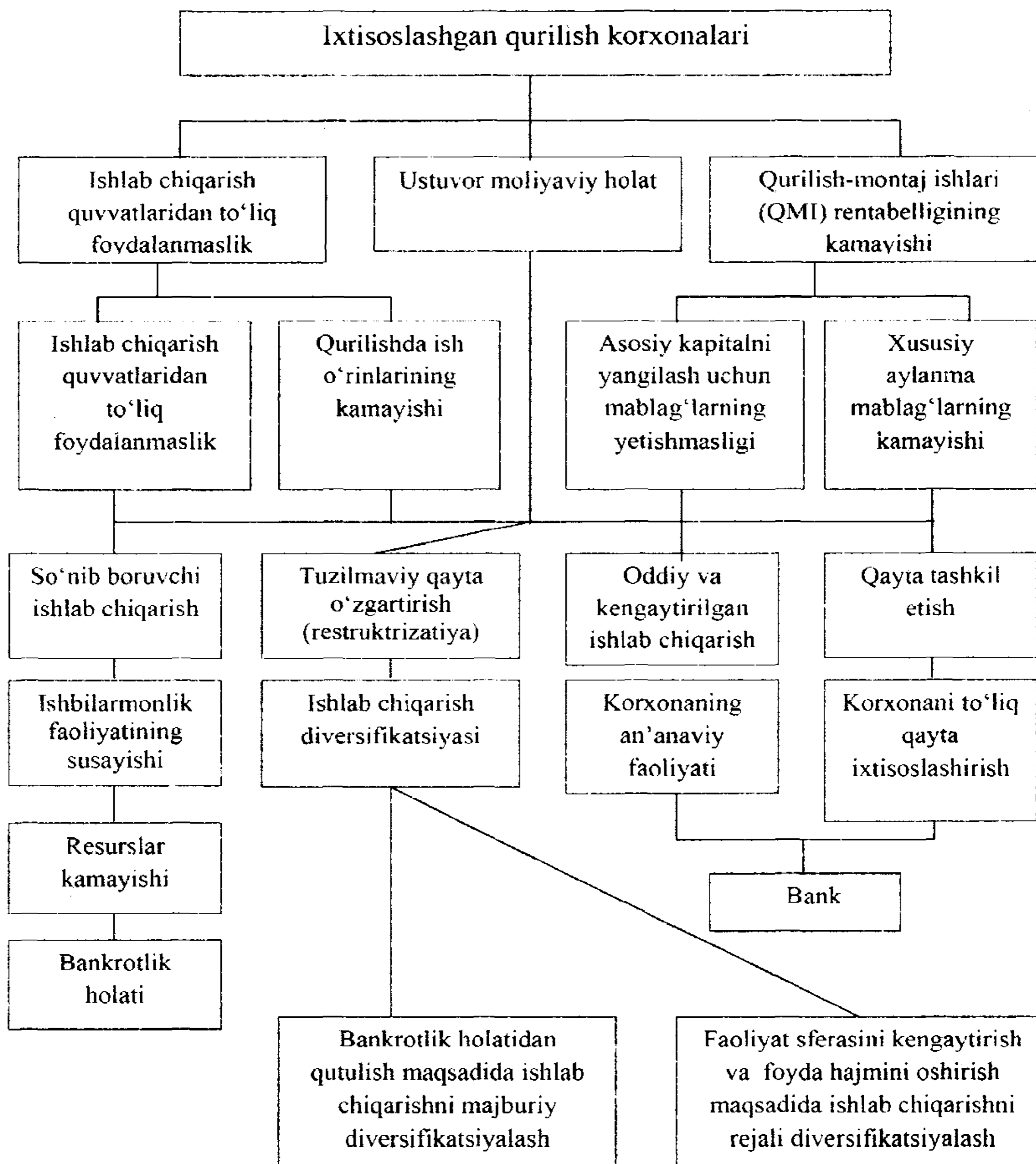
– rejadan tashqi asosida oddiy bo‘lmagan, bog‘langan tipdagi (turdagi), qaytma aloqalarga asoslangan ichki diversifikatsiya;

– bog‘lanmagan turdagi, qoidaga ko‘ra rejali asosidagi tarmoqlararo diversifikatsiya. Korxonaning moliyaviy ahvoli (holati)ga bog‘liq ravishda murakkab va oddiy diversifikatsiya bo‘lishi mumkin.

Bozor sharoitida ko‘plab qurilish korxonalari uchun xarakterli bo‘lgan xo‘jalik yuritishning noxush sharoitlari mamlakatdagi korxonalarining diversifikatsion strategiyalardan foydalanishlariga yo‘l ochib beradi.

Bu yerda shuni ta’kidlash joizki, G‘arbda yuzaga kelgan va faol qo‘llanish olgan diversifikatsion strategiya sharoitlaridan mamlakatdagi sharoitlarning farqi shundaki, mamlakat amaliyotida diversifikatsiya – bu inqirozli davrda majburiy chora-tadbir bo‘lib, mavjud holatdan chiqib ketish usuli sifatida qo‘llanilsa, G‘arbda esa diversifikatsiya – bu an’anaviy tarmoqlar (sohalar) ramkasi tor bo‘lib qolgan bir paytda va boshqa tarmoqlar (sohalar) da yaxshi iqtisodiy natijalarga erishish imkoniyatlari yuzaga kelayotgan vaqtda qo‘shimcha foyda olish manbalarini qidirib topishdan iboratdir.

Hozirgi rivojlangan bozor munosabatlari sharoitida qurilish korxonalari diversifikatsiyani o‘zining iqtisodiy holatini mustahkamlash usuli sifatida amalda qo‘llay boshladi. 12.2 -rasmda hozirgi sharoitda qurilish tashkilotlari faoliyati iqtisodiy strategiyasining variantlari ko‘rsatilgan. Ishlab chiqarish diversifikatsiyasini ixtisoslashgan korxonalarda foydaning kamayish me’yori hamda foydani qurilish va noqurilish bozorlarining boshqa sektorlarida oshirish imkoniyatlari o‘rtasida yuzaga kelayotgan ziddiyatlarni bartaraf etish usuli deb hisoblash mumkin.

12.2 – rasm. Qurilish tashkilotlari faoliyati iqtisodiy strategiyasining variantlari

12.2. Qurilish ishlab chiqarishi diversifikatsiyasini amalga oshirish sharoitlari va mezonlari

Ishlab chiqarish diversifikatsiyasini samarali amalga oshirishga uchta guruhdan tashkil topgan quyidagi: makroiqtisodiy, tarmoqli va firma ichidagi omillar o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

Makroiqtisodiy omillar ichidan birinchi navbatda davlatning investitsion va soliq siyosati, inflyatsiya darajasi, monetar (pul-kredit) siyosatini ajratib ko'rsatish o'rinlidir, chunki ular qurilish korxonasining funktsiya yuritishi uchun sharoitlar yaratadi, shuningdek ular qurilish korxonasining faoliyati uchun xush va noxush xarakteriga ega bo'lishi ham mumkin.

Inflyatsiya korxonalar resurslarini qadrsizlantiradi, investitsion faollikni kamaytiradi, bu esa asosiy ishlab chiqarish jamg'armalari (fondlari) shaklidagi asosiy kapitalning oddiy ishlab chiqarish jarayonini qiyinlashtiradi.

Bir vaqtning o'zida inflyatsiya tadbirkorlik faolligini kamaytiradi, korxonalar faoliyatining iqtisodiy samaradorligini pasaytiradi, ularning moliyaviy ahvoli (holati)ga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Boshqa tomondan inflyatsiya faoliyatning shunday sferalari va yo'nalishlarini izlashni yo'lga qo'yadiki, unga ko'ra foyda sur'atining o'sishi inflyatsiya darajasining o'sishidan ancha ilgari ketadi.

Bu shunday vaziyatlarda ro'y berishi mumkinki, qachonki mahsulot turg'un va katta ehtiyojga ega bo'lgan holdagina bu esa korxonaga inflyatsiya o'sishiga nisbatan narxlarni tez oshirish imkonini beradi.

Shunga o'xshash vaziyat korxonalarni o'z ishlab chiqarishini diversifikatsiyalashga, ularning asosiy faoliyat turlari bilan bog'langan va bog'lanmagan ancha foyda olib keladigan yo'nalishlarni qidirib topishga undashi mumkin.

Pul-kredit siyosati narxlar darajasi, YaIM, investitsion faollik, bandlik (mashg'ullik) kabi muhim ko'rsatkichlarga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Korxonalar uchun soliqqa tortish katta ahamiyat kasb etadi. Soliq olish (soliq bremyasi) qancha kam bo'lsa, korxonaning ishbilarmon faolligi shuncha yuqori bo'ladi va aksincha soliq olish (soliq bremyasi) qancha yuqori bo'lsa, korxonaning ishbilarmon faolligi shuncha past bo'ladi.

Ishlab chiqarish korxonalari uchun ishlab chiqarilayotgan mahsulotga, ishlar, xizmatlarga bo'lgan soliq bremiyasi o'rtacha 28 % dan 24 % ga tushdi. Soliq solish (soliq pressi) taxminal 15 % ga kamaydi, bu esa o'z navbatida korxonaning ishbilarmon faoliyatiga sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatdi, investitsiya, talab-ehtiyoj va bandlik uchun manfaatli sharoitlar yaratdi.

Tarmoq (soha) doirasiga ta'sir qiluvchi omillar orasidan ushbu tarmoq daromad salohiyatiga ta'sir ko'rsatadigan bir qator omillarni ajratib ko'rsatamiz:

- qurilish mahsulotiga bo'lgan taklif va talab;
- pudrat ishlari bozorida harakatlanayotgan qurilish korxonalarini o'rtasidagi raqobat;
- kapital ajratmalar, kapital ta'mirlash va ta'mirlashni moliyalashtirish hajmi;
- materiallarni yetkazib beruvchilar va xizmat ko'rsatuvchilar o'rtasidagi raqobat;
- qurilish pudrat ishlari bozorini materiallar va xizmatlar bilan to'ldirish darajasi.

Qurilish korxonalarining pudrat ishlari bozorida tutgan o'rni qurilish-montaj ishlari (QMI) narxi va sifati (ularning ixtisoslashtirilganligi), qurilish texnikasi, asbob-uskunalar, jihozlar, ishlab chiqarish bazasi, ishchi kuchi salohiyati va firmaning buyurtmachilar oldidagi mavqei hamda qurilish tashkilotining raqobatbardoshlik darajasiga bog'liqdir.

12.3 – rasmda quyidagi moliyaviy va moddiy oqimlar shartli ravishda raqamlar bilan belgilangan.

- 1 – korxonalar-investorlarning kapital mablag'lari;
- 2 – qurilgan binolar va inshootlar ko'rinishidagi qurilish mahsuloti;
- 3 – kapital ta'mir o'tkazish uchun ajratilgan investitsiyalar va ta'mirlash ishlarini amalga oshirish uchun ajratilgan pul mablag'lari;
- 4 – bajarilgan ta'mirlash – qurilish ishlari kompleksi;

5 – qurilish materiallari, konstruktsiyalari, buyumlari;

6 – qurilish materiallari, konstruktsiyalari, buyumlarini yetkazib beruvchi-larga ajratiladigan pul mablag‘lari;

7 – tarmoq ichida bog‘langan turdagi ishlab chiqarish diversifikatsiyasi doirasida bajarilgan qurilish-montaj va qurilish – ta‘mirlash ishlari;

8 – tarmoq ichida bog‘langan turdagi ishlab chiqarish diversifikatsiyasi doirasida tuzilgan pudrat shartnomalari.

Material yetkazib beruvchilar, xizmat ko‘rsatuvchilarning egallagan o‘rni (pozitsiyasi) ham ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ko‘rsatilayotgan xizmatlar) narxi va sifati, tarmoqning iste‘molchi sifatidagi mavqei (ahamiyati) va xaridorlar talablarini differentsiallashtirgan holda hisobga olish bilan aniqlanadi. Yuqorida sanab o‘tilgan omillar alohida regionlarda faoliyat yuritayotgan ixtisoslashgan korxonalar soni, ularning quvvati, ya‘ni bir jinsli mahsulot chiqarish bo‘yicha ishlab chiqarish quvvatlarining konsentratsiya darajasi, alohida turdagi ishlar va xizmatlar bajarilishi uchun ahamiyat kasb etadi. Boshqa tomondan, investorlar va xaridorlar tomonidan ularning mahsuloti, ishlari, xizmatlariga qo‘yiladigan talab va ehtiyojlar hajmini hisobga olish zarurdir.

Ishlab chiqarish diversifikatsiyasi – bu qurilish korxonasi moliyaviy holati (ahvoli)ni mustahkamlash yoki sog‘lomlashtirishning salohiyatli imkoniyatidir. Qurilish tashkiloti faoliyati sferasini uning asosiy profili bo‘yicha kengaytirish ishlab chiqarish diversifikatsiyasining eng samarador yo‘nalishi deb hisoblanadi. Bunday vaziyatda ishlab chiqarish bazasi ham ishchilar malakasi ham buyurtmachilar bilan ishbilarmon doiradagi aloqalar ham o‘z qo‘llanishini topadi. Bu o‘z navbatida qurilish korxonasining o‘zi uchun yangi bo‘lgan bozor sektoriga chiqqandagi raqobatli salohiyatida o‘z aksini topadi. Bundan tashqari nafaqat bozorda yangi partnyorlar va iste‘molchilarni

jalb qilish, balki avvalgilari bilan ham aloqalarni saqlab qolish imkoniyati vujudga keladi.

Qurilish korxonalarini tomonidan ularning an'anaviy, tor doirada ixtisoslashgan yo'nalishli faoliyatdan diversifikatsion faoliyatga o'tishida uchraydigan har bir alohida vaziyatning asoslab berilishini taqozo etadi. Asoslash ishlab chiqarish diversifikatsiyasi maqsadlaridan kelib chiqadigan mezonlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Ko'plab qurilish korxonalarining og'ir moliyaviy ahvoli, ulardagi ortiqcha ishchilar soni korxonalarini ishlab chiqarish diversifikatsiyasi tomon yetaklaydi. Ushbu faoliyatning oxirgi maqsadlari quyidagilar: foydani maksimallashtirish, ish o'rinlarini saqlab qolish va yangilarini yaratish, korxonaga asosiy jamg'armasi (fondi)dan foydalanish darajasini oshirish, pudratishlari bozori va noqurilish bozorining yangi segmentlari o'zlashtirish.

Bundan kelib chiqqan holda qurilish korxonalarining ishlab chiqarish diversifikatsiyasiga o'tishini asoslaydigan mezonlar sifatida diversifikatsiya turiga bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ushbu mezonli ko'rsatkichlarning uchitasi: ishlab chiqarish diversifikatsiyasiga o'tishgacha bo'lgan kvartaldagi ko'rsatkichni; an'anaviy faoliyat turi davom ettirilgan vaziyatdagi ko'rsatkich rejaviy miqdorini; diversifikatsiya amalga oshirilgan vaziyatda bashorat qilinadigan ko'rsatkich miqdorini (kk_0 ; kk_d ; kk_{rej}) taqqoslash taqozo etiladi (12.1-jadvl).

Taqqoslash bazasi bo'lib diversifikatsiya amalga oshirilgandan keyingi davrdagi mezon(kriteriya) ko'rsatkichi (KP_i) xizmat qiladi. Ishlab chiqarish diversifikatsiyasi maqsadlariga bog'liq ravishda diversifikatsiya turlari va uni o'tkazish yaxshilanadi:

- to'qqizta ko'rsatkich (rejali diversifikatsiya yaxshilanadi);
- bir nechta ko'rsatkichlar (majburiy diversifikatsiya) yaxshilanadi.

**Qurilish korxonasining ishlab chiqarish diversifikatsiyasiga
o'tishini asoslaydigan mezon ko'rsatkichlari tavsifi**

№	Mezon ko'rsatkichlari nomi	Diversifikatsiya o'tkazilgunga qadar (amaldagi)	Diversifikatsiya o'tkazilgandan keyin (bashorat qilinadigan)
1.	Buxgalteriya hisobi orqali aniqlanadigan (balansli) foyda miqdori (FK), ming so'm	+	+
2.	Umumiy likvidlik koeffitsient (K_{ul})	+	+
3.	Korxonada aktivlari (mulki) ning narxi (A), ming so'm	+	+
4.	Qo'shma aktivlar (mulklar) (R_a) rentabelligi, %.	+	+
5.	Korxonada ishchilarining o'rta ro'yxatli soni (S_p), kishi	+	+
6.	Yuqori saviyali ishchilar soni ($S_{yu.s.i.}$), kishi	+	+
7.	Ishchilarning o'rtacha oylik maoshi (OM_p), so'm	+	+

8.	Yuqori saviyali ishchilar maoshi ($OM_{yu.s}$), so'm	+	+
9.	Asosiy ishlab chiqarish jamg'armalari (fondlari) aktiv qismining jamg'arma qaytaruvchanligi (J_a)	+	+
10.	Diversifikatsiya o'tkazish uchun sarflanadigan mablag'lar (M_d), ming so'm	-	+

Zikr etilgan ko'rsatkichlar korxonaga uchun o'zlarining ahamiyati bo'yicha bir birlaridan farq qiladi. Bunda ulardan hech biri aniqlovchi (yetakchi) bo'la olmaydi ya'ni ko'rsatkichlardan biron-tasi masala yechimini diversifikatsiya o'tkazilishi foydasiga yoki uning inkor etilishini hal qila olmaydi.

Olinadigan foyda miqdorini aniqlab beradigan ko'rsatkich (FK) eng muhim ko'rsatkichlardan biridir. Bu ko'rsatkich qurilish korxonasining moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijalari to'g'risida xabar beradi. Yuqori malakali ishchi-xodimlarning soni o'zining ahamiyatiga ko'ra ikkinchi ko'rsatkich deb e'tirof etiladi (S_{yus}), chunki qurilish korxonasining uquvli ishchilari sonini saqlab qolish va ular sonini ko'paytirish diversifikatsiyaning eng asosiy maqsadlaridan biridir.

Ishchi-xodimlarning o'rta soni, ularning oylik-maoshlari, korxonaga asosiy ishlab chiqarish jamg'arma (fond) laridan umumli foydalanish kabi ko'rsatkichlar ham kam bo'lmagan nisbiy salmoqqa ega. Foyda miqdorlarini ifodalovchi ko'rsatkichlar

ishlab chiqarish diversifikatsiyasi iqtisodiy samaradorligini belgilab bersa, yuqori saviyali ishchi kuchidan foydalanish esa ko'p jihatlar bo'yicha korxonaning raqobatbardoshlik darajasini aniqlab beradi.

Real bankrotlik xavfi ko'plab qurilish korxonalarini ular tomonidan olinadigan daromadlar sarflangan xarajatlarni kam foyda olish bilan yoki umuman foydaga ega bo'lmagan holda qoplaydigan sharoitlarda ishlashga majbur qiladi. Shunday qilib, ular mavjud holatdan chiqib ketishlari uchun oddiy tur (tip) dagi (moliyaviy vositalarni jalb qilmasdan) ishlab chiqarish diversifikatsiyasini o'tkaztshga majbur bo'ladilar.

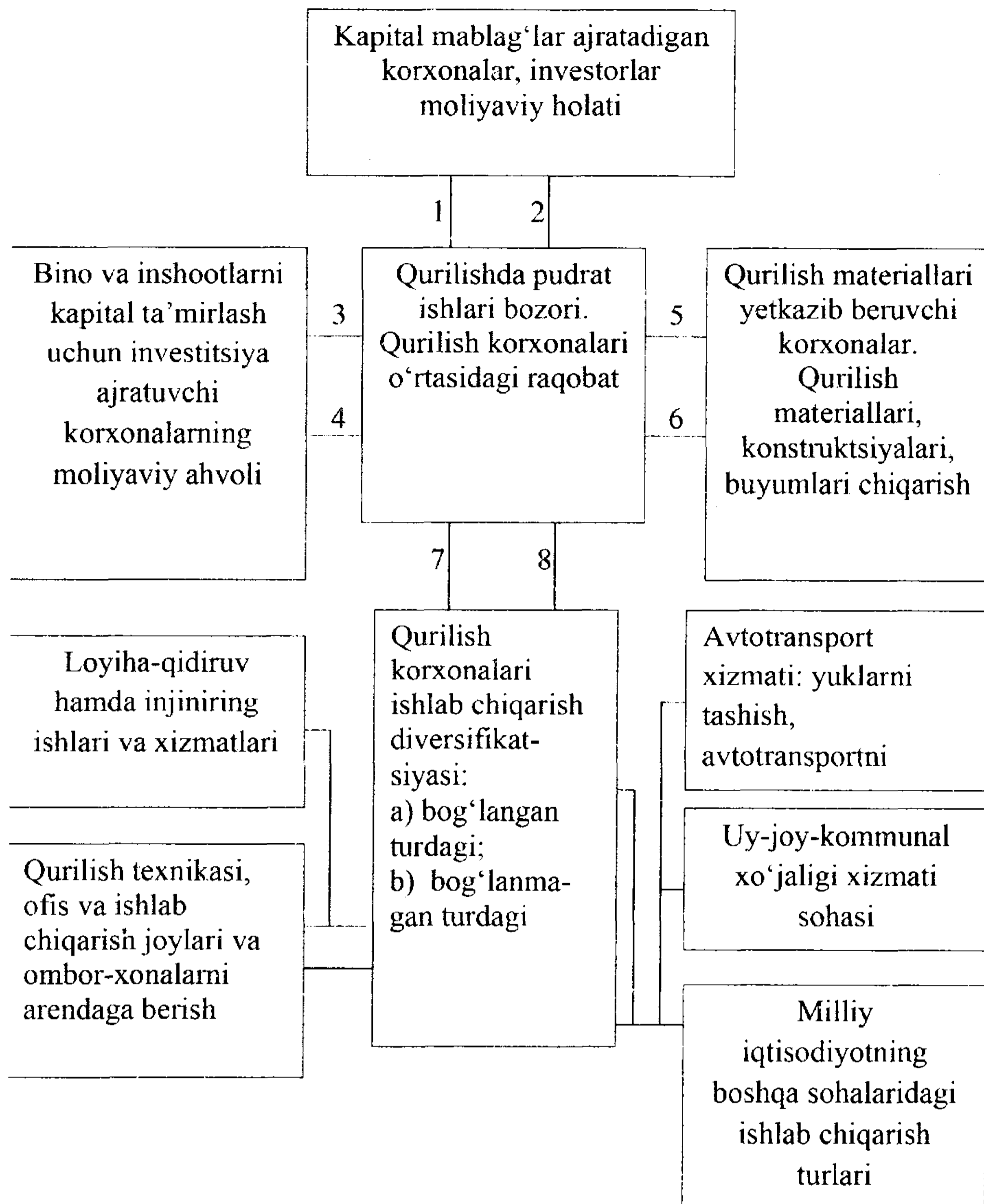
Ko'p sonli (massali) ishsizlik yuzaga kelgan paytda, ayniqsa regional miqyosda qurilish korxonalaridan ozod etilgan ishchilarga yangi ish o'rinlarini topish juda qiyindir, bu esa o'z navbatida jamiyat hayotida ijtimoiy kuchlanganlikni kuchaytiradi. Bularning hamasi qurilish korxonalarini ishlab chiqarish diversifikatsiyasi jarayonining naqadar ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligidan darak beradi.

Shunday qilib, diversifikatsiya variantlarini tavsiya etilayotgan mezon (kriteriya) ko'rsatkichlar bo'yicha solishtirish ishlab chiqarish diversifikatsiyasini amalga oshirish usulini tanlash haqida qat'iy qaror qabul qilishga shart-sharoit yaratadi, ya'ni qanday qilib mavjud bo'lgan ixtisoslashgan ishlab chiqarishdan kengaytirilgan ishlab chiqarishga o'tish yo'llarini ko'rsatib beradi.

Diversifikatsiya maqsadlaridan kelib chiqqan holda uning mumkin bo'lgan natijalari haqida bashorat qilish, foyda va sarf-xarajatlarning nisbatlarini oldindan hisoblash, korxonalar faollari va ishchilari sonini oldindan aniqlash mumkin.

Mezon (kriteriya) ko'rsatkichlari tizimidan foydalanish qurilish korxonasi mutaxassislariga ishlab chiqarish diversifikatsiyasi tufayli erishish mumkin bo'lgan natijalarni oldindan baholash imkonini beradi.

12.3 – rasm. Qurilishda o‘tkazish mumkin bo‘lgan ishlab chiqarish diversifikatsiyasi

O‘tkaziladigan ishlab chiqarish diversifikatsiya variantini tanlash uchun qurilish korxonalarining marketing yondashuvdan foydalanishi ancha maqsadga muvofiqdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida har qanday korxonada o‘zining bir yoki bir-nechta

tovarlariga boʻlgan talab-ehtiyojning pasayishiga toʻqnash keladi. Bunday vaziyatda konyukturaning pasayish sabablarini tahlil qilish va yangi maqsadli bozorlarni izlab topish yoʻli bilan sotiqni yana oʻz oʻrniga qoʻyish yoki tovar xarakteristikasini oʻzgartirish orqali koʻzlangan maqsadga erishish mumkinligini aniqlash zarur boʻladi.

Marketingning vazifasi – bu tovarni takomillashgan yondashuv asosida taklif qilish evaziga talab-ehtiyojning pasayishini toʻxtatishdan iboratdir.

Axborot olishning hamma ijobiy tomonlariga ega boʻlgan marketing qidiruvlari axborot olish manbalari ichida eng qimmat deb hisoblanadi.

Koʻplab qurilish korxonalarini moliyaviy mablagʻlar yetishmaydigan sharoitlar faqat eng muhim axborotlarni olish zaruriyatigina ularni bunday axborot manbayiga murojat qilishga majbur etadi.

Ishlab chiqarish diversifikatsiyasini oʻtkazishning yuzaga kelishi va uning bozor imkoniyatlarini baholash koʻplab variantlarning vujudga kelishiga olib keladi, bu variantlar ichidan qurilish korxonasi imkoniyatlari koʻproq darajada mos keladigan faqat bitta variantni tanlash zarur boʻladi.

Diversifikatsiya variantini nazariy tanlash (asoslash) quyidagi tartibda olib boriladi.

Qurilish korxonasi ishlab chiqarish va qurilish buyumlarni ishlab chiqarishni “X” buyumlarni maʼlum deb hisoblaydi. “X” buyumlarni ishlar va xizmatlar nomenklaturasiga kiritish uning maqsadlariga va mavjud boʻlgan resurslariga muvofiq keladi, yaʼni korxonaning ishlab chiqarish bazasi, tarkibi shchi-xodimlarning saviyalari “X” buyumlar ishlab chiqarishni tashkil etish imkonini bersa, mavjud boʻlgan moliyaviy mablagʻlar va xoʻjalik aloqalari ishlab chiqarishni zarur boʻlgan resurslar bilan taʼminlash va yangi mahsulot sotilishini tashkillashtirib beradi. Diversifikatsiyaning bunday variantini yangi bozorning

ahamiyati va o‘ziga xos jihatlarini o‘zlashtirish nuqtai nazaridan o‘rganish taqozo etiladi. Diversifikatsiyaning ushbu variantini amalga oshirish imkoniyatlarini quyidagi tartibda olib boriladi:

- talab-ehtiyoj o‘rganiladi va bashorat qilinadi;
- yangi bozor o‘zlashtiriladi (bozorni segmentlash amalga oshiriladi);
- maqsadli segmentlar o‘rnatiladi;
- bozorda chiqarilayotgan buyum turi joylashuvi (pozitsiyasi).

Ishlab chiqarilgan “X” buyumlarni bozorga olib chiqishni ko‘zda tutgan qurilish korxonasi tomonidan bozorning hozirgi va kelgusi ko‘lamini aniq bahlanishi taqozo etiladi. Bozorning hozirgi holatini baholash uchun korxonada bozorda o‘zinikiga o‘xshash buyumlarning mavjudligini aniqlamog‘i va ulardan har birining sotilish hajmini baholashi zarur bo‘ladi.

Qurilish korxonasi tomonidan ishlab chiqariladigan “X” yangi buyumning bozorda sotilishi o‘suvschan bo‘lishliligi taxminiy xarakter kasb etadi. Shuning uchun marketing bo‘limi mutaxassislar oldida yangi yuozor perspektivasini aniqlash masalasi ko‘ndalang turadi.

Salohiyatli xaridorlarni aniqlash, ularning ehtiyojlarini qoniqtirish uchun korxonaning samarador xizmat ko‘rsata olish holatini aniqlashda marketing xizmatini bozorni segmentlashtirish protsedurasi yordam beradi. Bozorni segmentlashtirish ma‘lum parametrlarga tayangan holda uni (bozorni) iste‘molchilarning aniq guruhlariga ajratish orqali amalga oshiriladi, bunda ulardan har biri uchun alohida ishlar, tovarlar yoki xizmatlar va mos ravishda marketing komplekslari talab etilishi mumkin.

Korxonada bozorni segmentlashtirishda mumkin bo‘lgan turli parametrlardan foydalanishi mumkin. Bozorni segmentlashtirish uchun asosiy parametr sifatida iste‘molchilar manfaatini, iste‘mol qilinish jadalligini, iste‘molchilar maqolini yoqlaydigan daromadlar mavqeini (darajasini) olish mumkin.

Segmentlashtirish korxonaga o'z mahsuloti bilan chiqish ko'zda tutilgan bozordagi turli segmentlarning imkoniyatlarini ochib beradi. So'ngra korxonaga qancha segmentlarni egallash va ular ichidan eng ma'qullarini aniqlash zarur bo'ladi.

Korxonaga bozorni egallashning uchta usulidan foydalanishi mumkin: nodifferentsial marketing, differentsiallashtirilgan marketing, konsentratsiyalashgan marketing. Birinchi vaziyatda qurilish korxonalarida segmentlarning farqlanishini inobatga olmaydi va butun bozorga birdaniga bir xil takliflar bilan murojaat qiladi. Ikkinchi vaziyatda korxonaga bir nechta segmentlarga chiqishni ko'zda tutadi va ularning har biri uchun alohida takliflar ishlab chiqadi. Uchinchi vaziyatda esa katta bozorda katta bo'lmagan hissaga konsentratsiyalanishni kuchaytirish o'rniga firma takliflarni bitta yoki bir nechta sub'ntovlarning katta hissasiga konsentratsiyalashtiradi. Oxirgi variant chegaralangan resurslarga ega bo'lgan korxonalar uchun kancha qo'l keladi. Bir vaqtning o'zida konsentratsiyalashgan marketing yuqori darajadagi taxmin (xavf-xatarga yuz tutish) bilan bog'langandir, chunki tanlangan segment raqobatchilarning ko'payib ketishi tufayli ko'zlangan umidlarni oqlamasligi mumkin.

12.3. Qurilish korxonalarida diversifikatsiya dasturlarini asoslash va ishlab chiqish bosqichlari

Har qanday diversifikatsion loyiha to'rtta bosqichdan iborat bo'ladi:

- 1) loyihani asoslash va ishlab chiqish (diversifikatsiya oldi ishi);
- 2) loyihani tadbiq etish;
- 3) loyihaga muvofiq ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish va mahsulot ishlab chiqarish;
- 4) loyihalashni tugatish va yakuniy xulosalar chiqarish.

O‘z navbatida ishlab chiqarish diversifikatsiyasi dasturini loyihaga muvofiq asoslash va ishlab chiqish bir nechta bosqichlarda olib boriladi.

I bosqich. Pudrat ishlari bozori kon’yunkturasi.

II bosqich. Qurilish materiallari, konstruktsiyalari, buyumlari, transport xizmatlariga bo‘lgan talab va takliflarni tahlil qilish.

III bosqich. Noqurilish bozorlari konyukturasini tahlil qilish.

IV bosqich. Korxonada moliyaviy ahvolini tahlil qilish yoki korxonadagi nochor holatga iqtisodiy tashxis qo‘yish.

V bosqich. Ishlab chiqarish diversifikatsiyasi turini tanlash va loyiha yoki biznes-reja ishlab chiqish.

VI bosqich. Korxonada faoliyati yakuniy ko‘rsatkichlarini bashorat qilish yoki oldindan aytib berish.

Qurilish korxonalarida diversifikatsiya dasturini ishlab chiqishda diversifikatsion mahsulot uchun bozor imkoniyatlarini baholash, diversifikatsiya yo‘nalishini va turini tanlash kabi muhim holatlarga katta e’tibor qaratilmog‘i lozim.

Birinchi tartibli vazifalar (bozorlar kon’yunkturasi monitoringi)ni bajarish ishonchli axborotlar olish va ularni qayta ishlashni talab etadi. Bozor axboroti tizimi uchta yordamchi tizimlarni shakllantiradi: korxonada ichki hisoboti tizimi, tashqi joriy axborot yig‘ish tizimi va marketing tadqiqotlari tizimi.

Korxonada ichki hisoboti tizimi korxonada faoliyatining yo‘l ko‘rsatuvchisi deb hisoblanadi. Qaytma aloqa funksiyasini bajarish bilan korxonada ichki hisoboti tizimi korxonada faoliyatiga bozor muhiti ta’sirini ko‘rsatadi, bu ta’sir o‘z navbatida korxonada faoliyati asosiy ko‘rsatkichlari o‘zgarishi dinamikasi, ijobiy yoki salbiy moliyaviy va iqtisodiy natijalar bilan ifodalanadi.

Korxonada ichki hisoboti tizimining amaliyotda foydalanilgan usullari, uning kundalik qo‘llanish xarakterini hisobga olish qurilish korxonalarining ishlab chiqarish diversifikatsiyasiga o‘tishida va uning amalga oshirilishida katta rol o‘ynaydi. Tashqi

joriy axborot yig'ish tizimi qurilish korxonalarini turli bozorlarda ro'y berayotgan oxirgi axborotlar bilan ta'minlaydi. Bu turdagi axborot turining manbalari bo'lib O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari, kompyuter dasturlari, gazeta va jurnallar xizmat qilishi mumkin.

Bundan tashqari ushbu axborotlar qurilish korxonasi xodimlarining boshqa korxonalar (yetkazib beruvchilar, investorlar, buyurtmachilar) mutaxassislari bilan bevosita muloqot natijasida ham olinishi mumkin. Qurilish korxonalarini olinishi qiyin bo'lgan axborotga ega bo'lishi uchun ixtisoslashgan marketing tadqiqotlarini o'tkazish xizmatiga buyurtma berishlari mumkin.

Nazorat uchun savollar

1. Diversifikatsiya nima?
2. Iqtisodiy va ishlab chiqarish diversifikatsiyalarini tushuntirib bering.
3. Qurilish ishlab chiqarish diversifikatsiyasi mohiyatini tushuntiring.
4. Ishlab chiqarish diversifikatsiyasini amalga oshirish mezonlari nimalardan iborat?
5. Ishlab chiqarish diversifikatsiyasini tashkil etish va o'tkazish tartibini aytib bering.
6. Qurilish korxonasining ishlab chiqarish diversifikatsiyasiga o'tishini asoslaydigan mezon ko'rsatkichlarini ko'rsating.
7. Bozorni segmentlash deganda nimani tushunasiz?
8. Korxonada bozorni segmentlashtirishda nimalarga e'tibor qaratadi?
9. Har qanday diversifikatsiya loyihasi nechta bosqichdan iborat?
10. Qurilish korxonalarini diversifikatsiya dasturini ishlab chiqishda nimalarni nazarda tutadi?

TEST SAVOLLARI

1. Qurilishni qanday turlari mavjud?

- A). Pudrat, xo‘jalik, aralash
- B). Pudrat va xo‘jalik
- C). Pudrat, individual, aralash
- D). Aralash, kollektiv, xo‘jalik

2. Shartnoma munosabatlari bo‘yicha qurilish tashkilotlarini tasniflanishi?

- A). Buyurtmachi, bosh pudratchi
- B). Bosh pudratchi, subpodryadchi
- C). Loyiha tashkilotlari, bosh pudratchi tashkilotlar
- D). Quruvchi, subpodryadchi

3. Qurilish ob‘ektlarini “kalitgacha” qurish nimani bildiradi?

- A). Qurilishni boshidan oxirigacha bitta pudratchi qurib bitkazadi
- B). Qurilishni “qurilish firmalari” olib borishi tushiniladi
- C). Buyurtmachi funktsiyasi bosh pudratchiga beriladi. U qurilishni “nol”dan oxirigacha bo‘lgan ishlarni bajaradi
- D). Qurilishning barcha hayotiy sikli bosh pudratchi tomonidan bajariladi

4. Kapital mablag‘ tushunchasi nimani bildiradi?

- A). Yangi obyektlar qurilishi xarajatlari
- B). Yangi obyektlar qurilishi, rekonstruktsiyasi, harakatdagi asosiy fondlarni qayta qurollantirish va kengaytirish xarajatlarini bildiradi
- C). Yangi obyektlar qurilishi, rekonstruktsiyasi, harakatdagi asosiy fondlarni kengaytirish xarajatlari
- D). Yangi obyektlar qurilishi, harakatdagi asosiy fondlarni kengaytirish xarajatlari

5. QMI smeta qiymati qanday xarajatlardan tashkil topadi?

- A). To'g'ri ustama xarajatlar, norma foydasi xarajatlaridan
- B). To'g'ri xarajatlar, ustama xarajatlar
- C). Ustama xarajatlar, norma foydasi, boshqa xarajatlar
- D). Materiallar qiymati, ishchilarni ish haqi, ustama xarajatlar

6. Qurilishda pudratchini boshqa xarajatlari qanday xarajatlardan foiz hisobida aniqlanadi?

- A). Ish hajmi qiymatidan
- B). Ish tannarxidan
- C). To'g'ri va ustama xarajatlardan
- D). To'g'ri xarajatlardan aniqlanadi

7. Kapital qurilishda iqtisodiy nuqtai nazardan qaysi loyiha yechimi eng yaxshi variant hisoblanadi?

- A). Espluatatsiyada minimum xarajat talab qiladigan
- B). Keltirilgan xarajatlarni minimumi
- C). Qurilishda minimum xarajat talab qiladigani eng yaxshi
- D). Qurilishda mehnat xarajatlarini minimumi

8. Loyiha yechimlarini baholashda qaysi texnik iqtisodiy ko'rsatkichlar asosiy hisoblanadi?

A). Obyektlar qurilishida yo'naltirilgan kapital mablag'lar, ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi, keltirilgan xarajatlar ko'rsatkichlari

B). Obyektlar qurilishida yo'naltirilgan kapital mablag'lar, asosiy qurilish materiallari xarajatlari, qurilish davomiyligi hisoblanadi.

C). Bir quvvatga to'g'ri kelgan kapital mablag'lar ulushi, ekspluatatsiya xarajatlari

D). Bir quvvatga to'g'ri kelgan ekspluatatsiya xarajatlari, qurilish muddati

9. Kapital qurilishda bir kishiga to'g'ri keladigan daromad qanday aniqlanadi?

A). Qurilish tashkilotining yalpi daromadini ishchilar soniga nisbatan aniqlanadi

B). Qurilish tashkilotining yalpi daromadini ishlovchilar soniga nisbati

C). Qurilish tashkilotining yalpi daromadini qurilish tashkilotining ishlovchilar soniga nisbati

D). Qurilish tashkilotining yalpi daromadini boshqaruv personali soniga nisbati

10. Qurilish bo'yicha O'zbekiston Respublikasida harakatdagi yagona tarif setkasida nechta razryad mavjud?

A). 24

B). 20

C). 18

D). 22

11. Keltirilgan qaysi aktivlar tashkilotlar ishlab chiqarish fondlariga kirmaydi?

A). Qurilish mashinalari va mexanizmlari

B). Transport vositalari

C). Tugallanmagan ishlab chiqarish

D). Bino va inshootlar

12. Qurilishda sotib olingan yoki qurilgan vaqtida asosiy fondlar qanday qiymatlarda baholanadi?

A). Boshlang'ich qiymat bo'yicha

B). Shartnoma qiymati bo'yicha baholanadi

C). Tiklanish qiymati bo'yicha

D). Qoldiq qiymat bo'yicha baholanmaydi

13. Kapital asosiy fondlardan foydalanish samaradorligi qanday ko'rsatkichlar bilan tafsiflanadi?

- A). Fond qaytimi, fond aylanmasi bilan
- B). Fond qaytimi, fond sig'imi bilan
- C). Fond sig'imi, fond qaytimi va rentabellik bilan
- D). Rentabellik va fond qaytimi bilan

14. Buyurtmachiga belgilangan tartibda qurib bitkazilgan va topshirilgan asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlari nima deyiladi?

- A). Tugallanmagan ishlab chiqarish mahsuloti
- B). Tugallanmagan qurilish ishlab chiqarishi ob'ekti
- C). Tugallanmagan qurilish mahsuloti
- D). Tayyor qurilish mahsuloti deyiladi

15. Kapital qurilish pudrat va montaj tashkilotlari, ularga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar, hamda qurilish materiallari, detallari, konstruktsiyalari ishlab chiqaradigan tashkilotlar to'plami qanday ataladi?

- A). Subpudrat tashkilotlari
- B). Qurilish kompleksi
- C). Qurilish brigadasi
- D). Ishlab chiqarish bo'g'inlari

16. Obyekt qurilishining tashkilotchisi texnik-iqtisodiy asoslarni ishlab chiqishdan boshlab obyektning foydalanishga topshirish yoki obyektning ishlab chiqarish quvvatiga chiqishigacha bo'lgan muddatda va boshqaruvchisi funksiyalarini qabul qilgan huquqiy yoki yuridik shaxs?

- A). Jismoniy shaxs Pudratchi
- B). Yuridik shaxs Buyurtmachi
- C). Jismoniy shaxs sifatida bosh pudratchi
- D). Qabul qilingan quruvchi

17. Kapital qurilish muntazam ishlab turuvchi qurilish tashkilotlari (firmalari) tomonidan buyurtmachilar bilan tuzilgan shartnomalar asosida amalga oshirilishi nima deb nomlanadi?

- A). Xo‘jalik usulida qurish
- B). Qurilish ob‘ektlarini “qulf-kalit”gacha topshirish
- C). Tanlovlar asosida qurish
- D). Pudrat usuli

18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishning asosiy yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi Farmoni qachon e‘lon qilingan?

- A). 06.05.2003 y.
- B). 07.04.2003 y.
- C). 06.05.2004 y.
- D). 05.06.2003 y.

19. Pulbozori bir ko‘rinishi bo‘lib, bozor munosabatlari obykti sifatida qaysi kapital mablag‘lar hisoblanadi?

- A). Investitsiya bozori
- B). Qimmatbaho qog‘ozlar bozori
- C). Axborot mahsulotlari bozori
- D). Pul va valyuta bozori

20. Bu shunday hujjatki, unda kapitalni iqtisodiyotning turli tarmoq va sohalariga yo‘naltirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuasi bo‘lib, bu chora-tadbirlardan maqsad ishlab chiqarish kuchlarini yanada rivojlantirish hamda mavjud ishlab chiqarish salohiyatini mustahkamlash hujjati.

- A). Biznes - reja
- B). Lokal obyektva umumiy smetalar
- C). Qurilish bosh rejasi
- D). Investitsiya loyihasi hujjati

21. Qurilish-montaj ishlarini bajarish, mashina, asbob-uskunalar va boshqa mehnat vositalarini, hamda loyiha-qidiruv ishlarini o'tkazishga ketadigan xarajatlarning nisbati asosida aniqlanadigan investitsiya tuzilmasi nima deb ataladi?

- A). Takror ishlab chiqarish tuzilma
- B). Texnologik tuzilma
- C). Tarmoqlararo tuzilma
- D). Hududiy tuzilma

22. Yangi qurilish, mavjud harakatdagi korxonalarni rekonstruktsiya qilish, kengaytirish va qayta texnik qurollantirish, hamda emirilishi natijasida chiqib ketadigan asosiy fondlarni o'rnini qoplash hamda yangisi asosida ularni jamg'arishga ketadigan xarajatlarni bir-biriga nisbatlari qanday investitsiya tuzilmasi deyiladi?

- A). Texnologik tuzilmasi
- B). Tarmoqlararo tuzilmasi
- C). Takror ishlab chiqarish tuzilmasi
- D). Hududiy tuzilmasi

23. Investitsiya dasturini qaysi organ tasdiqlaydi?

- A). Vazirlar Mahkamasi
- B). Oliy Majlis
- C). O'zdavxitektqurilish qo'mitasi
- D). Iqtisodiyot vazirligi

24. Investitsiya dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha barcha ishlarni qaysi organ mutanosib ravishda amalga oshiriladi?

- A). Iqtisodiyot vazirligi
- B). Vazirlar Mahkamasi
- C). Oliy Majlis
- D). O'zdavxitektqurilish qo'mitasi

25. Kapital qo'yimalardan foydalanishning asosiy yo'nalishlari:

A). Qimmatbaho qog'ozlar, aktsiya va obligatsiyalar sotib olish, pul mablag'larini banklarga foiz olish maqsadida depozit hisob raqamlariga qo'yish

B). Yangi qurilish, korxonalarni kengaytirish va qayta tiklash, ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va texnik jihatdan qayta qurollantirish

C). Inson salohiyatini, malakasi va ishlab chiqarish tajribasini oshirishga, shuningdek nomoddiy ne'matlarning boshqa shakllarini rivojlantirishga qo'yiladigan investitsiyalar

D). Texnika va texnologiyalarning yangi avlodlarining ishlab chiqish va o'zlashtirishga qo'yiladigan investitsiyalar

26. Investitsiya loyihalari bo'yicha ma'lumotlar bankini yaratishga mutasaddi idora bu:

A). O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi

B). Moliya vazirligi va davlat soliq qo'mitasi

C). Vazirlar Mahkamasi Tashqi aloqalar masalalari axborot-tahlil departamenti

D). O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi

27. Qurilish ishlab chiqarishini rivojlantirish maqsad va vazifalar tizimini aniqlash qanday deyiladi?

A). Istiqbolini belgilash deb ataladi

B). Tashkil qilish deb ataladi

C). Hisob va tahlil deb ataladi

D). Rejalashtirish deb ataladi

28. Faoliyatning joriy ko'rsatkichlarini o'rnatilgan dastur va vazifalar bilan mos kelishini aniqlash qanday ataladi?

A). Tashkil qilish

B). Hisob va tahlil

- C). Nazorat
- D). Tartibga solish

29. Saqlash, jamlash va ma'lumotlarni qayta ishlash, hamda ishlab chiqarish tizimlari faoliyatini baholash va yakunlarni chiqarish bu?

- A). Tahlil
- B). Nazorat
- C). Tashkil qilish
- D). Rejalashtirish

30. Kapital qurilishda boshqaruv va boshqariluvchi tizimlar elementlarini tanlash va asoslash, hamda ular o'rtasida kelishuvni o'rnatilishi ... deb ataladi.

- A). Tartibga solish
- B). Nazorat
- C). Hisob va tahlil
- D). Tashkil qilish

31. Ishlab chiqarish jarayonlarini qurilish maydonidan zavod sharoitlariga o'tkazish ... deb nomlanadi.

- A). Mexanizatsiyalash
- B). Industriallashtirish
- C). Avtomatlashtirish
- D). Kompleks mexanizatsiyalash

32. Asosiy ishlab chiqarish fondlarini unumdorlik (quvvat) bo'yicha ko'rsatkichlari qanday ataladi?

- A). Ekstensiv
- B). Integral
- C). To'g'ri javob yo'q
- D). Intensiv

33. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining bir birlik o‘rtacha yillik qiymatiga to‘g‘ri keladigan foyda hajmi ... deb ataladi?

- A). Fond rentabelligi
- B). Fond sig‘imi
- C). Fond qaytimi
- D). Fond bilan qurollanganlik

34. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi kattaligi va ishlab chiqarish jarayoni uzluksizligini ta‘minlashga mo‘ljallangan zahirani bir biriga teng bo‘lishi qanday zahira deyiladi?

- A). Sug‘urta zahirasi
- B). O‘z mablag‘lari zahirasi
- C). Joriy zahira
- D). Qarzga olingan mablag‘lar zahirasi

35. Qurilish-montaj ishlarini me‘yorlar va narxlar bo‘yicha ishlab chiqarish xarajatlari qanday ataladi?

- A). Reja bo‘yicha tannarx
- B). Smeta tannarxi
- C). Amaldagi tannarx
- D). Balans tannarxi

36. Qurilish tashkilotining ma‘lum davr oralig‘idagi ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi quyidagicha ataladi:

- A). Amaldagi foyda
- B). Balans foyda
- C). Yalpi foyda
- D). Soliq olinadigan foyda darajasi

37. Soliq to'langandan keyin tashkilot ixtiyorida qoladigan foyda qanaqa foyda?

- A). Yalpi daromad
- B). Amalda olingan foyda ko'rsatkichi
- C). Sof foyda
- D). Hisoblangan foyda

38. Kapital qurishda asosiy vositalarni konstruktiv elementlarini almashtirish, qismlarini yangilash yoki ularni tiklash maqsadida ta'mirlash qanday nomlanadi?

- A). Joriy ta'mirlash
- B). Rejali ta'mirlash
- C). Demontaj
- D). Kapital ta'mirlashi

39. Quyida keltirilganlardan qaysi biri asosiy ishlab chiqarish fondlarni texnik takomillashtirishga kirmaydi?

- A). Yangi texnika asosida rekonstruktsiyalash
- B). Asbob uskunani modernizatsiyalash
- C). Texnologik jarayonlardan progressiv foydalanish
- D). Ishlab chiqarish maydonlaridan ratsional foydalanish ko'rsatkichi

40. Yil boshidagi ishlab chiqarish quvvati tashkilotni rejali yil boshida qanaqa ishlab chiqarish imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatadi:

- A). Kirish quvvati
- B). Chiqish quvvati
- C). O'rtacha yillik quvvat
- D). Rejali quvvat

41. Kapital qurilishda qo'yidagilardan qaysi biri aylanma fondga kirmaydi?

- A). Ishlab chiqarish zahiralari
- B). Tugallanmagan ishlab chiqarish va o'zi ishlab chiqargan yarim tayyor mahsulotlar
- C). Pul mablag'lari
- D). Kelgusi davr xarajatlari

42. Quyidagilardan qaysi biri muomala fondiga kirmaydi?

- A). Ombordagi tayyor mahsulot
- B). Ishlab chiqarish zahiralari
- C). Pul mablag'lari
- D). Debitor qarzdorlik

43. Quyidagilardan qaysi biri me'yorlanmagan aylanma vositalariga kiradi?

- A). Ishlab chiqarishdagi zahiralalar
- B). Ombordagi tayyor mahsulot
- C). Pul mablag'lari
- D). Kelgusi davrdagi xarajatlar

44. Quyidagilardan qaysi biri me'yorlangan aylanma vositalariga kiradi?

- A). Pul mablag'lari
- B). Debitor qarzdorlik
- C). Kelgusi davr xarajatlari
- D). Xisob raqamdagi mablag'lar

45. O'zbekistonda YaMM va amortizatsiya ajratmalari o'rtasidagi farq asosida hisoblanadigan ko'rsatkich qanday ataladi?

- A). Sof milliy mahsulot (SMM)

- B). Yalpi ichki mahsulot (YaIM)
- C). Yalpi milliy mahsulot (YaMM)
- D). Yalpi sof mahsulot (YaSM)

46. TIAishlab chiqishdan boshlab obyektни foydalanishga topshirish yoki obyektning ishlab chiqarish quvvatiga chiqishigacha bo'lgan muddatda obyekt qurilishining tashkilotchisi va boshqaruvchisi funktsiyalarini qabul qilgan huquqiy yoki jismoniy shaxs bu...?

- A). Pudratchi
- B). Bosh pudratchi
- C). Buyurtmachi
- D). Quruvchi

47. Kapital qurilishda asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning unumdorlik (quvvat) ko'rsatkichlari

- A). Intensiv ko'rsatkichlari
- B). Ekstensiv ko'rsatkichlar
- C). Integral ko'rsatkichlar
- D). To'g'ri javob yuq

48. Qurilish montaj ishlari baholari-bu:

- A). Kelishilgan narx va hisob narxlari
- B). Tashqi qiyofasi bo'lmagan xizmatlarga belgilanuvchi narxlar
- C). Xalqaro savdodagi narxlar
- D). Qurib bitkazilgan obyektlar buyurtmachilarga topshirish jarayonida hisob - kitoblar smeta, preyskurant va kelishilgan narxlar

49. Quyidagilar to'g'ri xarajatlar tarkibiga kiradi:

- A). Xom-ashyo, materiallar, komission, transport xarajatlari
- B). Yordamchi uskunalarni uchun elektr energiya

- C). Yordamchi uskunalarning amortizatsiyasi
- D). Aloqa xizmatlaridagi to'lovlar

50. Bahoning asosiy iqtisodiy ta'rifi qanday?

- A). Baho umumiy ekvivalent
- B). Baho adolat me'zoni
- C). Baho tovar qiymatining puldagi ifodasi
- D). Baho tovar qiymatini belgilovchi ko'rsatkich.

51. Bahoning qanday funktsiyalari mavjud?

- A). Rag'batlantirish, taqsimlash, o'lchov mezon
- B). Siyosiy va iqtisodiy funktsiyasi
- C). Fiskal, nazorat funktsiyasi
- D). Iqtisodiy, taqsimlash funktsiyasi

52. Bahoning asosini nima tashkil qiladi?

- A). Talab
- B). Bozordagi holat
- C). Ehtiyoj
- D). Taklif

53. Oligopolistik bozor bu nima?

- A). Sotuvchi sifatida bir firma bozorda tanho hukumronlik qiladi
- B). Raqobat bor bo'ladi
- C). Sanoqli, ozchilik firmalar va kompaniyalar bozorda tanho hukumronlar
- D). Xaridor yagona bo'ladi

54. Ishlab chiqarish omillariga nimalar kiradi?

- A). Er, mehnat, kapital
- B). Er osti boyliklari, xom ashyo va materiallar
- C). Mashinalar, ishlab chiqarish jihozlar, stanoklar ishchi kuchi

55. Kapital, mehnat, er - bu...

- A). Ishlab chiqarish resurslari;
- B). Tashqi samaralar
- C). Qiymatning va nafsililikning puldagi ifodasi;
- D). Tadbirkor mulki.

56. Qayta tiklab bo'lmaydigan xarajatlarga:

- A). Umumiy xarajatlar
- B). Cheklangan xarajatlar
- C). O'rtacha xarajatlar
- D). Qaytarilmaydigan xarajatlar

57. Qisqa muddatli oraliqda o'zgarmas xarajatlar – bu:

- A). Bir birlik mahsulotga to'g'ri keladigan o'zgarmas xarajat
- B). Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lgan xarajat
- C). Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan xarajatlar
- D). Xom ashyo, ishlab chiqarish xarajatlari

58. Tashqi va ichki xarajatlarning yig'indisi

- A). Qaytarilmaydigan xarajatlar
- B). Iqtisodiy xarajatlari
- C). O'zgarmas xarajatlar
- D). Cheklangan xarajatlar

59. O'zgaruvchan xarajatlar bu:

- A). Arenda to'lovlari
- B). Kommunal to'lovlari
- C). Amortizatsiya ajratma
- D). Ish haqi materiallar qiymati

60. Ishlab chiqarish jarayoni:

- A). Resurslarning mahsulotga aylanish jarayoni
- B). Omillarning qaytimini kamayib borishi
- C). Texnologiyaning o‘sib borishi
- D). Mehnat unumdorligining o‘sib borishi

61. Boshlang‘ich (start) narx nima?

- A). Sotilayotgan tovarga ketgan xom ashyo narxlari.
- B). Xaridorni qoniqtiruvchi narxlar.
- C). Sarf qiymat, to‘langan soliqlar va rejalashtirilgan foyda miqdorlarining jami summasi sifatida baholanib, bozor sotuviga dastlabki tarzda taklif etiladigan narx.
- D). Sotuvchini to‘liq qoniqtiruvchi narxlar.

62. Mulkning inventarizatsiya qiymati – bu:.

- A). Mulkning balans ko‘rsatkichlari asosida baholangan narx.
- B). Raqobat sharoitida xolis baholovchilar tomonidan belgilangan baho
- C). Turli omillar ta’siri va xaridorning talabidan kelib chiqib belgilangan baho
- D). Mulkni soliqqa tortish maqsadida baholangan qiymati.

63. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Kapital qurilishda narxlarni shakllantirishning smeta-normativ bazasini takomillashtirish va yangilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qachon qabul qilingan?

- A). 2003 yil 24 oktyabrda
- B). 1991 yil 31 oktyabrda
- C). 1994 yil 1 iyunda
- D). 2012 yil 16 fevralda

64. Qurilishda resurs usuliga asoslangan smeta normativlarga qo‘yiladigan talablar:

- A). Resursli smeta hujjatlariga qo‘yilgan talablar

B). Qurilishda narx shakllantirish uchun resursli smeta me'yorlashning asosiy maqsadlarini jalb etish

C). Tizimning asosiy vazifalariga va qurilishda resursni me'yorlashga muvofiq bo'lgan holda loyihalashning turli bosqichlarida narxni aniqlashga imkon berish talablari

D). Resursli smeta hujjatlariga tashkilotlarga qo'yilgan talablar

65. Qurilishda smeta normativlarini ishlab chiqish, muvofiqlashtirish, tasdiqlash, ro'yxatdan o'tkazish, nashr qilish huquqi qaysi idoraga tegishlidir?

A). materiallar, mahsulotlar va konstruktsiyalar hamda uskunalar ishlab chiquvchi idora

B). Resursli smeta normativlarni nashr qilish va qayta nashr qilish huquqi, normativni tasdiqlovchi idoraga tegishlidir

C). Ishchilarning mehnat sarfini hisoblovchi idoraga

D). Loyihalovchi tashkilotga

66. Ishlab chiqilgan resursli smeta normativlar qanday talablarga muvofiq kelishi shart?

A). Nazorat tashkilotlari oldiga qo'ygan maqsadlar talablariga

B). Joriy maqsadlar talablariga

C). Resursli smeta normativlar rasmiylashtirish talablariga

D). Resursli smeta normativlar talablarini zamonaviy fan, texnika, ilg'or ishlab chiqarish tajribasiga, hamda qurilgan obyektidan foydalanish sharoitlariga muvofiqligi talablariga

67. Qurilishda tanlov savdosi ishtirokchilarini sanab bering?

A). Investor, buyurtmachi, tanlov savdolari tashkilotchisi, tanlov komissiyasi va oferentlar

B). Investor, buyurtmachi va oferentlar

- C). Oferentlar
- D). tanlov savdolari tashkilotchilari, tanlov komissiyasi a'zolari.

68. Kapital qurilishda buyurtmachi shaxs kim?

- A). Tanlov savdolari g'olibi bilan shartnoma tuzuvchi
- B). Ishlar va xizmatlar xaridini amalga oshirish uchun belgilangan xodim
- C). Ofertasi tanlov komissiyasi tomonidan ochilib, tanlov savdolarida keyingi bosqichlarga o'tkazilgan tashkilot
- D). Investor yoki tovarlar, ishlar va xizmatlar xaridini amalga oshirish uchun belgilangan tartibda investor tomonidan belgilangan yuridik shaxs.

69. Qurilish tanlov hujjatlari qaysi qismlardan iborat?

- A). Ikki qismdan: umumiy va tijorat qismidan iborat bo'ladi.
- B). Uch qismdan: umumiy, texnik va tijorat qismidan iborat
- C). To'rt qismdan: umumiy, texnik, ish hajmlari va tijorat qismlaridan iborat bo'ladi
- D). Besh qismdan: umumiy, texnik, ish hajmlari, tijorat va shartnomaviy qismlardan iborat bo'ladi.

70. Kapital qurilishda oferta nima?

- A). Oferta tanlov savdolarida komissiya tomonidan ochib o'rganiladigan talabgorning hujjatlar turkumi
- B). Oferta tanlov hujjatlarida belgilangan shartlarga muvofiq, ichki va tashqi xatjildlarga solingan, muhrlangan, markalangan talabgorning taklifi
- C). Oferta talabgorning tanlov savdolari predmetiga nisbatan tanlov komissiyasiga taqdim etgan taklifi
- D). Tanlov hujjatlarida belgilangan shartlarga muvofiq taqdim etilgan tanlov savdolari predmetiga nisbatan talabgorning taklifi

71. Kapital qurilishda resurs smeta nima...?

A). Hujjatlari ma'lum ketma-ketlik asosida izchillik bilan qurilishning mayda elementlaridan, yirikroq elementlariga, ish turini ko'rsatuvchi (xarajat) - ish bosqichi - obyekt - topshiriladigan kompleks - qurilish navbati - umuman qurilish obyektini bahosini aniqlash

B). Hukumat yoki buyurtmachi qarorlariga muvofiq tanlov savdolari o'tkazilmasdan belgilangan obyekt bahosi

C). Korxonalar, ishlab chiqarish yoki uy-joy fuqaro kompleksi qurilishida alohida obyektlarga tashqi tarmoqlar

D). Resurslarni taqsimlashni ifodalovchi hujjat

72. Iqtisodiyotda chakana narx nimalardan iborat bo'lib shakllanadi?

A). Tannarx, sotish va savdo narxlari ustamalaridan

B). Xarajatlardan, soliqlardan

C). Ulgurji narxlardan

D). Soliqlardan

73. Qurilish jarayonida ishlatiladigan asosiy resurslar:

A). Ishchi chizmalar, montaj uskunalari

B). Qurilish maydoni va yordamchi texnika

C). Konstruktiv elementlar va jihozlar

D). Quruvchi ishchi kuchi va mexanizmlar

74. Bahoni shakllantirishning asosiy funtsiyasiga qaysi biri taaluqli emas?

A). Rag'batlantiruvchi

B). Taqsimlovchi

C). Mahsulot sifatini aniqlovchi

D). Talab va taklifni muvozanatini belgilovchi

75. Diversifikatsiya strategiyasining mohiyati nimada?

- A). Firma faoliyatini yangi yoʻnalishlar hisobiga kengaytirishda
- B). Faqat asosiy faoliyatga eʼtiborni jalb qilish
- C). Mahsulotni texnik xarakteristikalarini va dizaynini takomillashtirish
- D). Firmani ishlab chiqarayotgan mahsulotini shiddat bilan oshirish

76. Qurilishda rentabellikning chegaraviy nuqtasi, yaʼni «zararsizlik nuqtasi» deganda?

- A). Qurilish yalpi xarajatlarining oʻzgaruvchan xarajatlarga boʻlgan nisbati tushuniladi
- B). Qurilishning oʻzgaruvchan xarajatlarining doimiy xarajatlarga boʻlgan nisbati tushuniladi
- C). Qurilish korxonasi savdo belgisi qayerlarda maʼlumligi
- D). Qurilishda foyda va zarar zonalarini bir-biridan ajratib turadigan marjinal nuqta

77. Davlatni iqtisodiyotga aralashuvining asosiy turlari?

- A). Meʼyoriy tartibga solish
- B). Ishlab chiqarishga aralashuv
- C). Moliyaviy tartibga solish
- D). Daromadlarni qayta taqsimlashi

78. Qurilish ishlab chiqarishning intensiv omillarini koʻrsating?

- A). Qurilish asosiy fondlaridan foydalanishning yaxshilanishi
- B). Asosiy fondlar miqdorining koʻpayishi
- C). Qurilishda ish bilan bandlikni koʻpayishi
- D). Qurilish sohasida ishlab chiqarishni unumdorligini oshishi

79. Markazlashgan investitsiyalarga quyidagilarni kiritish mumkin?

A). Bankning markazlashgan kreditlari, hukumat kafoloti ostida xorijiy investitsiyalar va kreditlar

B). byudjet mablag‘lari, byudjetdan tashqari fondlarning mablag‘larini

C). Korxonalar, mahalliy hokimiyat mablag‘lari, tijorat banklar kreditlari;

D). Aholi mablag‘lari va banklarning markazlashgan kreditlari

80. Iqtisodiy sohani liberallashtirish nimani anglatadi?

A). Tadbirkorlik subyektlarini erkinligi va iqtisodiy mustaqilligi

B). Davlatning tartibga solish rolini kuchaytirish

C). Bozor infratuzilmasining yanada rivojlanishi

D). Moliyaviy va bank tizimini islohotlash

81. Kim qurilish maydonida o‘z vakilini - texnik auditorni tayinlaydi?

A). Pudratchilar

B). Investor

C). Moliyachi

D). Buyurtmachi

82. “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik”ga nechinchi yildan alohida e’tibor berildi?

A). 2010 yil

B). 2009 yil

C). 2011 yil

D). 2012 yil

83. Respublikadagi mavjud injiniring kompaniyalarini faoliyat yo‘nalishi jihatidan quyidagi ... guruhga ajratildi

- A). Ikki
- B). Uch
- C). To‘rt
- D). Besh

84. Loyiha ekspertizasi bu-?

A). Axborot ta‘minoti, texnika va moliya ekspertizasi, tavakkalchilikni baholash

B). Marketing tadqiqotlari, axborot ta‘minoti, texnika va moliya ekspertizasi, tavakkalchilikni baholash, shartnomaviy narxlarni to‘g‘ri aniqlash va loyiha qiymatini hisoblash kabi ishlarning o‘tkazilishini ko‘zda tutadi

C). Loyiha qiymatini hisoblash kabi ishlarning o‘tkazilishini taminlaydi

D). Texnika va moliya ekspertizasi, tavakkalchilikni baholash, shartnomaviy narxlarni to‘g‘ri aniqlash

85. Qurilishda ixtisoslashtirishning nechta shakli mavjud?

- A). 2 ta
- B). 3 ta
- C). 4 ta
- D). 5 ta

86. Iqtisodiyotda kooperatsiyalashtirish – bu?

A). Axborot ta‘minoti, texnika va moliya ekspertizasi, tavakkalchilikni baholash

B). Ma‘lum bir mahsulotlarni birgalikda tayyorlaydigan korxonalar va tashkilotlar o‘rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari shakllaridan biridir

C). Loyiha qiymatini hisoblash kabi ishlarning o‘tkazilishini taminlaydi

D). Texnika va moliya ekspertizasi, tavakkalchilikni baholash, shartnomaviy narxlarni to'g'ri aniqlash

87. Kapital qurilish jarayoni nechta asosiy bosqichga ajratiladi?

- A). 2 ta
- B). 3 ta
- C). 4 ta
- D). 5 ta

88. Ishlab chiqarishi jarayoniga kapital qo'yilmalar doiraviy aylanishining quyidagi nechta bosqichlari to'g'ri keladi?

- A). 3 ta
- B). 2 ta
- C). 4 ta
- D). 5 ta

89. Kapital qurilishda Investor-Bu?

- A). Texnik-iqtisodiy asoslarni ishlab chiqishdan boshlab ob'ektni foydalanishga topshiruvchi jismoniy shaxs
- B). Obyektqurilishini moliyalashtirishni xususiy yoki qarz mablag'lar hisobiga amalga oshiruvchi
- C). Qurilish bo'layotgan er maydoniga egalik qilish huquqiga ega bo'lgan huquqiy yoki jismoniy shaxs.
- D). Pudrat shartnomasi yoki kontrakti asosida obyektqurilishini amalga oshirayotgan qurilish firmasi

90. O'zbekiston Respublikasida qurilish maydoni

- A). Pudratchi tomonidan qurilish maydonida o'rnatiladigan va ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan har qanday tipdagi vaqtinchalik binolar
- B). Ishlarning har bir bosqichi va (yoki) turlari qiymatini aniq belgilagan holda ob'ektning umumiy qiymatini taqsimlash

C). Sifati va aniqligini keyingi ishlar bajarilgandan keyin aniqlash mumkin bo'lmagan keyinchalik bajariladigan ishlar

D). Mazkur shartnoma (kontrakt) doirasida barcha ishlarni bajarish davrida dalolatnoma bo'yicha Buyurtmachi tomonidan Pudratchiga berilgan er uchastkasi.

91. Kapital texnik loyiha nechta bo'limlarni o'z ichiga oladi?

A). 12 ta

B). 10 ta

C). 11 ta

D). 8 ta

92. Qurilishda kichik korxonalar yoki kichik biznes nechtagacha ishchilar olishi mumkin?

A). 50 kishigacha

B). 100 kishigacha

C). 150 kishigacha

D). 170 kishiga

93. Qurilishning asosiy fondlari qanday turlarga bo'linadi?

A). Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlariga

B). Narxi 100 so'mgacha va undan ortiq bo'lgan fondlarga

C). Ishlab chiqarish va aylanma fondlarga

D). Ish xaqi, material va texnika sotib olish, ishlab chiqarishni kengaytirish fondlariga

94. Qurilish mahsulotining narxi qanday aniqlanadi?

A). Qurilish-montaj ishlarining smeta bahosi va ichki jihozlari narxi bo'yicha

B). Qurilish-montaj ishlarining smeta bahosi bo'yicha

C). Qurilish-montaj ishlarining smeta tannarxi bo'yicha

D). Qurilish materiallari va tuzilmalarining narxi bilan

95. Umumiy smeta hisobi nimalarga asosan tuziladi?
A). Binoning ishchi chizmalariga qarab
B). Obyektsmetalariga asosan
C). Lokal smetalari va ishchi chizmalarga asosan
D). Obyektsmetalari va qo'shimcha sarf-xarajatlar bo'yicha smeta hisobiga asosan

96. Kapital sarmoyalarni rejalashtirish va qurilishga mablag' ajratishga asosiy hujjat bo'lib nima xizmat qiladi?

- A). Qurilishni lokal smetalari
- B). Obyektsmetasi
- C). Qurilishning umumiy smetasi
- D). Qurilish-montaj ishlarining kalkulyatsiyasi

97. Kapital sarmoyalar qaysi printsipga muvofiq rejalashtiriladi?

- A). Rejalashtirishning aniqlik printsipiga
- B). Rejalashtirishning stabillik printsipiga
- C). Rejalashtirishning uzluksizlik printsipiga
- D). Yuqoridagi barcha javob to'g'ri

98. Qurilish ishlab chiqarishni rejalashtirishda qanday ko'satkichlar ko'zda tutiladi?

- A). Barcha javoblar to'g'ri
- B). Tashkilotning o'z kuchi bilan bajaradigan QMI hajmi
- C). Mehnat unumdorligining oshirilishi va foyda
- D). Yangi texnika bo'yicha topshiriq

99. Qurilish bu qanday soha?

- A). Xalq xo'jaligining turli ob'ektlarini qurish jarayoni
- B). Xalq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish fondlarini yaratuvchi sohasi
- C). Xalq xo'jaligining turli sohalari asosida asosiy ishlab chiqarish fondlarini kengaytirish imkonini beruvchi ishlab chiqarish sohasi

D). Xalq xo‘jaligining asosiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlarini keng ko‘lamda yaratuvchi soha

100. Korxonada bino va inshootlarning smeta bahosiga qanday sarf-xarajatlar kiradi?

A). Qurilish montaj ishlari uchun sarflar, ishlab chiqarish jihozlari va asbob uskunalari uchun, mebellar uchun va boshqa sarflar

B). Qurilishning tannarxi, ishlab chiqarish jihozlari va asbob uskunalari uchun hamda mebellar uchun sarflari

C). Konstruktsiyalar bahosi, ishchilar maoshi, ishlab chiqarish asbob – uskunalari va mebellar uchun sarflar

D). Qurilish-montaj ishlari uchun sarflar, ishchilar maoshi, ishlab chiqarish asbob- uskunalari va mebellar uchun sarflar

101. Qurilishdagi “ustama sarflar” deganda qanday sarf-xarajatlar tushuniladi?

A). Ma’muriy-xo‘jalik ishlari uchun sarflar, qurilish maydonida ishlarni tashkil qilish uchun sarflar

B). Qurilishni boshqarish, qurilish ishlab chiqarilishini tashkil qilish va ishchi xodimlarga xizmat qilish uchun ko‘zda tutilgan sarflar

C). Qurilishni boshqarish bilan bog‘liq bo‘lgan barcha sarflar

D). Qurilish ishlab chiqarishni tashkil qilish uchun ko‘zda tutilgan sarflar

102. Qurilish montaj ishlarining “tannarxi” deganda qanday sarf-xarajatlar tushuniladi?

A). Bevosita sarflar, rejaviy jamg‘arma (daromad)lar

B). Smeta bahosi, ustama sarflar va rejaviy jamg‘arma (daromad)lar

C). Bevosita sarflar, ustama sarflar

D). Smeta bahosi, asbob-uskunalar anjomlari uchun sarflar

103. Qurilishda mehnat unumdorligi qanday aniqlanadi?

- A). Bajarilgan qurilish-montash ishlarining hajmiga ko'ra
- B). Ishchilarning ish xaqiga ko'ra
- C). Vaqt birligi ichida tayerlangan qurilish mahsulotining hajmiga ko'ra
- D). Yuqoridagi B va S javoblar to'g'ri

104. Qurilish tashkilotlarining «aylanma mablag'lari» qanday mablag'?

- A). Ishlab chiqarishda bir marta ishlatiladigan va bunda o'zligini yo'qotmaydigan mablag'lar.
- B). Ishlab chiqarishda ko'p marta ishlatiladigan va bunda o'zligini yo'qotmaydigan mablag'lar.
- C). Ishlab chiqarishda ko'p marta ishlatiladigan va bunda o'zligini yo'qotib qiymatini qurilish mahsulotiga o'tkazadigan mablag'
- D). Ishlab chiqarishda bir marta ishlatiladigan va bunda o'zligini yo'qotib o'z qiymatini to'laligicha qurilish mahsulotiga o'tkazadigan mablag'

105. "Lokal smeta" deganda nimani tushunasiz?

- A). Qurilish ob'ektining narxi hisoblanadigan hujjat
- B). Umumiy qurilish-montaj ishlarining narxi hisoblanadigan hujjat
- C). Maxsus qurilish-montaj ishlarining narxi hisoblanadigan hujjat
- D). Yuqoridagi A va B javoblar to'g'ri

106. Qurilish ishlab chiqarishida necha razryadli ta'rif setkasi ishlatiladi?

- A). 8 razryadli
- B). 3 razryadli

- C). 6 razryaddan kam emas
- D). 4 razryaddan kam emas

107. Qurilishda mexnatga haq to'lashni formasi qanday?

- A). Ish natijasi
- B). Vaqt bo'yicha
- C). Ishbay va vaqtbay
- D). Akkord topshiriq bo'yicha

108. QMI smeta bahosi uning tannarxidan qanday miqdorga farq qiladi?

- A). Rejaviy foyda (daromad) miqdorida
- B). Bevosita sarflar miqdorida
- C). Ustama sarflar miqdorida
- D). Boshqa sarflar miqdorida

109. Qurilishni tashkil qilishning qanday usullari mavjud?

- A). Davlat, kooperativ va xususiy
- B). Xo'jalik, pudrat va aralash (xo'jalik pudrat)
- C). Pudratchi va buyurtmachi kuchi bilan
- D). Xo'jalik, xususiy va davlat

110. Asosiy fondlarning eskirishi (iznos) qanday turlarga bo'linadi?

- A). Texnik va fizik eskirish
- B). Fizik va ma'naviy eskirish
- C). Ma'naviy eskirish
- D). Fizik eskirish

111. Qurilish tashkilotida qanday fondlar mavjud?

- A). Asosiy fond
- B). Asosiy va aylanma fond

- C). Aylanma fond
- D). Doimiy va vaqtinchalik fondlar

112. Qurilishda samaradorlik (rentabellik) me'yori qanday hisoblanadi?

- A). Hisobiy foydaning QMN smeta bahosiga nisbati
- B). Foydaning QMI tannarxiga nisbati bilan
- C). Balansdagi foydaning QMI smeta bahosiga nisbati bilan
- D). Amaldagi foyda miqdoriga teng

113. "Balansdagi foyda" deganda nimani tushunasiz?

- A). Rejaviy foyda
- B). Qurilish tashkilotining qurilish ob'ektini topshirishdan keladigan foyda
- C). Obyekttannarxining kamayishini
- D). Qurilish tashkilotining barcha yo'nalishdagi faoliyatidan keladigan foydalar yig'indisi

114. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish darajasini qanday ko'rsatgich belgilaydi?

- A). Quyidagi barcha ko'satgichlar
- B). Fond qaytimi
- C). Fond hajmi
- D). Fond uskunalari

115. Qurilishni pudrat usulida tashkil qilish va olib borish deganda nimani tushunasiz?

- A). Qurilish tashkilotining o'z kuchi bilan bajariladi
- B). Qurilish bosh pudratchi va yordamchi pudratchi tomonidan olib boriladi
- C). Qurilish tashkiloti tomonidan buyurtmachi va quruvchi o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida olib boriladi
- D). Qurilish pudrat tashkiloti va buyurtmachi hamkorligida olib boriladi

116. Aylanma fondlardan foydalanish darajasini qanday ko‘satkich belgilaydi?

- A). Fond qaytami
- B). Fond hajmi
- C). Aylanganlik soni va aylanganlik koeffitsienti
- D). Aylanishdan kelgan foyda

117. Qurilish montaj ishlari tannarxining qanday turlarini bilasiz?

- A). Rejaviy va amaldagi tannarx
- B). Smeta bo‘yicha va rejaviy tannarx
- C). Smeta bo‘yicha tannarx
- D). Smeta bo‘yicha, rejaviy va amaldagi tannarx

118. O‘zbekiston Respublikasi soliq tizimi qachon tashkil etilgan?

- A). 1991 yilda
- B). 1990 yilda
- C). 1992 yilda
- D). 1993 yilda

119. Qurilish ishchilarining tarif stavkasi deganda nimani tushunasiz?

- A). Ishchining malakasiga qarab bajargan ishi uchun ish haqi
- B). Ishchining malakasiga qarab vaqt birligi uchun to‘lanadigan ish haqi tushinamiz
- C). Ishchining oylik ish haqi
- D). Ishchining tarif bo‘yicha bir kunlik ish haqi

120. Qurilish brigadasining ish haqi fondini ishchilar orasida taqsimlashda nimalarga asoslanadi?

- A). Ishchining malakasiga
- B). Har bir ishchining bajargan ish hajmiga

C). Oy davomida tabelda ko‘satilgan ish soatlari va ish kunlarining soniga

D). Har bir ishchining malakasiga va mehnatni bajarishda qatnashganlik darajasi

121. Qurilishda 5 kunlik ish haftasidagi kunduzgi smenada ish vaqti necha soatni tashkil etadi?

A). 8.2 soatni

B). 8.5 soatni

C). 8 soatni

D). 7 soatni

122. Qurilishda vaqtbay ish haqini qanday hollarda qo‘llash maqsadga muvofiq?

A). Bajarilgan ishning hajmi oz bo‘lib bajarilish muddati aniq bulmasa

B). Muhandis texnik xodimlar va rahbarlarning mehnatiga haq to‘lashda

C). Ishchi xodimlar bajaradigan ishlarning hajmini aniq o‘lchash imkoniyati bo‘lmagan holda

D). Yosh ishchilar, yordamchi xodimlar va navbatchi ishchilar mehnatiga haq to‘lashda

123. Qurilish - montaj ishlarini smeta bahosiga qanday sarf-xarajatlar kiradi?

A). Materiallar va konstruktsiyalar bahosi, ishchilar maoshi uchun sarflar

B). Bevosita sarflar, ustama sarflar, rejaviy sarflar (daromadlari)

C). Bevosita sarflar, ustama sarflar va boshqa sarflar

D). Materiallar va konstruktsiyalar bahosi, ishchilar maoshiga mashina va mexanizmlarga xizmat ko‘satish uchun sarflar

124. Qurilish mahsulotining o'ziga xos xususiyati nimada?

- A). Uning nisbatan qimmatligi
- B). Uning nisbatan arzonligi
- C). Uning ko'chmasligida
- D). Uning buyurtma asosida tayyorlanishi

125. Quyidagilardan qaysi biri tadbirkorlik tamoyili hisoblanmaydi?

- A). Tadbirkorlik siri
- B). Raqibini hurmat qilish
- C). O'z-o'zini boshqarish
- D). Foyda olishga intilish

126. Muhandis-texnik xodimlarning ish haqi qaysi usulda to'lanadi?

- A). Oklad usulida
- B). Ishbay usulda
- C). Vaqtbay usularida
- D). Yuqoridagi barcha usullarda

127. Qurilishda tabel nima uchun tuziladi?

- A). Ish haqini to'g'ri hisoblash va taqsimlash uchun
- B). Mehnat intizomini nazorat qilish uchun
- C). Mehnat unumdorligini aniqlash uchun
- D). Ish haqini to'g'ri hisoblash va mukofotlash uchun.

128. Qurilish tashkiloti balansida turuvchi turar-joy binolari qanday fond tarkibiga kiradi?

- A). Noishlab chiqarishdagi aylanma fondlar tarkibiga
- B). Ishlab chiqarishdagi asosiy fondlar tarkibiga
- C). Noishlab chiqarishdagi asosiy fondlar tarkibiga
- D). Ishlab chiqarishdagi aylanma fondlar tarkibiga

129. Qurilish tashkiloti balansida turuvchi transport vositalari qanday fond tarkibiga kiradi?

- A). Ishlab chiqarishdagi asosiy fondlar tarkibiga
- B). Noishlab chiqarishdagi aylanma fondlar tarkibiga
- C). Noishlab chiqarishdagi asosiy fondlar tarkibiga
- D). Ishlab chiqarishdagi aylanma fondlar tarkibiga

130. Qurilish tashkiloti kassasidagi naqd pul mablag'i qaysi fond tarkibiga kiradi?

- A). Pul mablag'i fond hisoblanmaydi
- B). Muomaladagi aylanma fondlarga
- C). Noishlab chiqarishdagi fondlarga
- D). Muomaladagi asosiy fondlarga

131. Qurilishi tugallanmagan ob'ektlar qanday fondlar tarkibiga kiradi?

- A). Asosiy fondlarga
- B). Faol ishtirok etmaydigan fondlarga
- C). Aylanma ishlab chiqarish fondlari
- D). To'g'ri javob yo'q.

TEST JAVOBLARI

1 – A). Pudrat, xo‘jalik, aralash

2 – B). Bosh pudratchi, subpodryadchi

3 – C). Buyurtmachi funksiyasi bosh pudratchiga beriladi.

U qurilishni “nol”dan oxirigacha bo‘lgan ishlarni bajaradi

4 – B). Yangi obyektlar qurilishi, rekonstruktsiyasi, harakatdagi asosiy fondlarni qayta qurollantirish va kengaytirish xarajatlarini bildiradi

5 – A). To‘g‘ri ustama xarajatlar, norma foydasi xarajatlaridan

6 – D). To‘g‘ri xarajatlardan aniqlanadi

7 – C). Qurilishda minimum xarajat talab qiladigani eng yaxshi

8 – B). Obyektlar qurilishida yo‘naltirilgan kapital mablag‘lar, asosiy qurilish materiallari xarajatlari, qurilish davomiyligi hisoblanadi.

9 – A). Qurilish tashkilotining yalpi daromadini ishchilar soniga nisbatan aniqlanadi

10 – D). 22

11 – D). Bino va inshootlar

12 – B). Shartnoma qiymati bo‘yicha baholanadi

13 – A). Fond qaytimi, fond aylanmasi bilan

14 – D). Tayyor qurilish mahsuloti deyiladi

15 – B). Qurilish kompleksi

16 – B). Yuridik shaxs Buyurtmachi

17 – D). Pudrat usuli

18 – A). 06.05.2003 y.

19 – A). Investitsiya bozori

20 – D). Investitsiya loyihasi hujjati

21 – B). Texnologik tuzilma

22 – C). Takror ishlab chiqarish tuzilmasi

23 – A). Vazirlar Mahkamasi

24 – A). Iqtisodiyot vazirligi

25 – B). Yangi qurilish, korxonalarni kengaytirish va qayta tiklash, ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va texnik jihatdan qayta qurollantirish

26 – A). O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi

27 – D). Rejalashtirish deb ataladi

28 – C). Nazorat

29 – A). Tahlil

30 – D). Tashkil qilish

31 – B). Industriallashtirish

32 – D). Intensiv

33 – A). Fond rentabelligi

34 – C). Joriy zahira

35 – B). Smeta tannarxi

36 – A). Amaldagi foyda

37 – C). Sof foyda

38 – D). Kapital ta’mirashi

39 – D). Ishlab chiqarish maydonlaridan ratsional foydalanish ko‘rsatkichi

40 – A). Kirish quvvati

41 – D). Kelgusi davr xarajatlari

42 – B). Ishlab chiqarish zahiralar

43 – C). Pul mablag‘lari

44 – C). Kelgusi davr xarajatlari

45 – A). Sof milliy mahsulot (SMM)

46 – C). Buyurtmachi

47 – A). Intensiv ko‘rsatkichlari

48 – D). Qurib bitkazilgan obyektlar buyurtmachilarga topshirish jarayonida hisob - kitoblar smeta, preyskurant va kelishilgan narxlar

49 – A). Xom-ashyo, materiallar, komission, transport xarajatlari

50 – C). Baho tovar qiymatining puldagi ifodasi

51 – A). Rag‘batlantirish, taqsimlash, o‘lchov mezon

52 – B). Bozordagi holat

53 – C). Sanoqli, ozchilik firmalar va kompaniyalar bozorida tanho hukumronlar

54 – A). Yer, mehnat, kapital

55 – A). Ishlab chiqarish resurslari;

56 – D). Qaytarilmaydigan xarajatlar

57 – C). Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'lmagan xarajatlar

58 – B). Iqtisodiy xarajatlari

59 – D). Ish haqi materiallar qiymati

60 – A). Resurslarning mahsulotga aylanish jarayoni

61 – C). Sarf qiymat, to'langan soliqlar va rejalashtirilgan foyda miqdorlarining jami summasi sifatida baholanib, bozor sotuviga dastlabki tarzda taklif etiladigan narx.

62 – D). Mulkni soliqqa tortish maqsadida baholangan qiymati.

63 – A). 2003 yiy 24 oktyabrda

64 – C). Tizimning asosiy vazifalariga va qurilishda resursni me'yorlashga muvofiq bo'lgan holda loyihalashning turli bosqichlarida narxni aniqlashga imkon berish talablari

65 – B). Resursli smeta normativlarni nashr qilish va qayta nashr qilish huquqi, normativni tasdiqlovchi idoraga tegishlidir

66 – D). Resursli smeta normativlar talablarini zamonaviy fan, texnika, ilg'or ishlab chiqarish tajribasiga, hamda qurilgan obyektidan foydalanish sharoitlariga muvofiqligi talablariga

67 – A). Investor, buyurtmachi, tanlov savdolari tashkilotchisi, tanlov komissiyasi va oferentlar

68 – D). Investor yoki tovarlar, ishlar va xizmatlar xaridini amalga oshirish uchun belgilangan tartibda investor tomonidan belgilangan yuridik shaxs.

69 – B). Uch qismdan: umumiy, texnik va tijorat qismidan iborat

70 – D). Tanlov hujjatlarida belgilangan shartlarga muvofiq taqdim etilgan tanlov savdolari predmetiga nisbatan talabgorning taklifi

71 – A). Hujjatlari ma'lum ketma-ketlik asosida izchillik bilan qurilishning mayda elementlaridan, yirikroq elementlariga, ish turini ko'rsatuvchi (xarajat) - ish bosqichi - obyekt - topshiriladigan kompleks - qurilish navbati - umuman qurilish obyekti bahosini aniqlash

72 – B). Xarajatlar, soliqlardan

73 – D). Quruvchi ishchi kuchi va mexanizmlar

74 – C). Mahsulot sifatini aniqlovchi

75 – A). Firma faoliyatini yangi yo'nalishlar hisobiga kengaytirishda

76 – D). Qurilishda foyda va zarar zonalarini bir-biridan ajratib turadigan marjinal nuqta

77 – D). Daromadlarni qayta taqsimlashi

78 – D). Qurilish sohasida ishlab chiqarishni unumdorligini oshishi

79 – B). byudjet mablag'lari, byudjetdan tashqari fondlarning mablag'larini

80 – A). Tadbirkorlik subyektlarini erkinligi va iqtisodiy mustaqilligi

81 – D). Buyurtmachi

82 – C). 2011 yil

83 – A). Ikki

84 – B). Marketing tadqiqotlari, axborot ta'minoti, texnika va moliya ekspertizasi, tavakkalchilikni baholash, shartnomaviy narxlarni to'g'ri aniqlash va loyiha qiymatini hisoblash kabi ishlarning o'tkazilishini ko'zda tutadi

85 – A). 2 ta

86 – B). Ma'lum bir mahsulotlarni birgalikda tayyorlaydigan korxonalar va tashkilotlar o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalari shakllaridan biridir

87 – B). 3 ta

88 – A). 3 ta

89 – B). Obyektqurilishini moliyalashtirishni xususiy yoki qarz mablag'lar hisobiga amalga oshiruvchi

90 – D). Mazkur shartnoma (kontrakt) doirasida barcha ishlarni bajarish davrida dalolatnoma bo'yicha Buyurtmachi tomonidan Pudratchiga berilgan er uchastkasi.

91 – C). 11 ta

92 – B). 100 kishigacha

93 – A). Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlariga

94 – A). Qurilish-montaj ishlarining smeta bahosi va ichki jihozlari narxi bo'yicha

95 – D). Obyektsmetalari va qo'shimcha sarf-xarajatlar bo'yicha smeta hisobiga asosan

96 – C). Qurilishning umumiy smetasi

97 – D). Yuqoridagi barcha javob to'g'ri

98 – A). Barcha javoblar to'g'ri

99 – D). Xalq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlarini keng ko'lamda yaratuvchi soha

100 – B). Qurilishning tannarxi, ishlab chiqarish jihozlari va asbob uskunalari uchun hamda mebellar uchun sarflari

101 – B). Qurilishni boshqarish, qurilish ishlab chiqarilishini tashkil qilish va ishchi xodimlarga xizmat qilish uchun ko'zda tutilgan sarflar

102 – C). Bevosita sarflar, ustama sarflar

103 – D). Yuqoridagi B va S javoblar to'g'ri

104 – D). Ishlab chiqarishda bir marta ishlatiladigan va bunda o'zligini yo'qotib o'z qiymatini to'laligicha qurilish maxsulotiga o'tkazadigan mablag'

105 – D). Yuqoridagi A va B javoblar to'g'ri

106 – A). 8 razryadli

107 – C). Ishbay va vaqtbay

108 – A). Rejaviy foyda (daromad) miqdorida

109 – D). Xo'jalik, xususiy va davlat

110 – B). Fizik va ma'naviy eskirish

111 – B). Asosiy va aylanma fond

112 – A). Xisobiy foydaning QMN smeta bahosiga nisbati

- 113 – D).** Qurilish tashkilotining barcha yo‘nalishdagi faoliyatidan keladigan foydalar yig‘indisi
- 114 – A).** Quyidagi barcha ko‘satgichlar
- 115 – C).** Qurilish tashkiloti tomonidan buyurtmachi va quruvchi o‘rtasida tuzilgan shartnoma asosida olib boriladi
- 116 – C).** Aylanganlik soni va aylanganlik koeffitsienti
- 117 – D).** Smeta bo‘yicha, rejaviy va amaldagi tannarx
- 118 – A).** 1991 yilda
- 119 – B).** Ishchining malakasiga qarab vaqt birligi uchun to‘lanadigan ish haqi tushinamiz
- 120 – D).** Har bir ishchining malakasiga va mehnatni bajarishda qatnashganlik darajasi
- 121 – C).** 8 soatni
- 122 – C).** Ishchi xodimlar bajaradigan ishlarning hajmini aniq o‘lchash imkoniyati bo‘lmagan holda
- 123 – B).** Bevosita sarflar, ustama sarflar, rejaviy sarflar (daromadlari)
- 124 – C).** Uning ko‘chmasligida
- 125 – B).** Raqibini hurmat qilish
- 126 – C).** Vaqtbay usularida
- 127 – A).** Ish haqini to‘g‘ri hisoblash va taqsimlash uchun
- 128 – C).** Noishlab chiqarishdagi asosiy fondlar tarkibiga
- 129 – A).** Ishlab chiqarishdagi asosiy fondlar tarkibiga
- 130 – B).** Muomaladagi aylanma fondlarga
- 131 – C).** Aylanma ishlab chiqarish fondlari

GLOSSARIY

Aktiv – korxonada balansining bir qismi bo‘lgan yuridik yoki jismoniy shaxsning mulki.

Amortizatsiya ajratmalari – asosiy vositalar qiymatining bir qismi (foйда)dan, ularning yemirilishini qoplash uchun ajratmalar.

Asosiy fondlarning amortizatsiyasi – asosiy fondlarning dastlabki ekspluatatsiya xususiyatlarini ularning ishlash jarayonida yo‘qotishi. Asosiy fondlar eskirishining ikki turi mavjud – ma‘naviy va jismoniy eskirish. Ilmiy-texnika taraqqiyotining hozirgi sur‘atlarida ma‘naviy eskirish jismoniy eskirishdan oldin keladi.

Asosiy fondlarni yangilash koefitsienti – bir yilda yangi kiritilgan asosiy fondlar qiymatining o‘tgan yil oxiridagi fondlar qiymatiga bo‘lgan nisbati.

Asosiy fondlar – uzoq vaqt davomida moddiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida bo‘lgan moddiy-ashyoviy boyliklar majmui. Asosiy fondlar o‘z xizmat ko‘rsatish muddati davomida, dastlabki moddiy shaklini saqlab qolgan holda ishlab chiqarish jarayonida ko‘p marta ishtirok etadi, ammo ular eskirish darajasi bo‘yicha o‘z qiymatini amortizatsiya ajratmasi apparati orqali tayyor mahsulotga o‘tkazib boradi.

Aylanma fondlar – qurilish tashkiloti ishlab chiqarish jarayonida bo‘lgan mahsulotlar (tugallanmagan ishlab chiqarish), materiallar, buyumlar, konstruktsiyalar, arzon va tez eskirib qoladigan asbob-uskuna va xo‘jalik jihozlari zaxirasi hamda faqat kelgusi davrlarda qaytishi kutilayotgan sarf-xarajatlarga bo‘lgan pul mablag‘lari.

Bosh pudratchi – o‘z xavfi ostida obyektlarni qurish uchun kapital qurilish shartnomasi (pudrat shartnomasi) majburiyatlarini bajaradigan, shu jumladan texnologik va boshqa uskunalarni o‘rnatish va ishga tushirish, shuningdek, boshqa ular bilan bog‘liq tegishli ishlar va xizmatlarni bajaradigan tashkilot, kompaniyadir. Xaridorning roziligi bilan bosh pudratchi o‘z majburiyatlarini bajarishda mahalliy va xorijiy firmalarni jalb qilishi mumkin, bunda u subpudratchilarning ishi bo‘yicha mas‘ul shaxs bo‘lib qoladi.

Buyurtmachi – investitsiya faoliyati subyekti, moliyaviy mablag‘lari bo‘lgan va pudratchi talabiga binoan uning to‘lov qobiliyati kafolati berilgan yuridik yoki jismoniy shaxs.

Daromad – moddiy ishlab chiqarish sohasida yangidan yaratilgan qiymat. Davlat, muassasa yoki xususiy shaxs tomonidan har qanday korxonada, yoki har qanday faoliyatdan olinadigan pullar yoki moddiy qiymatlar (yillik daromad, milliy daromad, xo‘jalik hisobidagi daromad, aholi daromadi va boshqalar).

Diskontlash – turli yillardagi xarajatlarni solishtiriladigan shaklga keltirish (vaqt bo‘yicha). Qurilish obyektini ishga tushirish yili (t_0) yoki ishlarni tugatish davriga (T) qurish jarayonining turli yillarida (t) investitsiya qilingan mablag‘larni keltirish (K).

Ijara – mol-mulkni muddatli, haq to‘lash orqali egalik qilish va foydalanishga topshirish. Bunday topshirish uchun asos bo‘lib, ijara shartnomasi (kontrakt) hisoblanadi.

Investitsion faoliyat – investitsiya maqsadlarini amalga oshirish bilan bog‘liq faoliyat. Investitsiya majmuasini tashkil etish orqali amalga oshiriladi.

Investitsiya davri – bu investitsiyalarni amalga oshirishning ko‘p vaqtli jarayoni va ularning asosiy qismi – kapital qo‘yilmalardir. U investitsiya maqsadlarini shakllantirish hamda ekspluatatsiyaga topshirilgan ob‘yektlarning loyihaviy texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlarga chiqishi o‘rtasidagi vaqt bilan aniqlanadi. Ba‘zi hollarda investitsiya davri obyektlarning ekspluatatsiyasi davrini ham o‘z ichiga oladi.

Investorlar – investitsion faoliyat subyektlari bo‘lib, ular o‘z va qarz olingan mol-mulk hamda intellektual qimmatliklarni investitsiyalash to‘g‘risida qaror qabul qiladi.

Innovatsiya – bu qurilish mahsulotlariga bo‘lgan bozor talabini o‘zgartiruvchi manbaiga ega bo‘lgan, yangi mehnat vositalari (yangi texnikalar)ni qo‘llash va ushbu tizimning tegishli texnologik, tashkiliy, boshqaruvchanlik, ijtimoiy va boshqa o‘zgarishlar bilan bog‘liq qurilish ishlab chiqarish tizimiga o‘zgartirishlar kiritish jarayonidir.

Ish haqi – shaxsiy iste‘mol uchun foydalaniladigan hamda ishchilar mehnati miqdori va sifati bo‘yicha taqsimlangan korxonada va

qurilish tashkilotlari daromadlarining ushbu qismidagi pul bilan ifodalangan ishchilarning ulushidir.

Ishchilarning vaqt me'yori – tegishli kasb va malaka egalari tomonidan to'g'ri tashkiliy-texnik shartlarda sifatli mahsulotlar birligini ishlab chiqarish uchun talab qilinadigan vaqt miqdori, odam-birlikda mahsulotni o'lchash.

Ishlab chiqarish me'yori – cheklangan qandaydir vaqt (soat, smena, kun, chorak va h.k.) oralig'ida to'g'ri tashkiliy-texnik shartlarda tegishli kasb va malakali mutaxassislar tomonidan sifatli ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdori.

Ishlab chiqarishni kengaytirish – yangi sexlar qurish, yangi qurilish-montaj boshqarmalarini yaratish, qo'shimcha va xizmat ko'rsatish xo'jaliklarini qayta tashkil etish, mavjud ishlab chiqarish quvvatlariga ta'sir qilmaydigan bo'limlar va filiallar va boshqa shunga o'xshash tadbirlarni tashkil etishlar orqali ishlab chiqarish hajmining ko'payishidir.

Ishlarni ishlab chiqarish loyihasi qurilish-montaj ishlari uchun resurslarni taqdim etish texnologiyasini, muddatini va tartibini belgilaydi hamda bino va inshootlar qismlarini qurish uchun ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etishda asosiy yo'riqnoma hisoblanadi. Bu qurilish loyihasining ajralmas qismi emas, balki qurilish tashkilotlari tomonidan ishlab chiqilgan hujjatdir.

Kapital qo'yilmalar – bu ishlab chiqarish inshootlari va no-ishlab chiqarish obyektlarini barpo etishga yo'naltirilgan resurslar qiymati hamda jami ijtimoiy mehnatni aks ettiruvchi iqtisodiy kategoriyadir. Kapital qo'yilmalarning manbalari bo'lib davlat tomonidan (davlat buyurtmasi), korxonalar va tashkilotlar hamda turli mulk shakllaridagi banklar, shuningdek jismoniy shaxslar tomonidan ajratiladigan pul mablag'lari bo'lishi mumkin.

Korxonalarni texnik jihatdan qayta jihozlash – rekonstruksiya elementlaridan biri bo'lib, o'z ichiga uchastka va sexlardagi asosiy fondlarning faol qismini texnik va iqtisodiy darajasini yaxshilash, shuningdek yangi texnika, texnologiya, yangi material va energiya resurslaridan foydalanish boyicha chora-tadbirlarni oladi.

Korxonalarni qayta tashkil (rekonstruksiya) etish – asosiy, yordamchi va xizmat ko'rsatish ahamiyatiga ega bo'lgan sexlar

va obyektlarni qayta qurish. Bundan maqsad ilm-fan, texnika yutuqlari va ilg'or texnologiyalar asosida ishlab chiqarishni takomillashtirish hisoblanadi.

Lizing – mol-mulkni vaqtincha foydalanishga topshirish bilan bog'liq bo'lgan mulkiy munosabatlar majmui. Lizing shartnomasi bo'yicha ijaraga beruvchi (lizing beruvchi) o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulkni (masalan, qurilish texnikalari) lizing oluvchiga vaqtincha egalik qilish va undan foydalanish (ijaraga berish) yoki ijaraga beruvchi (lizing oluvchi) tomonidan muayyan sotuvchidan olingan mol-mulkni sotib olish va shu mol-mulkni (qurilish mashinalari va asbob-uskunalar) ijarachiga tadbirkorlik maqsadlarida vaqtincha egalik qilish va undan foydalanish uchun haq to'lash evaziga topshirishga majbur.

Loyiha – qurilishi rejalashtirilayotgan bino, inshoot va ularning komplekslarini to'liq ifodalovchi texnik hujjatlar majmuasidir; u chizma, tushuntirish xati va smetalardan iborat.

Loyihani boshqarish – loyiha maqsadiga erishishni ta'minlovchi loyiha elementlari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash, o'rnatish, tartibga solish va rivojlantirish.

Marketing – firma yoki korxonada ishlab chiqarish-sotish faoliyatini boshqarish funksiyalaridan biridir, uning vazifalari qatoriga bozorni kompleks tahlil qilish va firmaning rivojlanish yo'nalishlari hamda kelajakdagi faoliyatini aniqlashdir.

Menejment – (ingl. *management* – boshqaruv, boshqaruv tizimi) korxonada ishi samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan boshqaruvning zamonaviy texnologiyalari, tamoyillari, uslublari, vositalar va shakllari majmuidir.

Mehnat unumdorligi – mehnat xarajatlari samaradorligi. U ishchi xodim tomonidan vaqt birligi ichida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarishga sarflangan ish vaqti miqdorida ifodalanadi.

Mehnatga haq to'lash shakllari – mehnatga haq to'lashning ikki shakli mavjud: ishbay va vaqtbay. U yoki bu haq to'lash shakllaridan foydalanish qurilish ishlab chiqarishining aniq shartlariga bog'liq bo'ladi.

Mehnatning fond bilan qurollanganligi – bir nafar ishchi-ga bo‘lgan hisobda asosiy ishlab chiqarish fondlarining miqdori. Mehnatning fond bilan qurollanganligi ortishi mehnat unumdorligi o‘shishiga shart-sharoit yaratadi.

Mehnatning energiya bilan ta‘minlanganligi – bu qurilish tashkiloti asosiy ishlab chiqarishdagi bir nafar ishchi mehnatining elektr dvigatellari va elektr apparatlari quvvati bilan jihozlanganligini tavsiflovchi ko‘rsatkich.

Me‘yorlar – mehnatni me‘yorlash va tashkilotning ishlab chiqarish-xo‘jalik faoliyatini rejalashtirishda qo‘llaniladigan ish vaqti, moddiy va moliyaviy resurslarning hisob-kitob qilingan miqdorlari.

Moddiy-texnika ta‘minoti – qurilish korxonalarini, tashkilotlari va xo‘jaliklarini xom ashyo, materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, tayyor buyum va konstruktsiyalar, shuningdek ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun mo‘ljallangan texnik resurslar bilan ta‘minlash jarayoni.

Muomala fondi – doimiy ravishda qurilish korxonasi tasarrufida bo‘lgan pul mablag‘lari (joriy hisobda); muomalada bo‘lgan pul mablag‘lari; tayyor mahsulotda gavdalangan, hali xaridor tomonidan to‘lanmagan pullar; to‘lovlarni rasmiylashtirish jarayonida bo‘lgan mablag‘lar.

Noishlab chiqarish asosiy fondlar – qurilish korxonasi mahsulotlarini yaratishda ishtirok etmaydigan, lekin aholi, jumladan qurilish korxonalarini xodimlarining milliy-maishiy ehtiyojlarini qondirish uchun mo‘ljallangan: turar joy binolari, madaniy-maishiy ahamiyatga ega bo‘lgan bino va jihozlar, sport inshootlari va h.k.

Qurilishning fond sig‘imi – pulda ifodalangan qurilish mahsuloti va qurilish-montaj ishlari birligiga to‘g‘ri keladigan asosiy ishlab chiqarish fondlari miqdori.

Qurilishning energiya bilan ta‘minlanganligi – qurilish mashina va mexanizmlari dvigatellari umumiy quvvatining qiymat shaklidagi bajarilgan qurilish ishlari umumiy hajmiga bo‘lgan nisbati.

Qurilish iqtisodiyoti – bu qurilish sohasida ishlab chiqarish munosabatlari rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini ishlab

chiqarish kuchlari bilan o‘zaro aloqa va o‘zaro ta’sirini o‘rganadigan iqtisodiy fan.

Qurilish korxonasi – qurilish, xususan ilmiy, eksperimental, qidiruv va loyiha ishlari, xom ashyo resurslarini qazib olish va ularni qayta ishlash, materiallar, buyumlar va konstruksiyalarni tayyorlash, barcha turdagi bino va inshootlarni qurish hamda transport xizmat ko‘rsatish sohalarida faoliyat yurituvchi korxonalar.

Qurilish korxonasi mahsulotlari – qurilish korxonasi faoliyati natijasida yaratilgan moddiy boyliklar.

Qurilish korxonalarining aylanma mablag‘lari – mehnat predmetlariga qo‘yilgan va muomaladagi pul mablag‘lari umumiy miqdori. Aylanma mablag‘lar har bir ishlab chiqarish jarayonida to‘liq sarflanadi, qurilish korxonasi mahsulotlarida mujassamlanadi va ushbu mahsulotlarni amalga oshirish hamda sotishda tiklanadi.

Qurilish maydonchasi – barpo etilayotgan obyektning asosiy inshootlari, qurilish uchun zarur bo‘lgan vaqtinchalik bino va inshootlar, ichki yo‘llar, tarmoq va kommunikatsiyalar joylashgan hudud.

Qurilishni tashkil etish loyihasi -- qurilishning umumiy vaqtini, oraliq qurilish muddatlarini, kapital qo‘yilmalarni taqsimlashni va qurilish-montaj ishlari hajmini, moddiy-texnika va mehnat resurslarini, ularning manbalarini, qurilish-montaj ishlarining asosiy bajarish usullarini va qurilishni boshqarish tizimini belgilaydigan qurilish obyekti loyihasining ajralmas qismini tashkil etadi.

Qurilish tashkilotlari – bino va inshootlarni barpo etish, rekonstruktsiya qilish va kapital ta’mirlash, asbob-uskunalarni montaj qilish bilan shug‘ullanadigan qurilish korxonalaridir. Qurilish tashkilotlarining asosiy tashkiliy shakllari: mas’uliyati cheklangan jamiyat, aksiyadorlik jamiyati, kompaniya, qurilish boshqarmasi, qo‘shma qurilish korxonasi va boshq. Qurilish tashkilotlari bosh pudratchi yoki subpudratchi sifatida ishtirok etishi mumkin.

Qurilish tashkilotining ishlab chiqarish quvvati – belgilangan ishlab chiqarish va foydalanish rejimiga muvofiq ishlab chiqarish aktivlaridan to‘liq foydalangan holda, shuningdek, zamonaviy

qurilish texnikasidan foydalangan va uni tashkil etgan holda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan qurilish-montaj ishlarining mumkin bo'lgan maksimal yillik hajmi (qiymat jihatidan).

Qurilishni tayyor holda topshirish (строительство “под ключ”) – buyurtmachiga to'liq tugatilgan va jihozlangan ob'yektni shartnomada nazarda tutilgan bosh pudratchining majburiyatlari asosida topshirilishi. Bunda buyurtmachi ob'yekt topshirilganidan keyin to'liq qurilish qiymatini to'laydi.

Quruvchi – yerga egalik huquqiga ega bo'lgan hamda uy-joylar, fermer xo'jaliklari va boshqa obyektlarni qurish uchun moliyalashtiradigan yuridik va jismoniy shaxsdir.

Tadbirkorlik – bu foyda olish maqsadida fuqarolar va ularning birlashmalari mustaqil faoliyati. Tadbirkorlik faoliyatini fuqarolar o'zlarining xavf-xatari va tavakkalchiligi hamda mulkiy javobgarligi ostida korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli bilan belgilab qo'yilgan tartibda amalga oshiradilar.

Texnik-iqtisodiy asoslash – loyihaviy yoki ishlab chiqarish qarorlari tanlovini variantlarning eng yaxshi texnik-iqtisodiy ko'rsatkich(TIK)larini aniqlash va taqqoslash yo'li bilan asoslash.

Turli davrlardagi xarajatlarni keltirish koeffitsienti – diskontlashda ishlatiladi. Bu o'z tabiatiga ko'ra bank foizi bo'lib, uning miqdorida kutilayotgan inflyatsiya qiymati aks ettirilladi.

O'z aylanma mablag'lari – ular yaratilishiga berilgan qurilish korxonalarining aylanma mablag'laridir. Asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan birgalikda ular ustav fondini tashkil qiladi.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR VA AXBOROT MANBALARI RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident farmonlari, qarorlari va asarlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: “O‘zbekiston”, 2017.- 80 b.

2. O‘zbekiston Respublikasining 1998-yil 25-dekabrda “Reklama to‘g‘risida” gi 723-I-son qonuni (oxirgi o‘zgartirish O‘zbekiston Respublikasining 18.04.2018-y. dagi O‘RQ-476-son qonuniga asosan kiritilgan).

3. O‘zbekiston Respublikasining 1998-yil 1 mayda “Aholini ish bilan ta‘minlash to‘g‘risida” gi 616-I-son qonuni (oxirgi o‘zgartirish O‘zbekiston Respublikasining 16.10.2018-y. dagi O‘RQ-501-son qonuniga asosan kiritilgan).

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 6-mayda “Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishning asosiy yo‘nalishlari to‘g‘risida” gi PF-3240-sonli farmoni // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2003-y., 5-son, 68-modda; Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 04.11.2017-y., 06/17/5228/0210-son, 31.07.2018-y., 06/18/5483/1594-son.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevralda “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida” gi PF-4947-son farmoni // “Xalq so‘zi” gazetasi, 2017-yil 8-fevral, 28(6722)-soni.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-iyulda “O‘zbekiston Respublikasida loyiha boshqaruvi tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-5120-son farmoni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y., 30-son, 722-modda.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-avgustda “O‘zbekiston Respublikasi qurilish sohasi xodimlari kunini nishonlash to‘g‘risida” gi PF-5136-son farmoni. // «Xalq so‘zi» gazetasi, 2017-yil 8-avgust, 155 (6849)-soni.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 22-yanvardagi “2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasini «Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili» da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida” gi PF-5308-son farmoni // Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 23.01.2018-y., 06/18/5308/0610-son.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-apreldagi “Qurilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PF-5392-son farmoni // Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 02.04.2018-y., 06/18/5392/0982-son.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentabrdagi “2019 – 2021-yillarda o‘zbekiston respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” gi PF-5544-son farmoni // Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 22.09.2018-y., 06/18/5544/1951-son.

11. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi “Kapital qurilishda tanlov savdolari tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 302-son qarori (oxigi o‘zgartirishlar bilan) // Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 19.12.2017y., 09/17/992/0426-son.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-fevraldagi “2018–2022-yillarda aholi punktlarini bosh rejalar bilan ta‘minlash, loyiha tashkilotlari faoliyatini yaxshilash, shuningdek, shaharsozlik sohasida mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-3502-son qarori // Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 03.02.2018-y., 07/18/3502/0655-son.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 22-fevraldagi “Iqtisodiyot bazaviy tarmoqlaridagi loyiha ishlarini hamda muhandis-loyihachilarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-3557-son qarori // Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 23.02.2018-y., 07/18/3557/0803-son.

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Qurilish vazirligini tashkil etish to‘g‘risida” gi PQ-3646-son qarori. // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 02.04.2018-y., 07/18/3646/0981-son.

15. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutq. / Sh.M. Mirziyoyev. – T.: “O‘zbekiston”, 2016. – 56 b.

16. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O‘zbekiston Respublikasining saylangan Prezidenti Sh.Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. // “Xalq so‘zi” gazetasi, 2016-yil 8-dekabr.

17. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning mamlatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruzasi. // “Xalq so‘zi” gazetasi, 2017-yil 16-yanvar, №11-son.

II. Asosiy va qo‘shimcha adabiyotlar

18. Danny Myers, Construction Economics. Routledge. England, January, 17, 2013.

19. David Pratt, Towey Fundamentals of Construction Estimating. Delmar Cengage Learning, USA, 2014.

20. Бузырёва В.В. Экономика строительства. Учебное пособие. – М., 2007.

21. Графова Г.Ф., Гуськов С.В. Экономическая оценка инвестиций: Учебное пособие. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2008. – 183 с.

22. Давлетов И.Х. Социально-экономические проблемы развития жилищного строительства в модернизируемой экономике. – Т.: Изд.-во “*Fan va texnologiya*”, 2012. – 200 с.

23. Давлетов И.Х. Маркетинг и организация тендерных торгов в строительстве: Учебник. – Т.: ТАСИ, 2018. – 235 с.

24. Ефименко И.Б., Плотников А.Н. Экономика отрасли (строительство): учеб. пособ. – М.: Вузовский учебник, 2009. – 359 с.

25. Yodgorov V.U., Butunov D.Ya., Nayitov E.B. Qurilishda tanlov savdolari va ularni tashkil etish. O‘quv qo‘llanma.- Toshkent: TAQI, 2012.- 122 b.

26. Жуков Д.М. Экономика и организация жилищно-коммунального хозяйства города: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.- М.: Изд-во “ВЛАДОС-ПРЕСС”, 2003.- 96 с.

27. Исаков М.Ю. Экономика капитального строительства. Учебное пособие. – Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004. – 28 б.

28. Isamixamedova Sh.A., Davletov I.X.va boshq. Qurilish iqtisodiyoti: O‘quv qo‘llanma, 1-qism.- Т.: TAQI, 2012.- 142 b.

29. Исаков М.Ю. Капитал қурилиш иқтисодиёти (маърузалар матни) – Т.: ТДИУ, 2006. – 219 б.

30. Мирзанов М.Е. Совершенствование развития кадрового потенциала в модернизируемой экономике (на примере капитального строительства).- Т.: Изд. “*Fan va texnologiya*”, 2010.-168 с.

31. Ниязов С.М. Экономическое реформирование производственно – технической базы строительства.-Т.:Изд-во «*Fan va texnologiya*»,2010.-176 с.

32. Оценка недвижимости: учебное пособие / Т.Г. Касьяненко, Г.А. Маховикова, В.Е. Есипов, С.К. Мирзажанов.- М.: КНОРУС, 2010.-752 с.

33. Rahimov Q. E. “Qurilishda marketing va yagona buyurtmachi xizmatini tashkil etish”. Darslik. – Т.: TAQI, 2018y. -188 b.

34. Серов В.М. Организация и управление в строительстве: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.М.Серов,

Н.А.Нестерова, А.В. Серов.- 3-е изд., стер.-М.: Изд.центр «Академия», 2008.- 432 с.

35. Степанов И.С., Шайтанов В.Я. Маркетинг в строительстве. Учебник. – М: «Прогресс», 2007. – 344 с.

36. Xairova D.R., Davletov I.X., Xaydarova E.Sh., Sayfullayeva M.I. Qurilishda marketing. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: TAQI, 2014.- 139 b.

37. Экономика строительства: Учебник / под общей ред. И.С.Степанова.- 3-е изд., доп. и перераб. – М.: Юрайт-Издат, 2004. – 620с.

38. Экономика недвижимости: [учебник] /А.Н. Асаул [и др.]; под общ.ред. М.А.Икрамова; МВ и ССО РУз.- Т.: Изд.-во Национальной библиотеки Узбекистана им.А.Навои, 2010.- 380 с.

III. Internet saytlari

39. www.gov.uz

40. www.davrx.uz

41. www.uza.uz

42. www.ziyonet.uz

43. www.lex.uz

44. www.stat.uz

45. www.press-service.uz

46. www.review.uz

47. www.uzreport.com

48. www.cer.uz

Qaydlar uchun

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. “QURILISH IQTISODIYOTI” FANINING MAZMUNI, PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI	
1.1. “Qurilish iqtisodiyoti” fanining mazmuni va mohiyati	6
1.2. “Qurilish iqtisodiyoti” fanining predmeti, maqsadi va vazifalari	10
II BOB. QURILISH – MILLIY IQTISODIYOTNING MUHIM TARMOG‘I SIFATIDA	
2.1. Qurilishning milliy iqtisodiyotda tutgan o‘rni va ahamiyati.....	13
2.2. Milliy iqtisodiyotning mustaqil tarmog‘i sifatida qurilishning shakllanishi va texnik-iqtisodiy xususiyatlari.....	15
2.3. Qurilishning tashkiliy shakllari, moddiy-texnika bazasi va uning rivojlanish istiqbollari	21
III BOB. KAPITAL QURILISHDA IQTISODIY ISLOHOTLARNI CHUQURLASHTIRISHNING ASOSIY YO‘NALISHLARI VA MUAMMOLARI	
3.1. O‘zbekistonda qurilish tarmog‘ini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari va muammolari	28
3.2. Kapital qurilishda shartnoma tizimi va tanlov savdolari.....	36
3.3. Qurilishda tadbirkorlikni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari va imkoniyatlari	43
IV BOB. IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASH SHAROITIDA INVESTITSIYA SISIYOSATI	
4.1. Investitsion-qurilish faoliyati va uning mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishdagi roli	49
4.2. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida investitsion-qurilish faoliyatining rivojlanishi.....	55

4.3. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilishda investitsiya loyihalarining roli va ahamiyati	57
--	----

V BOB. QURILISHDA ISHLAB CHIQRISHINI TASHKIL ETISH SHAKLLARI

5.1. Qurilish ishlab chiqarishi kontsentrasiyasi	65
5.2. Qurilish ishlab chiqarishini ixtisoslashtirish	67
5.3. Qurilish ishlab chiqarishi kooperatsiyasi	70
5.4. Qurilishda kombinatsiyalashtirish	72
5.5. Xoldinglar va moliya-sanoat guruhlarini tarkibiga kiradigan qurilish tashkilotlari	75

VI BOB. QURILISHDA LOYIHALASHTIRISH IQTISODIYOTI VA UNI TASHKIL ETISH

6.1. Qurilishda loyihalashtirish maqsadi va vazifalari	83
6.2. Loyihalash bosqichlari va loyiha hujjatlarining tarkibi ...	86
6.3. Loyiha yechimlari iqtisodiy samaradorligini baholash ..	100
6.4. Loyiha yechimlari iqtisodiy samaradorligini oshirishning asosiy yo'nalishlari	106

VII BOB. QURILISH KORXONASI BOZOR IQTISODIYOTI SUBYEKTI SIFATIDA

7.1. Tadbirkorlik va korxonalar	113
7.2. Turli qurilish korxonalarini shakllantirish va ular faoliyatining asosiy jihatlari	117

VIII BOB. QURILISHNING MODDIY – TEXNIKA TA'MINOTI

8.1. Bozor sharoitida qurilish moddiy-texnika ta'minoti	122
8.2. Moddiy-texnika resurslari yetkazilishini tashkil etish ...	125
8.3. Moddiy-texnika resurslari ta'minoti shakllari va usullari	127
8.4. Qurilish moddiy-texnika ta'minotini tashkil etish tizimida logistika	129

IX BOB. QURILISHDA MEHNAT RESURSLARI VA MEHNAT UNUMDORLIGI

- 9.1. Mehnat resurslari va mehnat unumdorligi mohiyati 137
- 9.2. Mehnat unumdorligini oshirish omillari va zaxiralari ... 138
- 9.3. Mehnat unumdorligini o'lchash usullari 141
- 9.4. Mehnat unumdorligini baholash 151

X BOB. QURILISHNI BOSHQARISH TIZIMI

- 10.1. Boshqaruv tizimi va uning turlari 154
- 10.2. Boshqaruv funksiyalari va usullari. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmalari 157

XI BOB. QURILISH ISHLAB CHIQRISHINI TASHKIL ETISH VA REJALASHTIRISH

- 11.1. Qurilish ishlab chiqarishi va uni tashkil etish 165
- 11.2. Qurilish korxonalarini ishlab chiqarish va tashkiliy tuzilmalari 172

XII BOB. QURILISH ISHLAB CHIQRISHINI DIVERSIFIKATSIYALASH ASOSLARI

- 12.1. Diversifikatsiyaning mohiyati va uning turkumlanishi 179
- 12.2. Qurilish ishlab chiqarishi diversifikatsiyasini amalga oshirish sharoitlari va mezonlari 185
- 12.3. Qurilish korxonalarini diversifikatsiya dasturlarini asoslash va ishlab chiqarish bosqichlari 196
- Test savollari 199
- Test javoblari 231
- Glossariy 237
- Tavsiya etiladigan adabiyotlar va axborot manbalari ro'yxati 244

Davletov Islambek Xalichovich

QURILISH IQTISODIYOTI

Muharrir: *A. Abdujalilov*

Texnik muharrir: *A. Xo'jabekov*

Dizayner: *R. Tashmatov*

Musahhih: *D. O'rinova*

Sahifalovchi: *G. Qurbanbayeva*